

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (135) сентябрь-октябрь 2007

Учредительле –

КъМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2007

Атлары

КЪАЙСЫН ТУУГЪАНЛЫ – 90 ЖЫЛ

ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМ. Тауладан иги жаланда таулу Къайсын. <i>Статья</i> . . .	3
ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Ол Ата журтун бек багъалагъанды. <i>Статья</i> . . .	16
ГИРИХАН ГАГИВ. Къули Къайсыннга. <i>Назму</i>	17
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Къыргызстаннга экинчи кере баргъанда. <i>Статья</i> . . .	18
СОВЕТ УРМАМБЕТОВ. Тау къушу. <i>Статья</i>	18
КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН. Къулийланы Къайсынны РФСР-ни жазыучуларыны 4 съездинде айтхан сёзю. <i>Статья</i>	20
ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. <i>Назму</i>	25
НАТАЛИЯ ЧЕРЕМИСИНА. 32 жыл мындан алгъа. <i>Ушакъ</i>	26
КАДЫР ШОКУЕВ. Сени атынга баш ура жашайма. <i>Статья</i>	32
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Къули Къайсын: тюнене, бюгон, тамбла. <i>Статья</i> . . .	34

ПРОЗА

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Хутай. <i>Роман</i>	50
---	----

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТНЫ 90-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ШУКУР ТЕБУ. Биз Халиматны назмулары бла ёсгенбиз. <i>Статья</i>	109
---	-----

АКЪКЪЫЗЛАНЫ ЯКУБ ТУУГЪАНЛЫ – 65 ЖЫЛ

ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Оюмлу жүрек. <i>Очерк</i>	114
---	-----

ТАУ ХАПАР

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР. Солдатны ахыр письмосу	120
Тойчу.	121
Мен терс болгъанма.	123
Фазика.	125
Болгъан иш.	127
Гюнях	127
Ёксюз.	129
ТЕБУЛАНЫ ШУКУР. Азап жылда.	131
Апсынла.	138
ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Кечеги ауана	141
Бнна.	145

ПОЭЗИЯ

МЁЧЮЛАНЫ ХАДИС. Ачыкъ тизгинле. <i>Назмула</i>	149
ДАУТ ТЕБУ. Жангы назмула. <i>Назмула</i>	155
МУСУКЛАНЫ МУРАДИН. Къоншуларым – жулдузла, къушла. <i>Назмула</i> . . .	162

ЁМЮРЛЕ ТЕРЕНИНДЕН

МАРИЯ БЛА ВИКТОР КОТЛЯРОВА. Холам-Бызынгы аууз.	168
---	-----

ТИЛ БЛА ТИН

ХУЧИНАЛАНЫ МУХАММЕД. Нарт сёзле – халкъны акъыл хазнасы. <i>Статья</i>	174
--	-----

АДАМ БЛА КЪАДАР

А. Н. ГЛУХОВ. Гараларыбызны дарманларын тинтген. <i>Очерк</i>	182
---	-----

ТАРЫХ

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Тау – таулуну тыпыры. <i>Статья</i>	188
--	-----

ХАНТ КЪАНГАБЫЗ

АБДУЛЛАЛАНЫ МАРИНА. Тау хычин. <i>Статья</i>	194
--	-----

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ДЖАНГУРАЗЛАНЫ ЛИЗА. Адабият дерсле (7 класс).	196
---	-----

ТАУЛАДАН ИГИ ЖАЛАНДА ТАУЛУ КЪАЙСЫНДЫ

*Кайсын подарил мне свое общение –
это великий подарок.
Константин Симонов*

Халкъ къартаймайды, жашауну юзюлмегени да анданды. Къыйын кюнюнде къалкъан болуп сюелген, къууанчында тепсей, жырлай билген, къартлыкъгъа таянчакъ бола, жашлыкъны кёллендире келген сайланган адамлары болады халкъны. Ол аланы атларын, жетишимлерин, сыфатларын да ёмюрле узагъындан бери кесини таурохларында, жомакъларында жашата келеди. Ол кеси да аланы огъурлу ишлерин тёлюлерине юлгю эте жашайды. Ала, халкъны кесича, ёлюмсюздюле, ол сайланган адамла, – аланы ишлери, атлары да ёлюмсюздюле, жашау жоллары тёлюлеге унутулмаз юлгюдю.

Халкъны табийгъат ёмюрлюк саугъача берген адамы къатыбызда болгъан къадар бизге жашауну магъанасы бийиклей турады. Къайсы ёмюрде эсе да, биз кесибиз жашагъан къадар ол да таймай биргебизге боллукъ сунабыз. Бирде не ол бизден, неда биз андан айырыллыгъыбыз

чыртда акъылыбызгъа келмейди. Къадар аны алып кетип, бизни къалай жарлы этгенин артдан-артха теренден-терен ангылай башлайбыз.

Ёмюрледе да тюненеча кёрюнюп турлукъ 1985 жылны июнь айына дери барыбызгъа да ёхтемликни жарыгъын жайып тургъан халкъны бир сайланган адамы, бир айтылгъан назмучу, бир акъылман КЪАЙСЫН бар эди. Бюгюн жаланда хар малкъарлыны угъай, – назмуну ангылагъан, суйген миллет маданиятны багъалай билген хар инсанны кесини КЪАЙСЫНЫ барды. Бирибизни эсгериуюбюз башхабызны эсгериуюне ушамагъаны аны ючюндю. Мен да къолгъа къалам Къайсынны жашау китабыны шёндюге дери бир киши да билмеген бетлерин ачарыкъма деген хыйсап бла алмагъанма. Болсада мени бу тизгинсиз эсгериулерим таулу акъылманны деменгили суратында жаланда бир назик ызлыкъчыкъ болалса окъуна, жазаргъа кюрешгеними тюз этген сунарыкъма, кесими муратыма жетгеннге санарыкъма.

Сюргюнде бир жыйылгъан жерде, туугъан журтну эсгере этиучюлерича, тамата олтургъанланы жүреклерин къалтыратхан жырын башласа, кёбюсюнде бирлени: «Ах, Кязим хажи!» – дегенлерин, бирсилени: «Аны да, бизнича, кёчюрюп жибергендиле!» – дегенлерин эшите тургъанбыз. Ол заманда таматала Кязимни кесин да, айтханларын, жазгъанларын да эсгере, Туугъан журтну алай терен суймеклик бла тансыкълагъанларын а билалмагъанбыз. Аллай акъылманны да бош бир инсанныча кёчюрюп жибергенлерине алай нек сейирсингенлерин да ангыларгъа акъылыбыз жетмегенди. Кесибизни ана адабиятыбыз болгъанын, къачан эсе да ана тилибизде китапла чыгъуучусун да артдаракъ билген эдик. Аланы кимле жазгъанларындан а бир тюрлю хапарыбыз болмагъанды, – 1956 жылда Фрунзе шахарда чыкъгъан «Жашауубузну байрагъы» да, бирси жыйымдыкъла да къолубузгъа кечирек тюшген эдиле. Ана адабиятын билмегенинде уа ол тёлюню терслиги жокъду – ол кеси жеринден ким болгъанын, къайда жашагъанын окъуна ангылап башлагъынчы къысталгъан эди да, кёбюсю башха миллетлени тиллеринде окъугъанды.

Халкъыбызны зор бла сыйырылгъан эркинлиги къайтарылып, автономиябыз тохташдырылырдан аз алгъаракъ андан сора да бир кесекни мен Москвада окъууда болгъанма. Бирде «Комсомольская правда» газетни кенгешле бардырыучу уллу отоуунда (анга ол заманда «Голубой зал» деучю эдиле) мени кесимча практикагъа жүрюгенле да, газетни къуллукъчуларыны къаууму да узун столну эки жанында олтуруп, партияны Ара Комитетинден нени юсюнден эсе да бизни бла сёлеширге келлик адамны сакълап тура эдик. Аллайда болуучусуча, биз, къыралны кёп тюрлю жерлеринден келген жашла бла къызла, бош тынгылагъандан эригип, экеу-экеу ушакъгъа кирише башлагъан кезиуде ол ара газетни бёлюмюню редактору Анатолий Захарович Иващенко бир добар китапны ортасын ачып, аллына салды. Сора, былайны окъу деген белги бере, бармагъы бла китапны ол

ачылгъан эки бетин кѣп къалмай толтура келген узун назмуну кѣргюзтдю. Мен ауузуму ачынчы да тѣзмей, назмуну атын кеси окъуду: «Всегда гордился тем, что горец я!» Мен аны окъуп бошагъынчы мычып, бармагъы бла экинчи назмуну кѣргюзтдю. – «Земля моя». Аллында, эки жанымда олтургъанла да ол ачылгъан бетге боюнларын создула. Анатолий Захарович а, биз аны китабын алып къчарыкъ сунганча, къолун бир да бошламады.

Мен ол назмуну да, солууум тыйыла, окъудум. Кесими керти да аллай зат окъугъаныма ийнанмагъанча, дагъыда къатладым. Кертиси бла да, адам Туугъан жерине аллай уллу сыймекликни жангыз жюрекеге сыйындыралгъанына, аллай кючлю ъхтемликни кеси ичинде жюрюталгъанына да къалай ийнангын! Тауланы алай сюялгъан, тау журтха аллай таза сыймекликни юсюнден жюрекни жумдурукъгъа къысарча жазалгъан жалаңда таулу болургъа керекди! Кимди?!

Мени сорулмагъан сорууума жууап берген кибик, Анатолий Захарович, назму жыйымдыкны артха алып, ашыкъмай, къарамын да мени бетимден айырмай, тышын манга айландырды. Китапны баш жанында таулада бара тургъан атлыны сураты, энишгерагъында уа – жазуула: «КЪАЙСЫН КУЛИЕВ “ГОРЫ”». Къыралгъа андан тышында да белгили журналист анга келишмеген арсарлыкъда бир кесек турду да, сора, манга ъхтем ышарып къарап, китапны биринчи бетин кѣргюзтдю. Анда «Моему дорогому Анатолию Иващенко по-братски!» – деп жазылып, тюбюнде да назмучу къол салып тура эди. Артда, кабинетине къайтхандан сора, Анатолий Захарович Къайсын бла Бийик адабият курслада танышханын, аны кесин да, чыгъармаларын да къалай сюйгенинден кѣп хапар айтды, адамлыгъын, тийишли сѣзле табалмай къыйнала, махтады. Манга кѣргюзтген китабын да бир кечеге окъуп къайтарыгъа ышанды. Ма алай болду Къайсын бла, кесин кѣргюнчю, биринчи тюбешиуом. Къайсынны кесича, жашлай Ата журту ючюн жанын аямай сермешген орусла журналист ълюмсюз таулу назмучуну атын жюрегиме сѣнгмез харфла бла ма алай жазды!

Мени тѣлюмде аны аты, кеси да, китаплары, сѣзлери да жюрегимдедиле демезлик адам не хазна табылсын! Тамата, кичи да Къайсынны къалай багъалагъанын, аны къалай тансыкълагъанын излегенин да билеме. Окъуучула, жазуучула да аны бла сѣлешгенден, аны бош кѣргенден окъуна къаллай зауукълукъ алгъанларын да кѣргенме. Кесим а ал кезиуде Къайсыннга жолугъургъа къоркъуп айланганма. Кесини огъурлу бетин кѣргюнчю, аны китапларын окъуй, ангымда кесим ишлеген сыфатына сууукъ жел къагъар деп къоркъгъандан. Алай кѣпге дери тураллыкъ болурму эдим, билмейме. Бир жол а къоркъгъанынга жолукъгъун дегенлей болуп къалдым: «Советская молодежь» газетни редакциясы манга Кязимни юсюнден Къайсынны статьясын хазырларгъа буюрду. Башха этер амал жокъду, – буйрукъну толтурургъа керекди! – аты ауузда жюрюген, китаплары къолдан кетмеген адам бла жолугъургъа жол излерге тюшдю.

Газетни ол замандагы жууаплы секретары болмагъанча огъурлу адам Виктор Андреевич Коваленко мен Къайсынны шендю жаланда «Нальчик» къонакъ юйде табаргъа боллугъуму айтып ашырды.

Ол кюнледе – 1959 жылны октябрь айында – Налжикде Россейни Жазыучуларыны Союзуну пленуму Шимал Кавказны миллет адабиятларыны айныу жолларыны амалларын сюзерге жыйылгъан эди. Кеси да бизни деменгили Кязимибиз туугъанлы жюз жыл толгъанына атала эди. Къайсын а, ол заманда битеу Совет Союзгъа белгили бола башлагъан Къайсын, саулай Россейден келлик къонакъланы алларына чыгъа эди.

Мен жумушуму айтып да бошагъынчы, Къайсын инбашларымдан кьаты къучакълады да: «Газетигиз бек тюз оноу этгенди, – деп махтады. – Кязим жаш тёлюню бек суйгенди, ол да аны билирге керекди!» Сора республикабыз айтхылыкъ Кязимни жюзжыллыкъ байрамын бардыргъан кюнледе Налжикде къонакъда кимле боллукъларын къууанып айтды. «Москвадан бек белгили тогъуз-он жазыучу бла назмучу, къоншуларыбыздан дагъыстанлы Гафуров, дюгерли Кайтуков, чеченли Хамидов мындадыла, – деди Къайсын. – Чувашдан Петер Хузангайны бла Туркменден Берды Кербабаевну сакълайбыз. Пленум Советле Юйюнде тогъузунчу октябрьде ачыллыкъды. Алий Кешоков бла Расул Гамзатов докладла этерикдиле. Ол кюннге газетигиз бир затла берсе иги боллукъ эди. Мен да узакъ созмазгъа кюреширме» – деп, сёз берди Къайсын.

Узакъ созгъанны кьой, келишген заманыбызгъа да тёмей, экинчи кюн эрттенликде статьяны редакциягъа кеси алып келди. Газет, Къайсын айтханча, Пленумну ачылгъан кюнюнде – тогъузунчу октябрьде чыкъды, аны экинчи бети толусунлай Кязимге аталып эди. Редакцияны атындан жазылгъан къысха сёз бла Къайсынны статьясындан сора да Кязимни насийхат тизгинлери, белгили поэт Макьитланы Сафарны акъылманнга аталгъан назмусу да орус тилге кёчюрюлюп басмаландыла. Къайсын газетге бек ыразы болду.

Шабат кюн онунчу октябрьде уа къонакъланы, битеу Пленумну ишине кьатышханланы Черек Ауузгъа чакъырдыла – анда, Чирик Кёлден узакъ болмай ариу таланы этегинде, Малкъар адабиятны мурдорун салгъан акъылман Кязимге эсертме ачыла эди. Республикада Кязимни биринчи эсертмеси! Ары районну эллеринден, республиканы битеу районларындан да бек кён адам келгенди. Ол жыйылыу кеси да халкъ Туугъан Журтуна кьайтханлы биринчи битеумиллет къууанч халда бардырылды.

Къууанчлы жыйылыуну партияны Совет райкомуну биринчи секретары малкъарлы поэт, жазыучу Залийханланы Жанакъайыт ачды. Сора ол биринчи сёзню Россей жазыучулары Союзуну таматасы Леонид Соболевха берди. Ол, ыразылыгъын билдирип, алгъыш сёзюн да айтхандан сора Къайсын чыкъды. Къайсын ары келген къонакъланы барын да халкъны атындан къызыу алгъышлады. Бери келгенлери ючюн, тауланы уллу поэтини юсюнден айтхан

жылы жүрек сёзлери ючюн да Петер Хузангайгъа, Абуталиб Гафуровха, Берды Кербабаевха, битеу жыйылгъанлагъа да ыспас этди, баш урду. Къайсынны нзындан сёлешген бызынгычы Тёппеланы Алий а Кязимни юсюнден жыйылгъанладан киши да билмеген кёп сейир хапарла айтды. Ол да жерлешлерини атындан келгенлеге ыспас этди, ыразылыгъын билдирди. «Бюгюн бизни уллу къууанч кюнюбюздю, – деди Тёппе улу ахырында– битеу миллетни, битеу республикабызны да къууанч кюнюдю. Алай бюгюн биз Туугъан Журтларына къайтыргъа термиле къалгъанланы да эсгеребиз. Кязим, къадардан кеси тилегенча, жеринде таш болуп сюелгенди. Алай бу эсгертме, бизни Кязимни кесича, бери къайталмагъанланы барысына да сынды, аланы эсибизден кетермезлик белгиди!»

Алий, артха айланып, кёлю тола, жерлешлерине къошулду. Анга, бирси сёлешгенлегеча, къарс урмадыла, – бушуулу тынгылап къойдула. Къайсын а, аны ызындан барып, инбашларындан тутуп, артха бурду. Алий бла Къайсын къаты къучакълашдыла, жерлеринден тепмей кёп сөөлдиле.

Ол кюн алайда Кязимни эсгере, кёллери толуп къучакълашхан эки чынтты таулуна бетлерин кёрген поэгле назмула жазгъан болурла, бош адамла ол такъыйкъаны унутмагъанларына уа сёз да жокъду!

Адамны жүрек халаллыгъы солууун тыйдыргъан, адамгъа игилик этер ючюн кесин аямагъан керти да таулу адам эди Къайсын. Ёмюрде да аллай ачыкъжүрек болгъанын устазына эсгертме ачылгъан жерде да кёргозтдю. Акъылман устазыны юсюнден жазгъаны уа «Советская молодёжь» газетден башха бир жерде да басмаланмагъанды. Жарсыугъа, айтхылыкъ поэтни чыгъармачылыгъын тинтген алимлеге окъуна белгили туююлду.

«Иш кёллююгю бла адамлагъа чомартлыгъы, жүрек ачыкълыгъы уллу поэтни энчи шартлары болгъандыла, – деп жазгъанды Къайсын ол статьясында. – Кёллендирирге, тюз жол кёргозтюрге, ахшы сёз эшитирге да башхаладан эсе жаш тёлю бегирек тийишли болгъанын ол бек уста билгенди. Алгъа узакъ къарай билген терен акъыллы адам халкъыны келир заманы жаш тёлю болгъанын тюз ангылагъанды. Ол бизге, сохталарына, адамны адамлыгъын аны сабийлеге къарагъанына кёре жангылычсыз билирге боллукъду деп кёп къатлагъанды. Аман адам сабийлени сүймейди».

Бюгюнню тёлуге ишленген жол халкъны тамбла барлыкъ жолуду. Аны алайлыгъын терен ангылагъан Къайсын хар фахмулу адамгъа халкъыны байлыгынача къарагъанды, хар фахму чирчикни ариу, таза ёсерине дайым къайгыргъанды. Акъылманла барысы да алай болурла – халкъыны бюгюнню багъалай билген аны келир кюнню да сөөди, ол кесини бюгюнню кюнню келир кюнню игилендириуге береди. Къайсын анга устазынданмы юйренген болур эди? Алай окъуна болур – уллу адамны дерси бошуна кетмейди. Устазындан акъыл алмагъан, аны ниетин байыкъландырыргъа итинмеген сохта, чыгъармачылыкъны халкъда айтылырча, аны тарыхында жашарча бийиклигине чыкъмайды .

Ол биз эсге сала тургъан «Кязим – жаш тёлюню шуёху» деген статьясын иги кёл салып окъусанг, бюгюн биз аны кесини юсюнден келир тёлюлеге айтыргъа тийишли оюмланы кёресе. «Айтхылыкъ чыгъармаларын къайтарып окъуй, жаш тёлю аны атын бек суюноп айтырыкъды. Андады поэтни насыбы», – деп бошагъанды Къайсын Кязимни юсюнден статьясын. Бу айтылгъаннга жукъ къошаргъа, андан жукъ къоратыргъа да керек болмаз, – тюз аны кесини юсюнден бюгюн жазылгъандыла бу тизгинле!

Заманында деменгили кыралны кёп белгили адамлары бла шуёхлукъ жюрютгенди Къайсын, кёп миллетле бла адабият байламлыкълары болгъанды. Къайсынны кесини адамлыгыны юсюнден, чыгъармачылыгыны юсюнден да Пастернакны, Тихоновну, Фадеевни, Кедринни, Твардовскийни, Бажанны, Кулешовну, дагыда жюзле бла башхаланы айтхаллары, жазгъанлары да китапла болуп чыкыгъандыла, ала окъуучулагъа кенг белгилдиле. Бизни республикагъа къууанчлы жыйылыулагъа неда жумуш бла келген уллу поэтлини, жазычуланы, журналистлени да кёре тургъанбыз. Аллай къауумланы келечилери телевидениягъа бир келмей, анда бир сёлешмей хазна кетмегендиле. Кёбюсюнде аланы студиягъа Алим Кешоков неда Къайсын келтириучю эдиле. Бизге уа, ол заманда жаш журналистлеге, ол уллу адамла бла ушакъ бардырыргъа тюшюучю эди. Алай шёндю сёз аны юсюнден туююлду – бюгюн мен бир билмей тургъанлай болгъан тюбешиуню эсгерирге сюеме.

Алтмышынчы жыллада телевиденияда ишлегенлени, ары сёлеширге келиучюлени да эслеринде болур, – бир ашыгышлы иш чыгып зат къалмаса, биз бусагъатда Курзал болгъан жер бла бурулуп, паркны ичи бла тюзюнлей шахаргъа тигелеп кетиучю эдик. Ол заманда, шёндюча, асфальт жолла жокъ эдиле, эрттеден сакъланганлары болмаса, Долинскде санаторийледен башха юйле, суу жагъалада кёлле да алыкъа ишленмеген эдиле. Автобуса ашыкыгъаныбыз болса уа, «Эльбрус» санаторийни ортасы бла «жол кысхаргып» кетиучю эдик. Бир жол январь айны ал кюнлеринден биринде автобус тохтаучу жерге ётюп бара, шёндюгю адабият музейни къатында Къайсын кимге эсе да хапар айта тургъанын кенгден кёрдюм. Алайда уа хапар айтыр зат бар эди – аты айтылгъан жазычу Александр Фадеев отузунчу жыллада кесини «Разгром» деген романын ол юйде жазгъанды.

Къайсын бла аны нёгери ушакъларын бошамайдыла. Манга аланы кёрмегенча этип кетерге ушамайды. Къатларына барама да – сёзлерин бёлеме, ушакъ кызы барады ансы бошалырча кёрюнмейди, ала айырылгъынчы да къалай сюелип турайым орамда? Не этерге билмей, арсарлы атлай келгенимлей, Къайсын эследи мени.

– Ашыкмай эсенг, бирге барайыкъ, эфенди, биз да Налжикге тигелерикбиз, – деди Къайсын орусча, узакъдан окъуна къолун саламлашыргъа узата. – Саламлаш, бу уллу совет жазычу Константин Михайлович Сионовду. Бу телевидениябызны баш редакторуду, малкъарлы жаш.

*Суратда солдан оңга: К. Симонов, Т. Абашидзе,
Д. Кузультшинов, Къулийланы Къайсын*

Ол жыллада къара таныгъан адам болуп битеу Союзда окъуна Симоновну китапларын окъумагъан хазна табылмаз эди. Аны чыгъармаларына кёре салыннган кинофильмле кёргюзтюлмеген арада кюн оза болмаз эди. Къысхасы, аллымда жаны сау Симоновну кёргенде, чексиз абызырадым, къолун тутханда, атымы окъуна айталмадым.

Орамдан бери ётноп, автобус бурулгъан жерге чыкыгъаныбызлай, Къайсын бла биягъы кимле эсе да саламлашдыла. Ол алагъа къол бермей, жукъ сормай кетип къалалмады. Биз а тохтамадыкъ – Константин Михайлович алгъа, мен ызындан, арлакъ ётдюк. Къайсынны дагъыда бир къауумла тохтатдыла. Бираз сакълай да бара, биз агъач ичи бла Налжикге элтген жаяу жолчукъ таба тебиредик. Артха къарай-къарай, иги узайгъандан сора Константин Михайлович юллесин къабындырды.

– Къайсынны назмуларын ана тилигизде суйюп окъуймудула? – деп сорду Константин Михайлович, башында картузун тешип, къол жаулукукъ бла мангылайын сылай, Къайсын таба да кёз жетдире.

– Бек суюдиле! – деп махтандым, аллай адам ушакъ негерим болгъаны манга къанат битдирди. – Ана тилде – сёзсюз! Назмуларын телевидение бла малкъарчадан сора къабарты, орус тилледе да терк-терк бериучюбюз. Тёртюнчю январьда «Жаралы таш» китабына Къырал саугъа берилгенини къууанчын бардыргъандыла. Аны аллында уа биз да телевидение бла бериуле этген эдик, – алгъышларгъа суйгенлени чакъырып селешдирген эдик...

– Таулу юйледе уа окъуй болурламы? Тамата, кичи да орамда кесин таныгъанча, назмуларын да билемидиле? Алайда мен «Жаралы ташны»

юсюнден бериуюбизде университетни доценти Сокуров Мусарбий бла бирге селешенибизде айтханымдан кьатладым. Кертиси да алай болгъан эди. Бирде ишден бош кюнюмде юйде стол артына олтуруп, окъуй, жаза кюреше тургъанымлай, анам бла къарындашладан туугъан Деппуланы Нафисат келип кьалды. Тансыкълап, къучакълагъан да этип, не кюрешеними сорду. «Да, ма-а Къулийланы Къайсынны «Жангы китап» деп бир назму жыйымдыгъы кьолума тюшгенди да, аны окъуй турама», – дедим. «Окъучу, жашым, мен да бир тынгылайым», – деди Нафисат, ундурукъ кыйырына чёге. Окъуп башладым. Ол да, солугъанын эшитдирмей, тынгылагъанлай олтурду. Китапны ахыр чапырагъын аудургъанда уа, стол юсюнде табакъчыкъ тютюн кыйырладан толуп тургъанын кёрюп, жерге кирлик болдум. Бизде таматаны къатында тютюн ичмеучюдоле. Нафисат эгечибиз а тютюннге эс да бурмагъанды, мен кесим да, акъылым назмулагъа кетип, не этгеними билмегенме. «Берчи бери китапны, жашым, – деди Нафисат, – сен сахарда энтта табарса, мен а муну юйге элте барайым да, келиннге окъута-окъута турурма». Ма алай айтды да, эгечибиз Къайсынны китабын алды да кетди, – деп махтандым. – Ма алай сюедиле аны ана тилде назмуларын !

– Сырлы Къайсын бек фахмулуду, – деди Константин Михайлович. – Сиз бусагъатда айтхандан а чексиз насыплы да адамды!.. Орамлада тохтатадыла, ушакъ этедиле, окъуй билмеген къартла назмуларына сюйюп тынгылайдыла... Бек насыплы адамды Къайсын! – деди да, юллесин букъулата, бир кесекге сагъышлы тынгылады. – Ана тилде уа назмулары къалайдыла, ариу эшитилемидиле? Орусчасын айтмасакъ да болады, – аны билмеген ким барды... Кеси тилигизде, назмуну жазылгъан тилинде, жукъ окъуяллыкъмысыз? Бир төрт тизгинчик?..

Мен ол Нафисат эгечибиз келинине окъутургъа алып кетген «Жангы китапны» биринчи бетинде басмаланган назмуну окъудум:

*Хант тузунгу, балынгы да
Татыуларын билеме,
Кырдыгынгы, къарынгы да,
Жерим, малтай келеме.
Салам береме хар ташха,
Махтайма чий балынгы,
Мылы топуракъ жабышхан
Сабан агъачларынгы.*

Назмуну барысы да сегиз кысха тизгинчик эдиле. Алай жерибизни кьатланмаз таплыгъыны юсюнден къалай тынгылы айтылады ол сегиз тизгинде, Къайсынны туугъан жерине сюймеклиги да къалай ачыкъ эшитиледала!

Мен, ол сегиз тизгинни окъуп бошاپ, анга энтта да назму окъургъа керек эсе, керек туююл эсе да билмей, арсарлы къарадым. Симонов да жукъ айтмады, къарамы узакъгъа кетип, сагъышланды. Сора, ашыкъмай, бир сирнек чыгъарып, юлесин ариулады, хуржунуна уа салмады, – ауузуна алды.

– Бу ёресине музыкады, – деди иги кесек тынгылагъандан сора. – Сейрлик ариу эшитиледи! Орусча уа бу тизгинле къалай эшитиле болурла, кёлден билмеймисиз? – деп сорду.

– Бу назму орус тилге кёчюрюлмегенди, – дедим. – Кёчюрген да не хазна эталсынла... Хар заманда назму китаплары ана тилибизде иги кесек алгъа чыгъадыла да, бир-бир чыгъармаларыны бек къарыусуз кёчюрюлгенлери кёрюнюп къаладыла.

Константин Михайлович манга сейирсинип къарады, айтханыма ахырында ийнанмагъанын букъдурмады:

– Аны аллай адамла кёчоредиле – дуня даражалы устала! Липкин, Кожавин, Гребнев, Козловский... Ала кёчюралмаз не чыгъарма барды?!

Аты керти окъуна дунягъа айтылгъан адам бла даулашыу мен болаллыкъ зат туююл эди, сора намысын кёрмей, аны бла даулашыргъа да жарарыкъ туююл эди. Аны себепли алайда жаланда бир юлгю келтирип къойдум.

– Мындан алда мен сизге сагъынган китапда «Къама» деген алаамат назмусу барды, – деп башладым.

– Билеме, керти окъуна айтхылыкъ назмуду! Баям, къаманы юсюнден ол бек иги назмуладан бири болур, – деген оюмун айтды Симонов.

– Аны билмейме, алай болургъа да болур, жазылгъан тилинде уа бек кючлю назмуду. Мен а бусагъатда сизге аны къалай кёчюрюлгенин айтыргъа сюе эдим. Ана тилде былайды ахыр тизгинлери:

***Бирде къатынг бла къаргъай ётеме,
Бирде сени алып унна этеме!***

Назмуну ол ахыр эки тизгинин тауча айтып, хар сёзюн орусчагъа кёчюрдюм да ызы бла уа кёчюрмесин да къатладым:

***Ты дорог мне и ненавистен,
Кавказский кованный кинжал.***

Окъудум да, «Бармыды башхалыкъ?» – деп сордум.

– Башхалыкъны къой, бирге ушагъан окъуна этмейдиле, жаланда магъанасы аз-маз жуукъ келишгенди. Сёзсюз, жазылгъан тилинде кёп да кючлюдю! – деп женгдирди Константин Михайлович.

Биз назмуланы жазылгъанлары бла кёчюрюлгенлерини юсюнден

ушагыбызны таусургъа Къайсын да жетди. Онг къолун жюрегине салып, сакълатханы ючюн кечгинлик тиледи. Сора: «Мени кичи къарындашчыгъым эрикдирмей турдуму сени?» – деп сорду. Къайсын алайда алай кѣп нек мычыгъанын ангылатды: «Айырычуларым жолукъгъандыла, бек уллу тилеклери барды. Университетге бармай къалыргъа къоркъуулду». Дагыда кѣп сѣлешдиле. Мен бир кесек заманга унутулдум, – мен къошулур ушакъ этмей эдиле ол эки уллу адам, эки уллу жазыучу.

Кюн жылы эди, бу кезиуде сентябрьде, ноябрьде болуучусундан сууук туюл эди. Ала экиси да къытай плащларын тешип, къолларына алдыла. Константин Михайлович жангыдан юллесин толтурду. Къайсын да тютюн къабындырды. Тынгыладыла.

– Сени бу телевизионщик къарындашчыгъынг бир алаамат назмунгу да окбуда, бир окъуучунгу да бек махтады. Алай кѣчюрмелени артыкъ жаратмагъанын айтды, биринде уа мени да ийнандырды, – деди Симонов. Къайсын, манга къарап, не эсе да сорургъа аузун ачды, алай Константин Михайлович андан алгъа болду:

– Урушхан а этемидиле? – деп сорду ол.

– Башхаланы къалай урушханларындан хапарым жокъду, мени анам а бир жол бек урушханды, – деп, экисине да, ышарып, кезиу къарадым. – Бир жол олсагъатлада чыкъгъан Къайсын кеси манга алаамат жазыуу бла сауыгъа берген «Кѣк чынарла» деген китабын да алып, Хасанияда юйге бардым. Кимни китабын келтиргенини билгенден сора анам окбу деп тиледи. Мен, китапны ачып, «Осуят» деген поэмасын окъуп башладым. Бир-бирде тамагъын ариулай, кѣзлерине узала тынгылады анам. Мен окъуп бошагъанлай а, секирип ѳрге турду, кѣзлерин жаурукъ къанаты бла сыйпады да, бир уллу терслигими эслегенча, манга ачыуланып къарады. «Битеу дуня айтса да ийнанмаз эдим Къайсын ѳтюрюкню жазгъанды деп! Кесинг бусагъатда окъуп бошагъанынг юсюнден бир иги сагъыш этчи, – деп къызады анам, – толу юч кюн да болмайды мен Харунну къолун тутуп айырылгъанлы, Къайсын а ол Азияда асыралгъанды деп жазады, туугъан тауларына термиле ѳлгенди дейди!.. Къошарынг, къоратырынг да жокъду, битеу жазгъаны тюздю, керти да, хар зат да ол айтханча болгъанды, алай къайда эсе да ѳлгенди дегени уа чиппе-чий ѳтюрюкдю! Харун сауду!»

Къайсын аны юсюнден поэма жазаргъа жалаанда ол таныгъан Харун тийишли болгъанча ангылагъанды анам. Башха Харунну юсюнден аллай зат жазылыргъа жарамазлыкъ сунганды.

Ол эки уллу жазыучу мени олсагъатда айтханымы эшитген да этмегенча, кѣпге дери сагъышлы тынгылагъанлай бардыла. Баям, олсагъатда акъылларын бийлеген оюмдан башха алагъа ол такъыйкъалада дуняда жукъ да жокъ эди. Акъылманла сагъыш эте эдиле.

Паркга кирген жерде алгъа Константин Михайлович, ызы бла Къайсын да тохтадыла. Сѣз айтмай, бир бири бетлерине къарай да, башларын энишге

бошлай, бир кесек суюлдиле. Сора Константин Михайлович эртте ёчюлген юллесин плашын тутуп турган кюлуна алды да, бирси кюлун Къайсынны имбашына салды. Башын бир жанына аудураракъ тутуп, бетине къарады да: «Къайсын, сен бек насыплы адамса!» – деди. Сора, сол жанына бурулуп, мени кюлтугъума кирди. Тынгылагъанлай бир кесек барып, билмей турганлай бек къаты кюлдю да, юллесин кесини онг жанында келген Къайсынны быгъынына тиреди. «Къалай айыплады бу къарындашынгы анасы сени, къалай ачды ётюрюгюнгю!» – деп, мени боюнумдан къучакълады. Ол этгени, баям, мени анама ыразылыгъын билдиргенлиги болур эди.

Къайсын, кёлю толган адамча суюлди, жууап этмеди, Константин Михайлович да жангыдан сёз башламады. Алай тынгылагъанлай, ара аллеяда фонтаннга дери бардыкъ. Алайда тохтагъанда уа, Константин Михайлович, Къайсынны кёзюне къарап, дагъыда къатлады: «Сен бек насыплы адамса, Къайсын! Бек насыплыса, шуёхум!»

«Налжик» кьонакъ юйге чыкъган жерде айырылыргъа тохтадыкъ. Константин Михайлович, сау бол дей, ушагъыбызгъа ыразы болгъанын да айта, манга кюл берди. Къайсын да: «Ахшы жолгъа бар, эфенди. Ананга салам айт!» – деп къучакълады. Аны ючюнчю кюнюнде уа Къабарты-Малкъар кырал университетни устазлары бла студентлери айтхылыкъ совет жазычу Константин Михайлович Симонов бла тюбешгенлерини юсюнден республиканы битеу газетлери билдирдиле. Ол 1967 жылда январь айны ал кюнлеринде болган эди.

Къабарты-Малкъардан тёрт адамны 1968 жылда Москвагъа Бийик партия школда окъургъа жибердиле. Ол заманнга малкъар, орус тилледе бир къауум китабы да чыкъган жаш поэт Гуртуланы Солтанбекни жашы Салих бла мен ол школну журналист факультетинде окъургъа керек эдик. Биз экибиз Москвагъа Пушкинни туугъан кюнюню кюуанчын этген заманда келдик. Ол юбилейге къатышханла уллу поэтни эсгертмесине гюлле салыргъа Пушкин майданнга атландыла. Ары биз да бардыкъ. Муратыбыз анда Алим Кешоковдан, Къайсындан бирин кёрюрге эди. Аланы майданда боллукъларына уа ишекли туююл эдик.

Пушкин майданда бармакъ басар бош жер жокъ эди. Алимни эсгертмеге гюлле элтгенле бла баргъанын биз кенгден окъуна кёрдюк. Къайсын а, къарагъанны мараган озар дегенлей, бизни кеси алгъаракъ кёрдю. Хар замандача, бек жарыкъ болду. «Чайковский атлы концерт залгъа келигиз да, жыйылыу бошалгъандан сора тынгылы сёлеширбиз», – деди. Артда аллай бир адам жыйылган жерде бир бирибизни табарыгъыбызгъа иги ышанмагъанча, кесини назмуларын Ара радио бла окъуучу аты айтылган Яков Смоленскийге: «Бу эки жашны залда мен сценадан къарап кёре туурча жерге олтурт», – деп, буюруп айырылды.

Ол Пушкин майданда болган халкъны жангыз адамы кълалмай бу залгъа келип кълалгъанчады – олтурган къалай этгин, суюлир жер окъуна

жокъ эди. Пушкинни туугъан кюнюню къууанчын хар заманда да алай этиучюдюле – кертиси бла да, кеси айтханлай, ол къурагъан «эсгертмеге элтген жолну ханс басмайды».

Къууанчлы ингир бек кѣпге созулду. Кече сагъат ондан атлагъанда, президиумда олтургъанла окъуна тынгысыз бола башладыла, алай этер амал а жокъ – сѣлеширге, назму окъургъа, жырларгъа суйгенлени саны азаймайды. Салих бла мен кѣрюп тура эдик: Къайсын къагъытчыкъ жазып, ингирни бардыргъан Ираклий Андронниковха жиберди. Ол да аны окъуп, башын къымылдатды, – Къайсыннга нени эсе да тюз айтаса деген белги берди. Дагъыда бир кесекден залдагъыла тынгысыз бола башладыла, ол а экранда кѣрюннген эте эди – залдан телевидение бла тюзюнлей бериу бара эди. Къайсын ары ийилип, Ираклий Лаурсабовичге неле эсе да айтып, къаты сѣлешди. Ол а, не этейим дегенча, къолларын жайып, узакъда сахнагъа ачылгъан эшикни бармагъы бла кѣргюзтдю: ала адам сакълай эдиле. Бир заманда президиумдагъыла сакъ къарап тургъан жанындан узун бойлу арыкъсуу жаш чыкъды да, энишге ийилирге кюреше келип, не айтасыз деп, таматалагъа къулакъ салды. Сора ол таматала айтханнга баш урду, сахнаны къыйырына жууукълашды.

– Бусагъатда уа сѣз белгили поэт Евгений Евтушенкогъа бериледи, – деди Ираклий Лаурсабович.

– Бу «Правда» газетни тамбла чыгъарыкъ номериди, – деп, Евгений Александрович къолунда газетни ёрге кѣтюрдю. – Мен сизге мында басмаланырыкъ назмуму окъургъа суюме.

Сора окъуду. Кесини «Ёлтюрюрге эркинлик» деген эрттенбла газетде чыгъарыкъ назмусун алай шатык, алай ангылашыулу окъуду да, зал солуу алмай тынгылады, президиумда олтургъанла да алай. Къайсын да, ёмюрюнде биринчи назмуну эшитгенча, сейир этип турду. Андроников да, анга ышарып къарап, баш бармагъын кѣргюзтдю. Евтушенко назмусун окъуп бошагъанлай, зал гюрюлдеди, асыры къаты къарс урулгъандан залны терезелери зынгырдагъанча кѣрюндюле.

Къууанч ингир бошалгъандан сора Къайсын Салихни, мени да Евтушенко бла танышдырды. Ол а ючюбюзню да Маяковский атлы майданнга чыкъгъан жанына чакъырды. Анда Евтушенкону машинасы тура эди. Алайда анга минерге суйгенле кѣп болдула. Евгений Александрович а: «Къайсын мени жаныма олтурады, артха Къайсынны эгечлеринден туугъанла, аладан сора уа – сыйыннганыгъыз эркинсиз», – деди. Бирсиледен алгъаракъ болуп, Салихни къатына Давид Кугультинов олтурду, къыйыргъа дагъыда биреулен сугъулду. Биз энди тебирейбиз деп тургъанлай, метро жанындан Владимир Высоцкийни «Тауладан иги жаланда таула боладыла» деген сезлери эшитилдиле. Машинасына от алдырып башлагъан Евгений Александрович, кѣп сагъыш эте да турмай: «Тауладан иги жаланда таулу КЪАЙСЫНДЫ!» – деди. Аны юсюнден сѣз да, даулаш да жокъду

Къулийланы Къайсын бла Евгений Евтушенко

дегенча тынгылап, машинасын орамгъа чыгъарды. «Женя, ойнап окъуна тенгleshдире турма алай!» – деп ырыслады Къайсын.

Салих бла мен Евтушенко бизни Къайсын ол кюнледе жашагъан «Москва» къонакъ юйге элтирик суннган эдик. Алай болмады – аты дунияда айтыла башлагъан жаш поэт Евгений Евтушенко акъылман Къайсынны намысына къонакъ алыу къурады. Бизге уа Къайсыныбызгъа ол Пушкинни юбилеи баргъан кюн берилген намыс бютюнда багъалы кёрюндю.

Анда кыралгъа атлары белгили адамла Къайсынны намысын этдиле, даражасын кётюрдюле. Айтхылыкъ поэтибизни кётюре, малкъар халкъны жигерлигини, тэзюмлюлюгюню юсюнден айтдыла, дуниягъа аллай акъылманны берген халкъгъа алгъыш этдиле.

Къайсынны юсюнден айтханда, белгили алимле, жазычула да хар заманда аны халкъыны тэзюмлюлюгюн, ачыкъ жүреклигин, адамлыгын да черте, уллу ыспас этиучюлерин биле эдик. Ол ингирде да Салих бла мен халкъыбыз ючюн, халкъыбызны атын алай махтау бла айтдыргъан АДАМ ючюн да тэппелерибиз кёкге жете олтурдукъ. Биз насыплы эдик!

Андан бери кёп жылла озгъандыла, кёп тюрлениуле болгъандыла, башха тёлөле ёсгендиле. Алай ол заманны ичинде Къайсынны аты сагъынылмагъан, жашау жоллары эсгерилмеген, назмулары окъулмагъан, халкъына алгъыш этилмеген кюн жокъду. Къайсын ёмюрлюкдю да, аны алгъышлау, аны эсгериу да ёмюрлюк адет болуп къалгъанды. Андады КЪАЙСЫННЫ насыбы. Андады АНЫ ХАЛКЪЫНЫ насыбы.

ГАДИЙЛАНЫ Ибрагим

ОЛ АТА ЖУРТУН БЕК БАГЪАЛАГЪАНДЫ

Зумакъулланы Танзиляны

Къайсынны 60-жыллыгында айтхан сёзю

Мен тюбегенлени, таныгъанланы арасында бек айырмалы, бек айтхылы поэт – Къулийланы Къайсын – бизни арабызда жашагъанды, болмагъанча багъалай да билгенди бу жерни, бу таулары, къаялары, ташлары, череклени, алай ёз жаны кибиг' а, сёзсюз, кёргенди. Аны билгичлиги, уллу билими бар эди жарсыланы, тыкъсыланы иги эте, сау эте, хар бирибизге къууанч, къарыу берген, келтирген. Кёп жылланы ичинде, ачыкъ айтханда, битеу жашауум баргъан къадар бир, туура кёрюп, сезип, къууанып тургъанма аны хар кимге да кесин сюйдюре билиуюне .

Къулийланы Къайсын, чынтты закыйлиги болгъан адам, фахмуллары багъалагъанды, къууана да билгенди аланы жетишимлерине. Ол ала бла шуёхлукъ жюрютгенди, ёхтемленген да этгенди арада жууукълукъ бла. Артыгъыракъда сюйдюмлю кёзле бла уа ол, айхай да, бизге къарай эди, аны ызындан баргъан жазыучулагъа. Ол чыгъара билгенди хар бирибизни да керти багъабызны. Биз не чакъда да тынгылай келгенбиз аны оюмуна, аны сёзю закон эди хар бирибизге да. Аны терк-терк кёрюрге ашыкъгъанлай, излегенлей жашагъанбыз биз. Къайсын кёрюннгенлей, не да къууанч тыпырлы бола, бетле, жүрекле жарыгъандыла. Аллай адам бла тюбешиу, Аллах-Аллах, бизге болмагъанча уллу къууанч келтиргенди, ёз ишибизге, кеси бизге башха кёзден къараргъа онг тапдыргъанды, бизни бош менсиниулукден, махтанулулукдан къутхаргъанды, азатлагъанды, тутхан жолубузну тюзлюгюн, терслигин ачыкълагъанды.

Бир кере Къайсын экибиз Расул Гамзатовха тюберге барабыз. Ол, биз бирге баргъаныбызгъа къууана, кёп сейир затла айтады. Мен ол заманда билмегенме, жарсыугъа, бу бизни ахыр, узун, ачыкъ ушагъыбыз болгъанын. Поэт бек къыйын ауруй эди, алай аны юсюнден хазна жукъ сагъынмады. Чекде биз Расулгъа тюбейбиз. Къайсынны, шуёхун кёргенлей, бети, кёзлери жарыдыла. Ол Расулну къучакъларгъа ашыкъды. Артха келе, нени да унутуп, ол алай заукуллу къууана эди: бизге да кёчдю аны адамлыкъ жарыуу, ышарыуу.

Манга Къайсынны кёп тюрлю жерледе кёрюрге тюшгенди: сабийча къууаннганын, огъурлулугъун, жумушакълыгъын, жилигъанын, ачыуланнганын да. Не ууахтыда да ол кесини адамлыкъ даражасын тас этмегенди. Ангылауу, сезими болмагъанча терен, жютю адам, телефон бла сёлешип, айтыр эди: «Танзилечка, билемисе, ол алаамат адам ёлгенди... Анга жилиргъа керекбиз!» Неда кече арада: «Билемисе, не сейир къарыу, не алааматлыкъ барды бу назму тизгинледе. Нечик уллу насыпды манга аланы кеси тилимде окъугъаным!» Аны кишилиги, фахмулугъу, чомартлыгъы жете эди неге да.

Ол келбетли адам эди: кёлоне тийгенни кече билген, фахмулгъа таза жүрегинден къууанган. Къайсын бек къыйын сагъатларында, кюнлеринде бир кесинде тапханды къарыу, кишилик да, бушууну хорларгъа, мёхел болмазгъа.

Къулийланы Къайсын – поэт, аскерчи! Сейир тюйюлмюдю аны къанлы уруш ёргенден сау-саламат чыкъгъаны, ахлуларыны бетлерин кёрюрге,

ана тилин эшитирге, юйге ашыкъгъаны?! Алай анга сангырау, шум-шумалакъ шошлукъ тюбеди, тюбедиле букъу басхан босагъала, соруулу къарагъан – бош къалгъан – юй кёзле. Ол агуманлыкъгъа бир ауукъ заман сын къатды... Ызы бла, ата-бабадан къалгъан жерге къапланып, ачы жилияды: жилияды, туугъан ташыны жараларына, сууугъан от жагъалагъа, ёхтем халкъыны сюрдюнюлю къадарына. Ата журтну тыхсыуу бла поэтни жаралары болдула бир. Алай ол палахла тузагъындан да хорлам бла чыкъды. Къайсынны, тюзюн айтханда, битеу жашауу, битеу поэзиясы да – хорламды, жигитликди.

Къайсын, айырмалы билими, кишилиги болгъан кючлю адам эди. Ол дуня жарыгъындан айырыла, кете тургъанын сезгенликге, анга жашауну болмагъанча бек багъалай билген жүреги, жаны бла къажаулугъун билдиргенликге, кишилигин тас этмегенди ахыр ууахтысына дери.

ГИРИХАН ГАГИЕВ,

Ингуш Республиканы халкъ поэти

КЪУЛИ КЪАЙСЫННГА

Намуларынгда сени –
Жылы жауунла,
Битген сабанла да бар,
Жел тенгизлеген.

Ушкок от да – къабынмай
Жаны саулагъа.
Аллай назмула ючюн
Сау бол дейме мен!

Жер жокъ назмуларынгда
Сатлыкъ ниетге,
Эниш туйюл намысы
Алада эрни.

Аллай назму жазаргъа
Кёп да къаст этдим,
Къолумдан а, жарсыугъа,
Келмейди мени.

Тиширыула бары да
Бир ариу сенде!
Эр кишини дебери
Бийик – тауладан!

Аны ючюн тилейбиз
Санга эсенлик!
Махтау санга айсурут
Тиширыуладан!

Кёребиз: дуня жашау
Бал къалач туйюл,
Алай, жазгъанларынгда
Ол да – ажайып.

Мен аланы окъусам,
Сууумай – юйюм,
Жашарыгъым келеди,
Къанатлап жаным.

Да – не! Жашайбыз, Къайсын,
Аллыбызда – сен,
Сабырлыкъны бийикде
Тутхан таулада;

Жюреклерибизни буз
Къауданлап кёрсе,
От жагъа жылыуунга
Бирден табылып.

Ингуш тилден

Гуртуланы Салих кёчюргенди.

КЪЫРГЪЫЗСТАНГА ЭКИНЧИ КЕРЕ БАРГЪАНЫМДА

1972 жылда июнь айда, кѣчгюнчюлюкден къайтхандан сора онбеш жыл озуп, Къыргъызстаннга биринчи кере алай баргъанем.

Сабийлигибизни ашыргъан жерибиз бизни тѣлюге, ѳз журтубузча, багъалы болгъанына ийнаныгъыз; къалай хычыуун эшитиле эдиле манга къыргъыз тили, къыргъыз музыка. Ала бирде бушуу, къыйын кюнлерими, бирде къууанчлы сагъатларымы эсиме тюшюре эдиле.

Фрунзе шахарда республиканы Жазыучуларыны союзунда, «Совет Къыргъызстан» газетни редакциясында болгъанымда уа, къарындашлыкъны, шуѳхлукъну жюрек жылыуун бютюнда бек сездим. Бек алгъа Къулийланы Къайсынны сора эдиле, аны юсюнден хапар билирге сую эдиле.

– Мен, – деди поэт Совет Урмамбетов, – Къайсын агъайны игилигин бир заманда да унутурукъ туююлме. Аны кѣп назмусун кеси тилибизге кѣчюргенме.

Совет бла хапарлаша келгенибизде, Созайланы Ахматны иги кесек назмусун кѣчюрюп, «Къыргъызстан маданияты» газетде басмалагъанын айтады да, ол газетни келтирип, аны Ахматха беририми аманат этеди. Мен аны тилегин толтургъан эдим.

Къыргъызны фахмулу поэтлеринден бириди Совет Урмамбетов, жаннетли болсун, дуниядан жашлай кетгенди. Бюгюн биз аны Къулийланы Къайсынны юсюнден 1972 жылда жазгъанын басмалайбыз.

ШАУАЛАНЫ Хасан

ТАУ КЪУШУ

1953 жылны жай айы. Мен, «Ала-Тоо» журналны редакциясына барып, кѣпден бери тургъан назмуларымы юсюнден журналны жууаплы секретары бла сѣлеше эдим. Ол кезиуде эшикден орта бойлу, башы сыйдам жюлюннген, сыфатын огъурлулукъну жылыуу жарытханча бир адам киреди.

Жууаплы секретарь аны бла жарыкъ саламлашады, эрттеден бери кѣрмей тургъан адамынча тансыкълайды.

– Мен кетейим, сизге чырмау болмайым, алай мындан арысында назмуларымы къадарлары къалай боллукъ болур? – дедим.

– Ахшы жолгъа бар, къарындашчыгъым, назмуларынга да бир Аллах айтхан болур. Бусагъатдагъы жаш тѣлю бла сѣлешген бек къыйынды, – деп, жууаплы секретарь, ышара, къатында олтуруп тургъан адам таба къарады. Сора ол башы сыйдам жюлюннген киши, мени таба бурулуп:

– Ахшы улан, окъучу назмуларынгы, бир тынгылайыкъ, – деди.

Мен, ѳрге туруп, юч назмуу кѣлюмден окъуп бошагъанымлай, ол адам жууаплы секретарьгъа бла манга кезиу-кезиу къарады.

– Бу назмуланы журналда сѣзсюз чыгъарыргъа керекди, – деди ол жууаплы секретарьгъа.

Сора, журналны кезиулю номерини планына къарап, аны «Жаш поэтлени

чыгъармалары» деген бѐлюмюне юч назмуму да къошдурду. Алай бла мени назмуларым биринчи кере ол журналда басмаланган эдиле.

Мен, ол адамгъа ыразы болуп, жукъ айтыргъа уа къолумдан келмей, эшикге чыгып кетдим. Ол къыргъызлы болмагъанын биле эдим. Университетге келгенимден сора аны юсюнден студент тенглериме да айтдым.

Бир бѐлек заман озады... Ол адам айтхылыкъ малкъар поэт Къайсын Кулиев болгъанын билеме. Андан бери Къайсын манга файгъамбар кибик кѐрюне эди.

Мен Къулийланы Къайсынны жазгъанларын бек суююп окъуп башладым. Аны чыгъармачылыкъ иши мени ёсююме, назму жазыуу жорукъларына терен тюшонюрге онг бергенди. Къайсын мени устазымды – жашауда кесиме энчи ыз табаргъа онг берген адамды. Къайсын агъайны орус тилде чыкыгъан китапларыны барысын да окъугъанма, кѐп назмусун кѐлюмден билеме. Аны назмулары малкъарны, къыргъызны, битеу да совет халкъны, ала жашагъан жерни, таулары юслеринден жазылгъан терен магъаналы, жюрекни къанатландыргъан, Ала-Тоону бла Минги тауну этеклеринде жашагъан миллетлени шуѐхлукъларын тап суратлагъан чыгъармаладыла.

Мен бу статьяны жаза туруп, къыргъыз совет литератураны мурдорун салгъанладан бири, Къыргъызстанны халкъ поэти Аалы Токъомбаевни Къайсын агъайны юсюнден жазгъан тауушлукъ статьясын экинчи кере да окъудум. Анда быллай тизгинле бардыла: «Ол дунияны жюреги бла кѐрген, халкъын жаны бла суюген, гуманист поэтди, уллу къыралыбызны чынтты патриотуду, адамны къыйынлыгына жарсый, къууанчына къууана билген адамды. Аны себепли бу айтхылыкъ адамны таныгъанла: «Бизни Къайсын», – дейдиле...

Мен Къулийланы Къайсынны кѐп назмуларын ана тилиме кѐчюргенме. Аны китабын Ленинчи саугъагъа кѐргюзтген заманда Къайсынны къыргъыз тилге кесим кѐчюрген назмуларын республикалы радио, телевидение бла окъугъанма, газетледе бла журналлада басмалагъанма. Аны къыргъыз тилде чыкыгъан китабында да мен кѐчюрген кѐп назмулары бардыла.

Къыргъызстанны бусагъатда Кант районунда Ленин атлы колхозда къойчу болуп ишлеген, белгили малкъарлы поэт Къудайланы Маштайны юйюнде мен терк-терк болама. Аны назмуларын да къыргъыз тилге кѐчюреме. Мындан он жыл алгъа Маштайлагъа баргъанымда, Къайсын агъайны малкъар тилде чыкыгъан жангы китабын кѐрген эдим. Китапны ал бетинде Къайсын Маштайгъа атап жазгъан огъурлу сѐзле манга къалай эсе да бир жангы сезим бергенча болдула. Ол китапны къолума алып, анга кесими жангы китабым чыкыгъанча къууандым. Къайсын агъайны малкъар тилде окъуп, толу ангылай эдим.

Хар халкъны, хар адамны да кесини суюген жазыучусу, поэти болады. Тююн айтхан заманда, Къайсын а жаланда малкъар халкъны угъай, битеу къыргъыз халкъны да суюген, ийнаклагъан поэтиди. Бусагъатда Къыргъызстанны бийик окъуу юйлеринде, кѐп школарында Къулийланы Къайсынны жазгъанларын билмеген къыргъызлы жашла бла къызла хазна жокъдула.

Мындан төрт жыл алгъа литератураны юсюнден баргъан бир даулашны шагъаты болгъанма. Иссык-Кёлде солуп тура эдик. Хар ким миллет литератураны юсюнден кесини оюмун айтады. Мени нёгерлеримде кыргыз, орус тилден, литературадан окъутхан устазла, поэтле, жазыучула да бар эдиле. Аланы барысы да Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыгына бир да болмагъанча уллу багъа биче эдиле. Ала айтхылыкъ поэтни назмуларын кёллеринден окъуй эдиле. Ол заманда башым кёкге жетгенча болгъан эди.

Алыкъл Осмонов кыргыз халкъны суйген поэтлеринден бириди. Ол кыргыз поэзиягъа жангы ауаз, жангы макъам, жангы кеп кийирип, аны бийиклеге кётюргенди. Бир кезиуде аны къаты сёгюп болгъандыла. Алай Алыкъл Осмоновну уллу фахмусун бек алгъа Къайсын агъай эслегенди. Малкъарны айтхылыкъ поэти Къулийланы Къайсын Алыкълуну юсюнден жазгъан статьясында аны ким болгъанын толу ачыкълаганды.

Андан сора окъуучулары Алыкълуну юсюнден оюмлары иги жанына тюрленеди. Къайсын Алыкъл Осмоновну кёп назмуларын орус тилге кётюргенди. Ол затланы барын да айтханым, Къайсын агъайны кыргыз литературада юлюшю уллуду. Бусагъатда Кыргызда Къайсынны да, Алыкълунуча, уллу намысы жюрюйдю.

Мени Къайсын агъайгъа жоралагъан назмум да барды. Ол орус тилге да кётюрюлюп басмаланганды.

Сатьяны ахырында Къайсынны кесине бир-эки сёз айтыргъа суюме. Багъалы Къайсын агъа, мен сени кёрмегенли 16 жыл болады. Москвагъа баргъан кезиулеримде хар жерде да сени излейме, кёрюрге, кенгеширге термилеме. Алай Санга тюбеп, кесими ишими, жангы муратларымы юслеринден айтырыгъыма ийнанама. Сау-саламат жаша, къаламынгы жютю буруну бютюнда бийикликге элтсин, бизни Къайсын агъай – тау къышу!

СОВЕТ УРМАМБЕТОВ.

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ РСФСР-ни ЖАЗЫУЧУЛАРЫНЫ IV СЪЕЗДИНДЕ АЙТХАН СЁЗЮ

Мен, бу ахырзаман залда олтуруп, акъылымда ана литератураны юсюнден сагъыш этеме. Шёндю мени эсиме быллай затла тюшедиле: бизни айтхылыкъ эки назмучубузгъа – Мечиланы Кязимге бла Бекмурза Пачевха – революциягъа дери чыгъармаларын басмаларгъа онг болмай тургъанды. Алай болгъанлыкъгъа, ала ишлерин къоймагъандыла, чыгъармала жазгъандыла, артда уа ол чыгъармала бизни поэзиябызны ийнагъы эмда ёхтемлиги болгъандыла.

Аны юсюнден айтханым себеби – Къабарты-Малкъарны халкълары адам улуну юйюрюню культурасын айнытуу ишге къатышыргъа кёп заманланы ичинде онг тапмай тургъандыла. Бизни ата-бабаларыбыз къамаланы эмда атланы туякъларыны тауушларын бек уста билгендиле, алай ала китап чапыракъланы тауушларын эшитмегендиле. Ала бек

иги сабанчыла, малчыла, устала болгъандыла. Алай культураны уллу жолундан кери къалып тургъандыла. Ол ишде аланы кеслерини бир терсликлери жокъ эди. Бюгюн Къабарты-Малкъар саулай да халкъы бек билимли болгъан республикады. Бусагъатда бизде школла угъай да, кесибизни къырал университетибиз да барды. Биз сабийлерибизни окъутургъа, къыралыбызны битеу бийик окъуу юйлерине иерге онг табабыз. Бизни литературабыз къарындаш литератураларыны ичинде кесини тийишли жерин тапханды, аны битеу дуняда да бек иги биледиле. Ол бизни жашауубузну керти да алапат жарыгъыды, ол бизни насыбыбызды.

Бюгюн былайда ол затны юсюнден энтта да бир кере айтыргъа керекди, нек дегенде, ол бизни жашауубузну уллу кертилигиди, аны жарыгъыды, аны тутуругъуду. Совет литература да ма ол затлада бегинипди. Ол жашауубузну бек баш ишиди. Ансыз мени адам улуну уллу культурасыны юсюнден хапарым да болмаз эди. Ансыз мен да дуняда Лермонтовну поэзиясы эмда Бетховенни музыкасы болгъанын билмез эдим.

Алда бола келген уллу акъылманланы къуру усталыкларына юйренип къалмай, аланы кеслерини ишлерине чексиз кертичиликлерине, кесини халкъына, дуняда бар иги затлагъа таукел этгенлерине да юйренирге керекди деп, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешгенлени хар жангы тѳлюсюне аллай осуят барды. Мени акъылыма кѳре, уллу усталадан юйренирге кереклисини юсюнден эмда жазыучуну культурасыны юсюнден да хар заманда да айтып турургъа керекди. Алай, ол сѳзю хар адам кесинден башларгъа керекди, башхача айтханда, – бек алгъа сохта кесинг болгъанынгы эсде тутаргъа тийишлиди. Кесинги къалам къарындашларынгы алларында сюелип, барындан да кесинги акъыллыгъа санаргъа кюреше, къалганла уа жукъ билмейдиле дерге мурат этмеклик айыплы ишди. Фахмусу уллу адам аллай ишге табыныргъа амалы жокъду.

Бир-бирледе бизни жазычуланы жыйылыуларында быллай адамла да тубейдиле: ала, хар кимни да терслеп, жаланда кеслерин ариуларгъа кюрешедиле. Ала хар бири «Евгений Онегин», «Война и мир», «Мертвые души», «Герой нашего времени», «Василий Тёркин» деген чыгъармаланы кеслери жазгъан сунадыла. Алай, ала керти да аллай китапланы жазгъан болсала, кеслерин мен башда айтханча жюрютмез эдиле.

Жазычуну жашауу, хар бир башха адамны жашаууча, къысхады. Алай билирге уа кѣп керекди. Аз билсенг, жазгъан да аз этериксе. Мен бу сѣзлени, кесим кѣп билеме деп айтмайма. Мени билимим да бек азды, андан эсе къайда кѣп билирге керек болгъанын мен уста ангылайма. Бурун хапарлада былай жюрюйдю: Сократха афинли башкесле ѳлтюрюрге деп сюд этгенлеринде, ол тутмакъда окъуна окъугъанын къоймагъанды, музыканы билирге бек сую эди. Аллай юлгюле бек кѣпдюле. Аладан юйрене билирге керекди жаланда. Алайды, мен билирге боллугъумдан эсе аз билеме; заманымы оздуруп ийгенме, жаш заманымда алыкъа заманым кѣпдю, алыкъа кеч туююдю деп тургъанма. Кесими терслигими мен энди ангылагъанма. Заман къысхады! Болуп къала кѣреме кеч да. Окъууну эмда юйрениуню жаш заманында, саулугъунг да, кючюнг да иги болгъан заманда башларгъа керекди. Акъыллыма, хар затны да билеме деп, телилик этген угъай, окъургъа, битеу жашауну кезиунде окъургъа эмда юйренирге керекди! Бизни бек игилерибиз, бизни устазларыбыз алай этип болгъандыла.

Мен сѣзню поэтлени юсюнден айтама. Пушкин, Лермонтов, Блок къаллай билимли, къаллай окъуулу адамла болгъанлары белгиледи. Ала бек уллу фахмулу адамла эдиле дерикле да болурла. Да неди да? Фахмулары къарыусузуракъ болгъанла бютунда керекдиле окъургъа. Бизде уа бир- бирде былай болады: жаш назмучу, кесин къалгъанладан игиге санап, анга кишиден да юйренирге керек туююдю деп, алай сунады! Культура эмда билим назмучугъа артыкъ жюкдю, ол поэзияны теренлигин, шартлыгъын кем этеди деген сѣзле да жюрюйдюле. Алай Пушкиннге, Гѳтеге, Лермонтовха – ол айтхылыкъ лирикlege билим бир да артыкъ жюк болмагъанды. Аны мен кеч ангылагъанма, энди уа озуп кетген заманы юсюнден бек жарсып эсереме, нек дегенде, мени ишимде билимим нечик жетишмейди, нечик азды билимим. Къарт бола баргъанынг къадар юйренирге, окъургъа да къыйын бола барады. Заман атылгъан окъгъа ушайды, ол бир кетсе, аны артха къайтаралмасза!

Ол себепден бу съездде, биз кесибибизни оюмларыбызны бла сагъышларыбызны айтхан жерде, таматаны адетинде мен жаш назмучулагъа былай айтыргъа суюме: биз заманы багъаламай, аны бошуна къората туруп, бек жангылабыз. Къанатлары барды заманы, ол бек терк учады! Мен кишини юйретмейме, мен кесими сынаууму юсюнден айтама. Культурагъа уллу кѳллю болмагъыз деп, жаш къалам къарындашларыма айтыргъа суюме. Кѳп билмеклик – уллу насыпды. Не къадар кѳп биле эсенг, од къадар узагъыракъ да, игирек да кѳресе. Мен билимлери уллу болгъан жазычулагъа сукъланама. Ала кѳп биледиле. Сабанчыла билимли адамланы къалай бек суйгенлерин мен сабий заманымдан

окуна эсимде тутама. Ала билимли адамгъа бек хурмет этип болгъандыла. «Билим – жарыкъды», – деп аны ючюн айтхандыла ала.

Жазыучулары хар тёлсю, хар жазыучу литературада кесини энчи жолун, кесини энчи суратлау амалларын излерге, жангы затла табаргъа керекди. Мен аны иги ангылайма. Болургъа кереклиси да алайды. Ансыз чыгъармачылыкъ иш да жокъду, алгъа барыу да боллукъ туйюлдю. Ол иш чыгъармачылыкъ ишни мурдор ташыды. Алай жаш жазыучу, анга дери жазылгъан затлагъа эс бурургъа керек туйюлдю деген оюмну тутуп, анга дери болгъан иги затланы эсге алмаса, ол бек осал ишди, ол угъай эсенг, жахиллик окунады ол. Мен аны юсюнден энтта да къайтарып айтханым – мен ол ишни кесими жашауумда сынагъанма. Аны хатасы мени кесиме жетгенди, мени кесими айныу жолуму тыйгъанды, манга дери жазылгъан ёмюрлюк чыгъармала уа жашауда кеслерини жумушларын толу этип келгендиле. Уллу жазыучулары ишлерин билирге керекди. Алай болмаса, биз кесибизни жарлылай къоябыз. Бир-бир жазыучула уа аланы жолларын уллу жазыучула тыйгъан сунадыла. Ол жолну тыйгъан жаланда фахмусузлукъ, акъылсызлыкъды. Жахиллик – ол насыпсызлыкъды, ол кишини да бет жарыкълы этмегенди. Бизге дери жашагъанланы ахшы сынаулары, аланы кеслерини ишлерин иги этиулер, бизни чырмагъан угъай, бизге болушхан да этедиле. Къалгъанладан мен акъыллыма деп, тели адам айтыргъа боллукъду. «Тели кесини шинтигин бийигирек сунар», – деп бизни адамларыбыз бош айтмагъандыла.

Адамны жашауу алай тынч туйюлдю, ол хар заманда да кесини ишин бирча тынч этип къоймайды. Ишни женгили болмайды. Жашауда чюйреликле, къыйынлыкъла дуня бла бирдиле. Дуняда жарсыу, жангылыу, ауруу, къартлыкъ, ёлюм кибик затла бардыла. Кесини жашауунда бир къыйынлыкъгъа тюбемеген адам болмайды. Къысхасын айтханда, жашау – ол жашауду, адамгъа таянчакъ хар заманда да керек болады. Адамла жомакъланы, таурухланы, нарт сёзлени бошму къурагъандыла? Угъай, адамла алагъа, аланы кючлерине, акъылларына, хунерликлерине, таукелликлерине, ариулукъларына таяна келгендиле. Адам кишиликке, таукелликке, адамлыкъгъа хар заманда да юйренип турургъа керекди. Ол бек керекли ишди. Адамны кюрешинде, ишинде, аны къыйын жашауунда поэзия эмда искусство ма аны ючюн бек керекдиле. Поэзия адамлагъа жарыкълыкъ, таукеллик береди. Ол адамда адамлыкъны кёргюзтген ышанды. Аны ёлюмсюзлюк кючу да ма андады. Назмучу аны билирге керекди.

Бир-бир редакторла китаплада чюйреликле, жашауну къыйынлыкълары болсала, аны чыгъарыргъа къоркъгъан этедиле. Къоркъургъа керек туйюлдю аллай китапладан. Ала жашауну болушунлай кёргюзтедиле, аланы кючлери да ма андады. Жашау кертилиги болмагъан искусство къанатсыз къанатлы кибикди. Аллай искусствону болур амалы да жокъду. Жаланда жашауну керти болушун кёргюзтген чыгъармала болаллыкъдыла поэзия, искусство. Жашауда къыйынлыкъ къала барады, аны уа искусство кёргюзтмей амалы жокъду.

Редактор а аны поэзиядан кетераллыкъ туююлдою. Ол бир затха ушарыкъ туююл эди, кетерсе да.

Сёз «шош», «дауурлу» эмда «интеллектуал» назмуланы юсюнден баргъанда, мен акъыл этгенге кёре, бизни арабызда хайырсыз даулашла болуп тургъандыла. Назмуланы хар тюрлюсю да болургъа керекди, алай ала осал болургъа эркин туююлдоюле. Керти назмула магъана жаны бла терен, ниет жаны бийик учунган назмуладыла. Осал зат а – поэзия туююлдою. Поэзия эки бетли неда огъурсуз болур амалы жокъду. Хар иги, жарыкъ, алапат, алчы зат – ма олду поэзия!

Совет литература халкъланы ленинчи къарындашлыкъларындан жаратылгъанды, поэзияны ол къарындашлыкъны жарыгъы жарытады. Аны жангылыгъы ма андады. Интернационализмни ниетлери, бирси халкълагъа эмда аланы культураларына суюмеклик бизни бюреклекрибизде ана сютю бла бирге жашаргъа керекдиле. Къайсы да болсун, бир башха халкъгъа сансыз къарауну биз, совет адамла эмда совет жазычула, айыплы ишге санайбыз!

Культура кесини магъанасы бла интернационал ниетли болгъанын биз барыбыз да билебиз. Бирси халкъланы неда аланы культураларын суюмеген художник керти художник болур амалы жокъду. Бир бирни культурасына уллу суюмеклик бла къарау – ол огъурлу ишди. Ол затны назмучу хар заманда да билирге керекди. Мени эрмен эмда гюржю поэзиялагъа бир тюрлю сейирим болмай къалса эди, мен къайда жарлы адам болур эдим. Ол жигит эмда акъыллы халкъланы – мени къоншуларымы поэзиялары бла шагъырей болгъаным мени уллу насыбымды, мени къууанчымды.

Ол жаны бла айтханда, къуру орус литература угъай да, совет литератураны да бек алапат тёрелери барды. Брюсов эрмен поэзиягъа къаллай уллу къыйын салгъанын, анга артда совет Арменианы халкъ поэти деген ат аталгъанын да эсге тюшюрейик. Революцияны аллында Блок Исаакянны назмуларын кёчюрюп тургъаны уа! Нечик огъурлу иш эди ол! Ол заманда Россейде Исаакянны киши да танымай эди. Горькийни да эсге тюшюрейик. Къаллай уллу иш этгенди ол бизни литератураларыбызны къарындашлыкъларын ёсдюрюуде.

Мен андан сора да Николай Семенович Тихоновну атын уллу хурмет бла, уллу суюмеклик бла айтыргъа сюеме. Ол бизни бла бирге ишлейди, бизни Туугъан журтубузну халкъларыны литератураларына уллу эс бурады эмда суюмекликни Горький башлагъан тёрелерин андан ары бардырады.

Биз да, халкъда айтылгъанча, башха-башха халкъланы сабийлери, Николай Семеновичге, бу ёмюрню айтхылыкъ назмучуларындан бирине, бюрек ыразылыгъыбыз бла жауап къайтарабыз.

Биз барыбыз да, совет жазычула, бир бирибизни ишибиз бла сейирсинирге керекбиз. Кесим иги ишлер ючюн, мен кесими тенглерими жетишимлерине къууаныргъа, аладан юренирге, аланы сынауларын эсге алыргъа керекме. Бир бирибизни ишине къаллай бир уллу сейирсиниу болса, кесиби да ол къадар бир иги ишлерикбиз. Адамны эмда

жамауатны иги этилген иш кѳууандырыргѳа боллукѳду. Аны себепли уа, бизни баш нюзюрюбюз: «Иги жазаргѳа!» Заманны таза ниетлери уллу суратлау кючню излейдиле. Ол теманы уллулугѳуну юсюнден кѳуру хапарла бир тюрлю магѳананы тутмайдыла. Тема не кѳадар уллу эсе, чыгѳарманы суратлау кючю да аллай бир уллу болургѳа керекди. Поэт – ол бек уллу атды. Ол уллу атха тийишли болур ючюн битеу кючню салайыкѳ, туугѳан жерибизни ѳтмегине, сууна тийишли болайыкѳ! Бизни жаратып, бизге дуняда болгѳан алапат затладан да бек аламатын, – ана тилни берген халкѳыбызны ышаныуна кертичи болайыкѳ! Бизни литературабызны, бизни кѳп миллетли Туугѳан журтубузну уллулугѳуна тийишли болайыкѳ!

Москва, 1975 жыл.

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт,
КЪЧР-ни халкѳ поэти

КЪАЙСЫН

(жыр)

**Жылы сѳзюнг жүрекlege жылыу берди,
Биз кѳрмезни жүтю кѳзюнг ачыкѳ кѳрдю,
Халкѳыбызны тин чеклерин кенгнге керди,
Ас-Аланны деу шайыры – Кѳули Кѳайсын!**

**Жансыз затха жан киргизип сѳлешдинг сен,
Халкѳны жакѳлар буруу этип кюрешдинг сен,
Буруу тыймаз кѳанлы жау бла «келишдинг» сен,
Ас-Аланны халкѳ ѳкюлю – Кѳули Кѳайсын!**

**Налмаз ташны эгегенча эди хатынг,
Файхамбаргѳа жууукѳ эди адам шартынг,
Ахлулагѳа байракѳ эди сени атынг,
Ас-Аланны акѳылманы – Кѳули Кѳайсын!**

**Жерибизге топуракѳ болду тажал санынг,
Туудукѳлада саркѳад сени таза кѳанынг,
Кѳайгѳыргѳанча, кѳкден бизге кѳарай жанынг,
Ас-Аланны дайым жаны – Кѳули Кѳайсын!**

32 ЖЫЛ МЫНДАН АЛГЪА

Къайсын бла бу ушакъ 32 жыл мындан алгъа этилгенди.

1974-1975 жыллада мен «Советская Молдавия» газетде корреспондент болуп ишлегенме. Бир жол редакцияны буйругъу бла Къулийланы Къайсындан интервью алыргъа Нальчикге келеме.

Пушкин орамда Жазыучулары союзу тургъан юйге барама. Анда биринчи этапда Къайсынны артыкъ уллу болмагъан кабинетине киргеним бююнча эсимдеди. Тюз да биз ушакъ этип башлагъанлай, бирле телефон бла сёлешедиле, бирле эшикден башларын къаратадыла, бирле сормай-ормай кирип келедиле – Къайсын Шуваевич аланы барысына да керекди. Алай бизни ушагъыбызгъа уа бек чырмау бола эдиле. Бир сейирим, поэт, ол адамла бла сёлешип бошагъанындан сора, ушагъыбызны жангылмай, бёлген жерибизден бардыра эди. Къайсынны ол кезиуде бир кесек сууукъ къагъып тургъаны сёлешиген заманда ачыкъ эслене эди.

Мени ишими тынчыракъ этер муратда атам (Борис Петрович Черемисин) магнитофонну биргеме алдырады. Къайсын Шуваевич, аны ауазын магнитофоннга жазарыгъымы айтханымда, угъай демеди. Атам да алайда манга болушханлай турду. Ол себепден бир-бирде плёнкада атамы ауазы да эшитиледи.

Юйренгенден бодур эди, Къайсынны ауазын магнитофоннга жаса туруп да, блокнотуму къолумдан кетермедим. Ушагъыбыз бошалгъынчы, анда жазыу этиуюму да тохтатмадым. Бир-бирде Къайсын: «Мени айтханымы жазып жетишаламыса?» – деп сора эди. Аллай аз затчыкъгъа да ол уллу эс бура эди...

Ол замандан берисинде Къайсынны ауазы жазылгъан плёнка бизни юйнобюзде сакъланганлай турады.

Наталья Черемисина.

Къайсын: Наташа, мен акъылыма келгенни айтырыкъма, сен а кесинге кереклини жазарса. Алайды да, сен манга толу эркинлик бер. Биринчиден, тюзюн айтыргъа сюеме. Бююн бир кишиге интервью берир акъылда тойюл эдим. Сени айтханынгы этмей а болмайма. Нек десенг, сен мени бир жерлимсе, экинчиден, Черемисинни къызыса. Санга угъай деп айталмагъанымы себеби ма андан-ды. Баям, мени ол сёзлерими жазар кереклиси болмаз. Алай интервьюда аллай затланы да къагъытха тюшюрючюдюле.

Сен бек ариу, иги республикадан келгенсе, мен да анда бир ненча кере болгъанма. Молдавияны бек жаратама. Аны жери тёшлюдю, дуппурлуду. Молдавия кесини энчи кёрюмдюсю болгъан жылы жерди. Ол Кавказгъа ушамайды. Мен анда бек ахшы, бек фахмулу адамланы биргелерине айланганма. Тёшледе, кюнлюм бетледе ёсген жюзюм бахчаланы кёргенме. Алагъа кёлум кётюрюлюп къарагъанма. Мени заманым кёбюрек болса эди, бир кесек жашыракъ

да болсам эди, Молдавияны юсюнден бек кёп жазаргъа къолумдан келлик эди. Ма сен аллай тауушлукъ жерден келгенсе да, айтханынга бой салгъаным аны ючюндю.

Анда ариу агъачла эсимдедиле. Ол агъачда жалан аякъ айланганма. Бир жол а агъачны ичинде кырдыкда жалан аякъ кюн узунуна айланган эдим. Кертиси бла да, жюзюм бахчала да бек ариудула. Адамлары да табийгъатны кесине ушайдыла. Ала къалай ариу тепсейдиле. Аланы тепсеулери бизни, эрменлилени, гюржюлени тепсеулерине ушамайдыла. Молдаванлыланы фольклор-миллет кийимлерин да бек жаратханма...

Хайда, энди уа сорууларынгы бир бири ызларындан берип башла.

– Сиз «Жер китабыгъыз» ючюн Къырал саугъаны алгъансыз, андан бери не зат этгенсиз?

– Энди санга интервью не зат болгъанын ангылатыргъа сюеме. Аны берген ким да болсун (менича махтаугъа артыкъ тийишли болмагъан литератор, неда Эйнштейнча айтхылыкъ алим, башха тюйюлдю) ол кеси кесинлей къалыргъа керекди... Сени жашауунг адам эм журналист къадарында энди башлана турады. Алыкъа кёпледен интервью алыргъа тюшерикди. Ол башда айтылгъан затлагъа эс бура турсанг, игиди. Ол баш ишди.

«Жер китабы» ючюн СССР-ни Къырал саугъасы берилгенди. Бизни Совет Союз деменгили къыралды. Аны саугъасына тийишли болмакълыкъ бек уллу ишди. Мен аны бек иги ангылайма. Кесими къолумдан келген затха неда этген ишиме оздуруп багъа бичмей айтсам, мен этген иш орталыкъды. Тюзюн айтханда, жашауумда эндиге дери этгенимден эсе кёбюрек этерге къолумдан келлик эди. Алай болалмагъанма. Кертиди, сабырлыкъ бла этген затыма багъа бичмей да болмайма. Саугъа алмакълыкъ хычыуун да, къууанчлы да ишди. Бютюнда мени кибик адамгъа. Мен Чегемде туууп ёсген малчыны эм уучуну жашыма. Аны айтханым, бизни тукъмубузда билимли адам болмагъанды. Бизни тукъумда мени тёлюмде билим алгъан мен биринчи эдим. Сабий заманымда мен бизни юйде китап кёрмегенме. Орус устаз Борис Игнатъевич, артда мен анга жоралап назму да жазгъанма, манга букварь береди. Андан сора бизни юйюбюзде Къуран окъуна болмагъанды. Атам, анам, аппам да муслийманча окъумагъандыла. Алайды да, мени китабыма бичилген багъаны къууанчыны чеги жокъду. Ол сени сорууунга жууабымды. Андан берисинде уа не зат этилгенди?

«Жер китабы» 1970 жылда чыкыгъанды. Кертиди, китап тюз жазылып бошагъанлай чыгып къалмайды. Бу китапдагъы назмуларым эртте жазылгъандыла. Андан берисинде да жангы лирика китабым (1974 жыл) чыкыгъанды. Аны атына «Ахшам» деп атагъанма. Аны да «Советский писатель» китап басма чыгъаргъанды. Ол магъанасы бла «Жер китабына» ушайды. Алай аны кесини энчи ауазы барды. Аны айтханым, Латвияда жазгъан назмула къаууму уллу магъана береме. Ол «Жер китабында» жокъду. «Ахшам» деген китабыма уа андан сора «Шуёхуму сыфаты» деген, Аркадий Кулешовха аталгъан назмула къауумум да киргенди. Ол эки цикл жангы китабым «Жер китабына» ушамагъанын кёргюзтюп турадыла. «Ахшам» деген китабымда тенгизни макъамы да барды. Бу китапда магъана теренирекди.

«Ахшам» деп атагъанымы себеби – мени заманым келгенди. Ол угъай

эсенг, кесим ингирим бла ушакъ этеме. Дуниягъа, хар затха да жыл саныма кёре къараргъа керекме. Къайсын Кулиев къартлыкъны, ёлюмню юсюнден былай кёп нек айтады дерикле да кёп болурла. Поэзия аллай затланы юслеринден айтыргъа керекди. Алайсыз да жарарыкъ туююлдо. Керексиз кокаланы неге керекди. Мен керти затланы, адамны жашауу бла байламлы эм анга кёре башха затланы юслеринден айтыргъа керекме. Мен бизни жашауубузну, Туугъан журтубузну, адамланы, халкъланы шуёхлукъларыны юслеринден да кёп айтханма. Адамланы, халкъланы араларында шуёхлукъ, къарындашлыкъ, культураларыны араларында байламлыкъ бек керекдиле. Аны алайлыгъын жашау хар заманда да ачыкъ кёрюзтеди. Сёз ючюн, Бетховенден эм Гётеден бла Пушкинден башлап Твардовскийге дери да ол алай болгъанды. Ол затланы кертиликлерине мен толу ийнанама. «Ахшам» деген китабымда аланы юслеринден кёбюрёк айтхан да этгенме. Ол шартла «Жер китабында» да бардыла. Сёз ючюн, Армениягъа аталгъан назмуларымда ол халкъны тауушлукъ историсына эс бурганма...

«Ахшам» деген китабымы басмагъа бергенден сора, проза китабымы къолгъа алганма. Анга «Терек да алай ёседи» деп атагъанма. Ол суратлау чыгъарма туююлдо – кёп халкъланы культураларына аталады. Анда «Мени Грузиям» деген бёлюм да барды. Орус культураны, поэзияны, эрмен искусствону, Орта Азияны халкъларыны культураларыны, искусстволарыны юслеринден да материалла кёпдюле.

Мен ол китапны кёп жылланы ичинде жазгъанма. Жууукъ заманда чыгъарыкъды. Ол уллу китапды. Аны юсюнде китап басмада («Современникде») ишлегенле бла кёп даулашыргъа тюшгенди. Да энди китап чыгъады. Мен анга бек уллу магъана береме. Ол манга багъалыды. Анда Михаил Михайлович Киреевни юсюнден да жазама. Есенинни юсюнден а энчи бёлюм барды. Пушкинни, Лермонтовну, Твардовскийни эм башхаланы юслеринден да жазама.

– Не десенг да, башында айтханларыгъыз жыл сан бла байламлы болурламы?..

– Тюзсе. Ол неда бу затны юсюнден айтыргъа адамны эркинлиги болургъа керекди. Ма мен Твардовскийни юсюнден жазгъанма. Смоленскеде да болгъанма, анда 15 минут сёлешгенме. Бир зат жазар ючюн жаланда ышаныулукъ угъай, эркинлик да керекди. Мени жыл саным манга кёп затха эркинлик береди. Нек десенг, эрттегили литераторма. Былайда мени сёзюм узагъыракъгъа созулду. Мындан арысында къысхаракъ айтыргъа кюреширме.

Проза китабымы хазырлагъан заманымда да назмула жазыууму тохтатмагъанма. Жангы жыйымдыгъыма «Кырдык эм къар» деп атар акъылдама. Баям, ол келир жыл чыгъаргъа болур. Анда назмула лирикалы назмуладыла. Башха къыраллагъа баргъан заманымда жазгъан чыгъармаларымдан да кёбюсю киргенди ол китапха. Иги кесеги газетледе, журналлада кеси тилимде, башха тилледе да басмалангандыла. Аланы Наум Гребнев эм башхала кёчюргендиле. «Жер китабындан» берисинде этген ишими юсюнден айтырыгъым олду.

Бек ахырында айтырыгъым, тютюнню къююп, бек къыйналып турама. Тюнене къалып бирсиюн М. А. Дудинни китабына ал сёз жазып жибергенме.

Тютюнню кьыйгъанлы этген ишим олду. Бусагъатда Дудин кеси да Кисловодскеде солуп турады, анга да барып кьыйтханма.

Китапха ал сёз жазгъан бек кьыйын ишди. Алай мен Дудинни бек суюме, ол иги адамды. Аны себепли аллай адамны юсюнден жазгъанда оздуруп жиберирме неда айтыр сёзююм айтмай кьоярма деп кьоркъаса. Бусагъатда Дудинни сайламаларыны 4-томлугъу чыгъа турады.

– *Сизни назмуларыгъыз ненча тилге кёчюрюлгендиле?*

– Ненча тилге кёчюрюлмегендиле деп сорсанг, тюзюрек боллукъ эди. Баям, Азияда бла Европада мени назмуларым кёчюрюлмеген тил жокъду. Индияда жашагъан халкъланы тиллерине да кёчюрюлгендиле. Кёп болмай ала манга назмуларым басмаланган журналны жибергендиле.

Бизни кьыралда мени китабым чыкъмагъан республика болмаз. Тюзю, Эстониядан сора. Бир-бир республикалада экишер китабым окъуна чыкъгъанды. Сёз ючюн, Молдавияда. Китапларым бир-бир автоном республикалада да басмалангандыла.

Озгъан жыл Польшадан китабымы жибергендиле. Сау болсунла, аны бек ариу этип, тап жарашдырып чыгъаргъандыла. Назмуларымы анда бек фахмулу поэтле кёчюрюлгендиле. Ол санда Виктор Ворошинский.

Монголиядан, Болгариядан да алгъанма китапларымы, болгарлыла бизни заманны бек тауушлукъ поэтлерине кёчюртюр, назмуларымы тынгылы жыйымдыкъ этип чыгъаргъандыла. Кёп болмай Чехословакиядан манга письмо келгенди. Письмода билдиргенлерине кёре, келир жыл анда китабым чыгъарыкъды. «Сайламала. Жер китабы». Ала китабыма аллай ат бергендиле.

Былайда дагъыда бир кьууанчлы ишни юсюнден айтыргъа суюме. Аркадий Кулешов «Жер китабымы» кеси тилине кёчюрюп, ал сёз да жазып, басмадан чыгъаргъанды. Манга тёрт китап жиберген эди, кесимде жангыз бири кьалгъанды. Келип, алып кетедиле. Кесин а бир ариу китап этгендиле. Белоруслу шуёхларыбыз анга уллу кёл салгъандыла.

Твардовский ёлгенли бизни кьыралда Кулешовдан уллу поэт жокъду, башхаланы жанларына тиймесин. Твардовский да анга бек уллу багъа бичип болгъанды.

– *Жуукъ заманда ана тилигизде не затыгъыз чыгъарыкъды?*

– Уллу томум. Анга да «Ахшам» деп атагъанма. Арт тёрт жылда жазылып, басмагъа берилмей тургъан чыгъармаларым киредиле бу жыйымдыкъгъа. Ала тюрюлю-тюрюлю сылтаула бла басмаланмай тургъандыла...

Мени махтанчакъ адамладан кёрюп болмагъаным жокъду. Бек огъурсуз халкъ окъуна кесин аманнга тергемейди. Мен аны тюзге санамайма. Анам манга таулула игидиле, кьабартылыла неда осетинлиле амандыла деп бир заманда да айтмагъанды. Аны аллай кьылыгъы болмагъанды. Ол кьыйынлыгъы болгъанны, жарлыны барысына да бирча кьайгыргъанды. Алагъа кьолундан келгенича болушханды...

Михаил Александрович Дудин чынтты интернационалист эм тюз ниетли, огъурлу адамды. Мен Давид Кугультиновну бизни заманны поэзиясыны бек уллу келечисине санайма. Ол, сёзсюз, фахмулу художникди, уллу адамды, акьыллыды. Мен аны бек тюз ниетли адамгъа санайма.

Бек уллу лириклерибизден бири Мустай Каримди. Ол Союзда бек фахмулу драматургга да саналады. Мустайны жазгъанларын мен аны ёз тилинде окъуйма. «Ай тутулгъан кече» деген пьесасы бизни кыралда бек ахшы исторялы чыгъармаладан бириди. Аны юсюнден басмада биринчи сёзю мен айтханма.

Орус поэтлени арасында Леонид Мартыновха бек бюсюрейме. Ол фахмулу, огъурлу адамды. Дунияда сейирлик затла боладыла. Сегиз жылны ичинде ол да, мен да экишер кере саугъа алгъанбыз. Бизге дери аллай иш болмаганды. Саугъаланы ала туруп, экибиз бир жерде – ол онг жанында, мен сол жанында олтура эдик. Бир заманда Мартынов манга былай айтады:

– Билемисе, Къайсын, дунияда быллай иш болмаганды. Экибиз да саугъаланы бирча, бир кюн алабыз. Сейир туююлмюдю аны алай туюшгени?!

Энди уа мен молдаванлыланы поэзияларын иги билгеними юсюнден айтыргъа суюме. Емилиан Буков бла мындан отуз жыл алгъа танышханма. Бу ариу республиканы юсюнден ушагъыбызны башында бир къауум сёз айтханма. Аллах онг берсе, энтта ары барыр акылдама.

Экинчи шагъырейим – эсли, намысы жюрюген поэтледен бири, бизни халкъыбыз бек суйген Андрей Павлович Лупанды. Павел Боцуну эм Пётр Заднипуруну да бек фахмулу адамлагъа санайма. Анда мени дагъыда эки шуёхум жашайдыла. Ала жаш адамладыла. Аладан бири Григор Виеруду. Анга фахму анасыны сютю бла берилгенди. Ол жаланда музыкант неда поэт болургъа керек эди. Сайлагъан а поэзияны этгенди. Мен аны китапларын бек иги билеме. Аны чыгъармаларын орус тилге Яков Аким тынгылы кёчюргенди. Экинчи шуёхуму аты уа Ливиу Дамианды. Ол поэзияда кесини ишин кёзбаусуз тындырады. Аны чыгъармаларында халкъыны адетлери, тёрелери, жерини агъачы, жюзюм бахчалары баш магъананы тутадыла. Мен ол эки поэтни бек суюме.

– *Ана литературагъызыны бююнню халы къалайды?*

– Окъуучула аны да билирге керекдиле. Бизде малкяр поэтлени тынгылы школу барды. Ол себепден кёпледен байбыз. Аны уллу Кязим къурагъанды. Энтта къайтарып айтама, аны школу аламатды. Биз анга таянабыз. Иги поэтле ёсгендиле бизде. Кязим болмаса, ала да боллукъ туююл эдиле дейме. Кертиди, бир-бирле аны алайлыгъын ангыларгъа да сую болмазла. Аны ангыларгъа кареклиле окъуна. Ол школ, айтханымча, ахшы поэтлени ёсдюргенди. Ол санда Бабаланы Ибрагимни. Мен аны бек иги поэтибизге санайма. Анга 40 жыл бола турады. Хайт деген заманы. Ол, Мечиланы Кязимни школундан дерс ала, аны ызындан келгенлени чыгъармаларына таяна, кесини энчи хатын къурагъанды, менме деген фахмулу адамлада окъуна аллай зат бек аз тюбейди. Аны ауазы башхалагъа арталлыда ушамайды, аллай поэт къайсы халкъгъа да насыпды. Аны орус тилде биринчи китабы былтыр Москвада чыкыгъанды. Китапны аты «Малкяр балладады». Поэтни кесини хатасындан, аны чыгъармалары орус тилге кёчюрюлмей тургъандыла.

Бизни барыбызны да къууандыргъан бек иги поэт – Зумакулланы Танзиляды. Аны жангы назмулары кёп болмай «Кабардино-Балкарская правда» газетде басмалангандыла. Ол терен оюмлу, эсли поэтди.

Тилни иги билген, фахмусу да болгъан поэтибизге уа Мокъаланы Магомет саналады. Анга да 40 жыл бола турады. Энтта къайтарып айта-

ма, бек кючлю поэтди. Былайда Созайланы Ахматны атын да айтыргъа сюеме. Ол жашды, 30 жылы болады. Иги поэтди. Алай, кертиди, анда Ибрагимде болгъан энчи хат эм ыз жокъду.

Прозаны юсюнден сёз баргъанда уа, бир къауум романны, повестьни авторларыны атларын айтыргъа боллукъма. Аладан бири жазыучу Толгъурланы Зейтунду. Анга Тёппеланы Алимни да къошаргъа боллукъса. Зейтунну повестьлери, Алимни романы Москвада орус тилде чыгъарыкъдыла. Китап басмала алагъа эс бургъандыла. Малкъар литератураны юсюнден айтырыгъым ол эди. Бизде поэтлени, прозачыланы да кючлю, фахмулу къауумлары бардыла.

– *Депутат ишигизни юсюнден да бир къауум сёз айтсагъыз эди.*

– Мен депутатха айырылып тургъанлы 20 жыл болады. Иш бек кёпдю. Мен анга иги кесек заманымы береме. Ишим жаланда сессиялагъа къатышыу, айырычуланы алларында сёлешиу бла чекленип къалмайды. Адамла манга кёп тюрлю жумуш бла келедиле. Ол санда фатарны, телефонну къайгысы бла да.

Сёзсюз, адамлагъа болушургъа керекбиз. Къолумдан келгенни аямайма.

– *Уллу Хорламны 30-жыллыгъы жууукълаша келеди...*

– Мен къазауатха уруш башланган биринчи кюн киргенме. Прибалтикада уруш этгенме. Бизни ары уруш башланырдан бир ай алгъа элтген эдиле. Ол заманда урушну башланырыгъына арталлыда ишекли туююл эдик. Фронтда да төрт жыл болгъанма. Парашют бла 70-ден артыкъ кере секиргенме... Жаралы болуп, госпитальда бакъдырып чыкъгъандан сора аскер корреспондент болуп ишлегенме. Газетибизни аты – «Сын Отечества». Мен Сталинград, 4-чю Украин фронтлада болгъанма. Газетлеге кёп корреспонденцияла эм назмула жазгъанма. Китапларымда ол заманлада жазылгъан назмуларым белгиле жерни аладыла.

Уллу Хорламны 30-жыллыгъыны намысына этген бек иги ишим, – «Терек да алай ёседи» деген китабымды. Биринчиден, ол фашизмге къажуа жазылгъанды. Башда белгилегенимча, анда кёп халкъланы культураларыны, искусстволарыны, Ата журт урушха къатышхан жигер адамланы юслеринден айтылады. Ол санда Михаил Дудинни, Мустай Каримни, Давид Кугультиновну юслеринден да. Ала бары да Уллу Ата журт урушха къатышхан адамладыла. Бу китап мени ишимде бек иги жетишимди. Урушну юсюнден быйыл да бир къауум зат жазар акъылдама. Дагъыда бардыла ахшы муратларым.

– *Юйюрюгюзню юсюнден бир къауум сёз.*

Тюзюн айтсам, мен бай адамма. Юч жашны атасыма. Элдар хайт деген киши болгъанды. Алимчик – 9-чу классха, бек гитчебиз 5-чиге жүрүйдюле. Тимур Шахановдан юлгю алсакъ эди, бюгюнлюкде туудукъла да ёсдюрюрге боллукъ эдик...

... Мен Къайсын Шуваевич бла бир сагъат ушакъ этген эдим. Ол ахырында былай айтхан эди:

– Бир сагъат кёп туююлдю. Къалай жазарыгъынг а – ол сени ишингди.

СЕНИ АТЫНГА БАШ УРА ЖАШАЙМА

Бюгюн да мен Къайсынны башхалагъа ушамагъан таукел ауазын, огъурлу ышарыуун эсиме тюшюреме.

...Ол иш 60-чы жыллада болгъанды. Бизни къырал университетни биринчи этажында залны ичи адамдан топпа-толу эди. Ала республиканы поэтлери бла тюбешиуге жыйылгъан эдиле.

Биз къонакъланы ашыгъып сакълайбыз. Анга тангкёрдю этер кереклиси жокъду – поэтле, жазыучула санлап бирде келиучю эдиле. Бир заманда алай къаты къарс къагъылды, залны къабыргъалары къалтырагъан этген окъуна сундум. Сахнагъа Къулийланы Къайсын, Адам Шогенцуков, алаша бойлу, гырхы, огъурлу къартчыкъ, дагъыда бир жаш адам чыкъдыла. Къайсын, онг къолун кёкюрегине салды да, башын энишге эки-юч кере ийди. Ол жарыкъ къарс ургъанлагъа ыразылыгъын билдиргенлиги эди.

Ингирни Къайсын бардырады. Ол бери студентле эм преподавателле бла тюбеширге суйюп, ыразы болуп келгенлерин айтды. Мен аны ауазыча хычыууч ауаз эшитмегенме, орус тилде аныча эриу сёлешгеннге кёп тюбемегенме.

– Мени онг жанымда олтургъан барыбыз да бек суйген адамды, поэзиябызны акъсакъалы Шахмырзаланы Саидди, – деди Къайсын, ол мен танымагъан къартчыкъны кёргюзте. Акъсакъалны бетинде сабий ышарыу эсленди. Биз барыбыз да аны намысына жаппа-жангыдан къарс урдукъ.

– Саидни ол жанындагъы уа барыгъыз да таныгъан Адам Шогенцуковду. Адам ёрге турду да, бизге баш ийип саламлашды.

– Мени сол жанымда олтургъан а бек жаш, бек фахмулу къабартылы поэтди, – деди да, аны атын, тукъумун да айтды.

Жарсыугъа, мен бюгюн аны ким болгъанын айталлыкъ туйюлме – атын, тукъумун да унутханма.

Къайсын, ол къысха сёзюнден сора бир кесек заманчыкъны тынгылады да, дагъыда биягъы огъурлу ышара, былай айтды:

– Биз назмула окъурукъбуз, сиз а соруула берирге боллукъсуз.

Бек алгъа Саид ёрге турду да, трибунагъа барып, назмуларын малкъар тилде окъуду. Аны ауазы шош саркъгъан таза суучукъну тауушуна ушай эди. Аны назмулары не затны юсюнден болгъанларын сыфатына ышанлап къарагъан адам толу ангыларыкъ суна эдим... Ахырында халкъ анга биягъыча жарыкъ къарс къакъды.

– Хурметли шуёхла, кесигиз кёргенликден, Саид назмуларын малкъар тилде окъуду, – деди Къайсын. – Ким биледи, былайда аны тилине тюшюнегенле да болурла. Алай ол жаланда ахшылыкъны, огъурлулукъну юсюнден айтханына бир да ишекли болмагъыз.

Залдагъыла кюлдюле.

Андан сора сёз Адам Шогенцуковха берилди. Ол бахсанчы къызчыкъны юсюнден жазгъан назмусун окъугъаны бюгюнча эсимдеди.

Аны ызындач Къайсын кесини назмуларын окъуп башлады. Ол окъугъан угъай, жырлагъан эте эди. Къайсын акъылыбызны, эсибизни да бийледи да къойду. Залда аз да къымылдагъан адам жокъду. Къайсын

тохтаса, барыбыз да ёрге туруп, «Энтта да, энтта да окъу!» – деп тилей-биз. Олсагыатда Къайсыннга таула, ташла да, Кёк да, Жер да тынгылай болур эдиле.

Мен анга кёзюмю къакъмай къарайма. Студент тенглери барысы да сейир-тамашагъа къалып тынгылайдыла Къайсыннга. «Къалай бек керекди поэзиягъа Къайсынча фахмулу да, огъурлу да адамла», – дей эдим кеси акъылымда.

Бюгюн бу тизгинлени акъ къагъытха тюшюре, кеси кесиме акъыр-тын шыбырдайма: «Шёндю халкъгъа Къайсынча адамла сууча, хауча керек эдиле».

Ол кюн биз танывагъан жаш поэт да окъуду назмуларын. Бар эди аны да фахмусу. Алай Къайсын акъылыбызны бийледи да, кёзюбюзге андан сора жукъ кёрюнмей олтурабыз...

Артда, поэтле сёлешип бошагъандан сора, биз алагъа соруула берип башладыкъ. Ким эсе да: «Ана эм орус тилеге кёз къарамыгъыз къалайды?» – деп соргъанында, Къайсынны къысха эм терен магъаналы жауабын бир да унутмайма: «Кеси анасын соймеген, къоншусуну анасын сөөрге амалы жокъду».

Къайсын бла биринчи кере Крупская атлы библиотекада танышхан эдим. Ол заманда Къайсынны назмула жыйымдыгъы Ленинчи саугъагъа кёргюзтюлюп эди да, аны бла байламлы поэтни кеси бла тюбешиу болгъан эди. Ары кёп халкъ жыйылады, несин айтаса, хар адамны бетинде жарыкълыкъны чеги жокъ эди. Ингирни Адам Шогенцуков ачады эм бардырады. Къайсынны жашау жолуну эм чыгъармачылыкъ ишини юсюнден университетни доценти Раиса Филиповна Великанова сёлешеди. Андан сора кёп адам чыгъады трибунагъа, студентле уа аны назмуларын, бири бирине эришгенча, тап, тынгылы окъургъа кюрешедиле. Раиса Филипповна мени да чыгъарады трибунагъа. Асыры уялгъандан, къолум-башым къалтырай, бир къауум сёз айтхан эдим Къайсынны юсюнден, назмусун да окъудум кёлюмден. Къайсынны кеси таба айланып да эки-юч сёз айтдым. Къайсын билегимден тутду да, мени кесине тартып къучакълады.

– «Назму окъууну чынтты устасы», – деген сыйлы агны берирге керек эдиле санга, алай, жарсыгъа, аллай ат жокъду, – деди Къайсын, – бек сау бол!

Ол кюн алайда кесимден насыплы адам жокъ суна эдим. – Къайсын мени къучакълагъан да, махтагъан да этгенди!

...Ахыр тюбешиуюмю къыйынлыгъы уа ёмюрден-ахыргъа мени тынчлыгъымы алгъанлай, жүрек жаууму ашагъанлай турлукъду. Алий Шогенцуков атлы драма театрны къатына битеу республиканы халкъы жыйылгъан сунар эдинг, тышындан келген къонакъла да кёп. Ала Къайсынны ахыр жолуна ашырыргъа жыйылгъандыла. Ол къадар адамны арасында (къабартылы, малкъарлы, орусла, эрменли, гюржю да, къыргъызлы, къазахлы да, къалмыклы, къарачайлы да...) Къайсынны кесини къарындашына, ёз халкъыны поэтине санамагъан жокъ эди десем, ётюрюк айтмазлыкъ сунама. Тиширыула, эр кишиле да жилий эдиле ол кюн. Къалай къыйын эди аллай адамдан, аллай поэтден айырылмакълыкъ. Къайсын, кеси ёмюрюмде сени атынга баш ургъанлай жашарыкъма!

КАДЫР ШОКУЕВ,
критик.

КЪУЛИ КЪАЙСЫН: ТЮНЕНЕ, БЮГЮН, ТАМБЛА

Кириши

Белгили адабият кесаматчы В.Г. Белинский айтханды бир заманда А.С.Пушкинден орус литератураны жангы кезиую башланады деп. «Пушкин, – дегенди ол, – поэзия европа магъананы да сыйындыраллыкъ жангы формаларын къурай тургъан заманга чек салып, андан а орус поэзияны россей жашауну кеси толу кёргюзталлыкъ даражагъа чыгъарыуну жолун ишлеп башлагъанды; орус поэзия орус тилни битеу байлыгъын толу жюрютюп, халкъны жашау болумуну суратын ишлеуню бек алгъа салгъанды».

Бизни да, Аллахны ахшылыгъындан, барды аллай адамыбыз – Къайсын, халкъ чыгъармачылыкъгъа, жазма къуралгъандан сора жаратыла келген жазма чыгъармалагъа да таянып, европа билимге тийишли поэзияны жолун башлагъан. Ол бюгюнлюкде бизни къатыбызда сюелип турмагъанлыкъгъа, кеси айтычулай, жашау череги бир заманда да таркъаймазлыкъча, Къайсынны фикири, акылы, муратлары, умутлары, насийхатлары, тюрленмегенлей, дерс китабы кибики, биргебизгедиле. Жазгъанларын айтмай окъуна къояйыкъ. Аласыз бизни жашауубуз иги да кем боллугъу айтмасакъ да белгиледи.

Болсада, орус халкъны бетин чыгъаргъанланы санында бек биринчиге Пушкинни атын айта эселе, украинлыла – Тарас Шевченкону, къзахлыла – Абай Кунанбаевну, тюркменлиле – Махтумкулини, небилейим – башха миллетле да кеслерини закийлерин кеслерини халкъларына бет этип тургъан дуняда жашай эсек, сора бизни да аллай адамыбыз – халкъыбызны бетин чыгъаргъан – адамыбыз бола тургъанлай, аны туурабыздан кетерирге эркин туююлбюз. Ол угъай да, Къайсын кеси маданият дуняда тийишли жерин тапхан Кязим бла бирге сыйлы жюрютюрге керек боллукъбуз. Мен башда атларын сагъыннган халкъла да, бирси бирлери да кеслерини чигинжилерини жазгъанларын, этгенлерин, жашауларын тынгылы билип, бизге да, бизден сора келликлеге да билдирип тургъанларына къарап, мен да Къайсын жазгъанлары бла, жашауу бла да халкъыбыз бла айырылмаздан байламлы болгъаныны юсюнден сагъышларымы ачыкъ этерге сюеме. Быйыл анга 90 жыл болады. Аны жашаууна къарагъанда, малкъар халкъны жангы тарыхына да аллай бир жыл болады.

Биз кесибизни халкъыбызны озгъан кюнлерини юслеринден халпар алырдан болсакъ, бек алгъа Абайланы Мусосну бла Солтанбекни, Орусбийланы тукъумну атларын айтып, аланы халкъгъа этген ишлерине таянабыз. Бюгюн а бизни аллай адамыбыз – жазгъанлары бла да, этген ишлери бла да, халкъны келечиси къадаарында кесин жюрютгени бла да – Къайсынды. Ол себепден, аны жазгъанларына жашауу бла байламлы, жашауун а чыгъармаларындан айырмагъанлай къараргъа тийишлиди.

Ким эди ол бизни халкъгъа тюнене, кимди ол бизге бюгюн, ким боллукъду келир тёлюлеге тамбла? Ма аллай соруула мени жюрегимде, атылыргъа хазыр болгъан каполла кибики, туююмчек болуп,

тешилир заманларын излегенли иги кесек заман болады. Мен Къайсынны юсюнден «Мен таныгъан Къайсын» деп китап да жазгъанма, алай болгъанлыкыгъа, анда да бу соруулагъа тынгылы жауап тапханма деп билмейме. Бу жазмамда да тамалына хазна жетейим. Къую десем – тюпсюз, бийик десем – алам, кенг десем а – дуния болуп къалады ол адам манга. Да не сейири: халкъны XX жюзжыллыкыда бар кѳрген къыйынлыклары, аны жазгъанларында кѳрюннген угъай эсенг, энчи жашауу да ёмюрню биз барыбыз да кѳрюп тургъан сураты болуп къалгъанды.

1. Тюнене

Уруш къабыныр жылны аллында жыл чыкыгъан биринчи китапчыгын да биргесине алып, ол заманнга аты да халкъыбызда айтыла башлагъан Къайсын аскерге къазауат башланнгынчы кеси ыразылыгъы бла кетгенди, башха халкъланы да аллайлары кирик, таулу халкъны адамы болуп. Прибалтикада, уруш жыллада ол жерни азатлыгъы ючюн жан бергенлени сынларын бюгюн буза тургъанланы жерлеринде къулдукъ эте тургъанлай тюбегенди урушну биринчи кюнлерине.

1941 жылда Латвияда жазгъанды таулу жаш, 24 жылы толуп, жашаууну алгъа урурун сакълап, ахшы умутлары тинин талай тургъан, къайсы бир жаш адамча, жашаргъа сыйген Къайсын:

*Урушха кириринги аллында
билмейсе сен къыйын къадарынгы:
батырча хорлапмы чыгъарса сен,
не уа душманмы тѳгер къанынгы?*

*Жанын сыймеген жокъду бир киши,
жашаудан татлы зат да жокъ. Алай
мингле жашау этер ючюн биреу
ёлорге керек эсе уа – алгъа!*

Да эте эди алай, ура эди кесин алгъа. Десант аскерледе эди. Ары уа бек жигитлени сайлайдыла, белгилисича. Бирде 25 адам, аскер буйрукъ болуп, немециле болгъан жерге самолѳтдан секирип тюшерге керек боладыла. Аланы араларында Къайсын да барды. Ол кюн, бу кѳкде учуп келе, жерден автомат бла атып, къыйын жаралы этедиле. Жел а, насыбына, муну, парашоту бла элте барып, артха, бизникиле болгъан жерге тюшюреди. Автомат окъла тобукъ тюплерине тийип, бу жюрюялмазча жаралы болады. 1942 жыл Чувашияны ара шахары Чебоксарда саусузла юйюне элтедиле. Аны юсюнден бир жазгъанма мен. Алай болгъанлыкыгъа, былайда да таулу жашны керти миллет адамы болгъанын энгта да бир кере чертир ючюн къайтарып айтама. Ол кезиучюкде битеусоюз радио бла Къайсынны орус тилге кѳчюрюлген назмуларын окъуйдула. Къайсын ючюн да угъай, урушну былай къаты баргъан заманында поэзиягъа битеусоюз радиода анча заман бергенлерине сейир этип, уллу орус интеллигент Борис Пастернак

соргъанды Александр Фадеевге, ол кезиуде СССР-ни Жазыучуларыны союзуна генеральный секретарына:

– Бу кимди, не поэтди, жамауат, фронтдан хапарла сакълап, къулакъларын, эслерин да орам чыпынлагъа тагъылагъан радиотабакълагъа тигип тургъан кыйын заманда назмуларын битеу кыралыбызгъа айтырча?

– Ол а, – дегенди Фадеев, – малкъарлы фахмулу жаш поэтди.

Алай бла, жаш жылларындан окъуна Къайсын бизни атыбызны жазгъанлары бла да, этген жигитлиги бла да айтдырып башлады. Артда да, Къайсын бла танышхандан сора да, Пастернак аны поэзиясына, кишилигине да уллу багъа бичип, андан артхасында ёлюп кетгинчи дери Къайсыннга таянчакълыкъ этип тургъанды.

Аны закийлигине уллу магъана берип, кыралны фахмулу адамларыны санында аны да сакъларгъа керек болгъанын терен ангылап, орус интеллигентле жашыбызны къадарына дайым эс буруп тургъандыла. Белгили шартла: аны 1942 жылдан сора урушла баргъан жерлеге иймезге деп Сталинден эркинлик алыннганды; артда, бизни халкъыбыз кёчюрюлюп тургъан заманда, анга Москва бла Ленинград (бусагъатда Санкт-Петербург) шахарладан башха кеси суйген жерледе жашаргъа эркинлик да алгъандыла орусла жазыучу нёгерлери. Биринчисинде: «Мени къоншуларым Сталинградда къан тёге тургъанлай, мен кесими букъдуруп тураллыкъ туйюлме» дегенди, экинчисинде уа: «Мен халкъым бла бирге болургъа керекме» дегенди.

Аланы барын да айта келгеним: ол не тюрлю заманында да кесин халкъдан бир жанына тарталмагъанды, энчи юлюшлю болургъа суймегенди, биреуден игирек кёрюнюрге уялып жашагъанды. Уруш жылладача:

*Ол уруш деген бетсиз, кюйсюз бла
тюбегенме мен бюгюн бетден-бетге.
Жан-жанымда кырдыкланы къучакълай,
жаши тенглерим жыгъыладыла жерге.*

*Мен да алай жыгъылып къалсам, анам
жильяр, мени сакълай, узакъ таулада.
Барама мен тенглерим бла бирге,
иги да, аман да туйюл аладан.*

Кёчюрюлмезге онгу, эркинлиги да бола тургъанлай, Къайсын Къыргъызстанны ара шахары Фрунзеге (бусагъатда Бишкек) кетеди. Анда комендатурада, кёчюрюлген халкъланы бир келечисича, эсепге тюшюп, тиричилигин башлайды. Къыргъызлы жазыучулагъа къошулуп, ала да, артыкъда урушда болуп къайтханлары, къоюн жылыуларына къысып, Къайсын кеси тилинде жашыртын жазып, къыргъызлы жазыучулары чыгъармаларын а орус тилге кёчюрюп, дунягъа белгили этип тура турады. Артда, аны аты, кёчюрмечи адамыча, газетеледе бысмаланып башлагъанда, къуру таулула угъай, башха сюрюн халкъла да кеслерине бир игилик келген суннган эдиле. Не жумушлары,

жарсыулары болса да, Къайсынны табып, анга ачыкъдан айтып турдула кеслерине жарсыуларын. Таулу халкъ а, танымагъан-кёрмеген жерлерине тегюлюп болгъанлыкъгъа, аны аты айтылып башлагъанлай, отларыны кёмюлмезликлерине ийнанган эди.

Мени анам айтхан эди, бирде жазгъан затчыкъларымы кёрюп. «Къайсынны аты айтылып башлагъанды, анга жиберчи жазгъанларынгы, мен аны тамата эгечи Мариям бла жан бла тёммек эдим, Къайсын да аны уста биледи. Къарар, болушур».

Мен анга аберилене жибере турмадым, уялып, алай ол а, фахму чирчиклери болгъан таулу сабийлеге кёз-къулакъ болгъаны бла къалмай, бирси миллетлени литератураларыны айныуларына да уллу себеплик этгенди. Къыргыз литературагъа салгъан уллу къыйыныны юсюнден манга бюгюнлюкде дунияда бек белгили къыргызлы Чингиз Айтматов кеси ауuzu бла айтханды 1962 жылда Литература институтда. Аны да жазгъанма мен, ол белгили ишди. Ол себепден къайтарып туруп кереклиси болмаз. Алай айтмай жарамазлыкъгъа дагъыда бир иш билеме да, аны айтайым.

Белгили орус назмучу Борис Ручёв ётюрюк даула бла тутулуп болады. Ол, Къыргызстанны Джалал-Абад шахарында тутмакъдан эркин этилип, туугъан жерине къайтыргъа уа эркинлиги болмай, не бла болса кечинип жашагъанды. Къайсын къыргызлы жазычула бла бирге Джалал-Абад шахаргъа келип къалады. Къайсыннга ол заманда 32 жыл болады. Ручёв, юй башла бояучу уста, ишин кёюп, жазычула бла тюбешу болгъан жерге келип, Къайсыннга тюбеп, бары жумушун-тарыгъыуун айтады. Андан сора башланады Борис Ручёвну азат этер ючюн кюреш. Кеси, комендантны эркинлиги болмай, атлам эталмай жашагъан «тутмакъ» челябинскечи поэтке болушууну колгъа алады. Артада Борис Ручёв жазгъаннга кёре, аны азат болууунда Къайсынны къыйыны уллу эди. Борис Ручёвну «Моим спасителем оказался балкарец, который сам был на моём положении», – деучюсюн аны жерлеши Валентин Сорокин айтып да эшитгенме.

Кеси уа къалай тура болур эди Къайсын ол жылда? Аны «Туугъан жериме» деген назмусундан толу ангыларгъа боллукъду къалай тургъанын:

*Санга алгъыш эте, чыгъама таннга,
сени унутурча кюн тумаз манга.
Буз кибик сууукъ сууларынгдан къандым,
сени тансыкълап, жилидым, къууандым.*

*Сенсиз насып болмаз бир инсанынга,
къор болайым, туугъан жерим, мен санга!*

*Сангырау болсам да, эшитип туурма
чапыракъ тауушунгу кюз артында,
сокъур болсам да, ажашмай барырма
къызыл къаным боягъан жолларында.*

*Кёз, жүрек жарыкъ да сенсе инсаннга,
къор болайым, туугъан жерим, мен санга...*

Бу сёзлени ачлыкь кьысхан таулу, ачлыгына тарыгьа турмагъанлай, «Кавказда болгъуем ансы, мантны тузгьа тийдирип да кечинир эдим»; кыйын аругъан таулу «Кёнденен жеркинде кыйнап чыкьгъан шаудандан бир уртласам эди, кийик сау боллугъума ийнанама» деген айтыуларына тенг этерге боллукъду, бир сёзсюз. Ол болады халкь бла бир болмакьлыкь деген.

Тёппеланы Алимни «Сийрат кёпюр» романында Къайсынны сыфаты да барды. Ол, кыргъыз элlege айланып, таулуланы къалай жашагъанларына къарай, сабийле къалай окъугъанларын сора, аланы араларында фахму жилтинчиклери болгъанланы сайлай айланган таулуланы къауумунда кёргозтюледди. Къайсын керти жашауда да этгенди алай: эл-элlege барып, халкьыбызны болумуна, жаш тёлнюню ол кыйын жашаугъа къалай тёзгенине къарай, жаш адамланы кёллендирирге кюрешип тургъанды. Кеси уа ингир сайын Фрунзени орамларындан Ала таула таба къарап, кёзлеринден къулакь суула кибик акьгъан жиямукьла мыйыкьларын, сакьалын жуугъанларына эс бурмагъанлай, жарлы халкьыны сагьышын этгенди, аны къайтырына ышанып жашагъанды, таулуланы барын да анга ийнандырып тургъанды.

Къайсынны 1949 жылда жазгъан «Элим» деген назмусунда быллай тизгинле бардыла:

*Къар тохтамагъан къаяла тюбюнде
къыш, жай да мени сакьлап тургъан элим,
къар, жсауун да жсауа кечеде, кюнде,
Чегем череги кете баргъан элим!*

*Сенден узакьда, киши жерлеринде
таймай киргенлей тураса тюшюме.
Къайытып ёрлемем деп ёрлерингден
ийнанмам мен, ийнанмам бир кишиге.*

*Фардыкда атамы къабырын кырдык
басып тургъан, таула ичинде элим,
санга къайытмасакь, юйюбюз къурур!
Ёлюр эдим сени ючюннге, элим!*

*Кёп жсияйма, сени тюшюмде кёрюп,
къая ташларынгы алтыннга бермем,
не кюйсюз чапсала да къаплан, бёрю,
ийнанама – санга келгинчи ёлмем!*

*Узакьлада таула ичинде элим,
мен чыдарча кюч къош мени кючюме!
Ийнанама келмез деп манга ёлюм
мен ташларынгы уппа этгинчиннге!*

Келип элине, ташларын бир уппа этгинчи ёлмезликлерине халкьны кёп къалмай барысы да ийнана эди. Аланы барысыны да кёллеринде бирер назму бишип тургъан эсе иш да, Къайсынча, тышына

эшитдирип айталмагъандыла барысы да бирден, ол сыйлы жумушну Къайсыннга буюруп къойгъанча.

Халкъны терс даула бла кёчюрюлгенин ачыкъдан айтып, жанларына къоркъуу болгъанын да дурус биле тургъанлай, айтырыкъ сёзлерин артха салмагъанла, алай бла уа миллетибизни жакъчылары, келечилери болаллыкъла дагъыда болгъандыла малкъар халкъда. Сотталаны Адилгерийни атын айтып къойсакъ окъуна тамамды бир халкъны деберин кеслерини бёрклеринден да бийикге кётюрюрге хазырла дагъыда болгъанларын. Ол 70 бетге кючден сыйыннган къагъыт жазгъанды Сталиннге ол жыллада. Ол белгилиди халкъыбызны ол кезиуюню тарыхында. Болсада, аллай жигитлик иш адам баласыны бюсюреуюне тийишли иш болгъанлыкъгъа, битеу халкъны терсликге къажау сюерге, тийишдирирге, жол кёргюзтюрге, башчылыкъ этерге онг бермейди. Урушда да атын махтау бла айтдырып тургъан Адилгерий халкъгъа этилген терсликле ючюн, халкъны кётюрюп, энтта бир отха сукъмайым башын, кесим не болсам дегенча, ёз жашауун харам этип къойгъанды. Къайсын да этгенди алай. Сёз ючюн, урушдан тыяргъа, кёчюрмезге бек башындан окъуна оноула этилгенине бой салмагъанлай. Аскерде къан теге тургъан солдатланы, кёчюрюлген халкъыны къайсы биринден да кесин игиге санамай. Ол да кюрешни бир кюннге да сууутмагъанды. Алай ол жазыу иш бла этгенди, кёп тёлюле кеслерини жашауларында къазана турурча чыгъармала жаза. Аны бла бирге, кеси кибик сюрюгюн къыйынлыкъгъа неда терслик тузакъгъа тюшгенлеге кесини халкъыны бетинден къарай эди да, аллайлагъа болушургъа кесини халкъыны атындан баргъанча, алай бара эди, табыла эди. Башында мен юлгюге келтирген Чингизни айтханы да андан болгъанды, тюркменлиле Къайсынны кеслерини жазыучуларына санап къойгъанлары да аны себепли эди, гюржюлюле, эрменлиле да анга баш уруп жашагъанлары, анга сыйлы атла атагъанлары да Къайсынны ол адети бла байламдыды, Азербайджанны айтхылыкъ назмучусу Самед Бургун аны туугъан къарындашына санагъаны да бошдан болмагъанына ийнаныгъыз. 1986 жылда, Къайсын ёлгенден сора бир жыл озуп, мен Югославияда Поэзияны халкъла аралы кюнлерине баргъанымда, анда манга сербли академик, назмучу Изет Сарайлич, башында чачы, жабалакъ кибик, чиммакъ, тегерекбет, уллукёз, орта бойлу киши, манга кесин былай танытады, ол кюнлеге къатышхан 22 къыралдан келгенлени соруп-сюрюшдюрюп, мен таулу болгъанымы билгенден сора:

– Сен Къайсынны жыйынынданса, мен жангылмай эсем? (Ты из племени Кайсына, если я не ошибаюсь?) – деп сорады.

– Хау, – дейме, сейир да этип, бу мени олсагъатха къайдан тапды да, къайдан таныды деген магъанада.

– Алай эсе, къарындашчыгъым (ол менден тамата эди иги да), сен мени къонагъымса.

Ол кюнден башлап мени биргеме айланды Югославияда, бир ненча нёгерим бла юйюне чакъырып, къонакъ этди. Къайсынны атын айтып, бу миллет кёргенни биригиз да сынамагъыз ёмрююгюзде деп, алгъыш эте эди. Ич отоудан алып келип, Къайсын саугъагъа берген

назму китапны кѣргюзтдю. Къайсынны къолу бла алгъыш жазылып эди анда Изет Сарайличге. Аны жашлагъа кѣргюзте, кѣлю тола, жиямукълары тамагъына тыгъыла, сѣзюнде абына-сюрюне: «Вот он мой балкарский друг, которого не стало год назад», – деди. Сора, мени таба айланып: «А он его соплеменник, в честь которого я пригласил вас сегодня. Так любил делать Кайсын!» – деп, жашланы мени бла жангыдан танышдырды.

Тыш къыраллада болгъан аллай юлгюлени дагъыда кѣп келтирирге боллукъ эди, алай, мен акъыл этгенден, бу да тамамды тышында да Къайсын бизни кимлигибиз болгъанын кѣргюзтирюнюн.

Да кимибиз эди тюнене бизге Къайсын? Анга жауапха аны 1952 жылда Къыргъызда жазылгъан «Жугъутур» атлы назмусун келтирирге сюеме:

*Къар бузлады жугъутурну
ол ъхтем мюйюзлерине,
таула къарыны кюмюшю
жылтырайды кѣзлеринде.*

*Арып, сырт тюклери бузлап,
ол къургъакъ дорбуннга кирди,
къалкъый башлады, тюшюнде
гелеу кырдыкланы кѣрдю.*

*Къалкъыу эте тургъанынлай,
жсел, хыны сызгырып, ѣтдю,
жугъутур кырдыкны тюшде
кѣргенине жарсы этди.*

*Ол эрттенликде тынч чыгъып,
аллын бийиклеге бурду,
«Бизге сууукъ да, къар да не!»
деген кибик, ѣхтем турду.*

2. Бюгюн

Къайсын туугъан жерибизге комендант жорукъла бир кесек жумушай башлагъанда келгенди. 1956 жылда. Ол жыл Къыргъызстанда партияны Ара Комитетини бир къуллукъчусу жыйып, таулу халкъны аллында айланганланы, белгили малкъар интеллигенцияны кенгеши болгъанды. Ол кезиуде партияны Ара Комитетине таулу келечиле барып, бизни башыбызгъа эркин этиуню юсюнден сѣзню салып, анда иш тап боллугъуна сѣз алып келип болгъандыла. Залийханланы Жанакъайыт, Уяналаны Къанамат, Цораланы Магомат эдиле ол иш бла Ара Комитетге баргъанла.

Аны билгенден сора Къыргъыз республиканы таматаларыны не иште да эркин узалгъан, къолларында иш ѣлген кѣчгюнчюлеге кѣзлери

къарайды да, бир улуу игилик этебиз деп жыядыла ол жыйылыуу. Сайлагъан жерлеринде орнатхан да этип, къыраллыкъ да берип, халкъыбызны тынчайтыргъа айтадыла. Жыйылыугъа къатышхан (Къайсын да анда болгъанды) таулула бирге кѣп жашагъан элге барып, ол муратны ангылатып, ала артха кѣче-кѣтюрюле турмай, мында орналып къалсала, властыла ыразы боллукъларын билдирирге керек эдиле. Бюгюнлюкде тюзюн айтыргъа керекди – ол ниетге ыразыла да болгъандыла. Алай, «Туугъан жерим, къор болайым мен санга» деген Къайсын ата ташларыбызгъа, кюнлюм гелеулеге, чокъуракъ шауданлагъа, тарланы сериуюн аязларына къайтыуу тутуп тохтагъанды, сѣзню ары да, бери да чайпалта, шапырта турмагъанлай, арсарсыз! Ол жыйылыудан сора, не айтыу, Къайсыннга анда къалыргъа жарарыкъ туйюл эди. Анга ол жыл 39 жыл бола эди. Ол, юйюрюн да алып (юй бийчеси, юч жашы), кѣчюп келип къалады да, «Нальчик» къонакъ юйде орналады. Ма ол кюнден башлап, Къайсын халкъыбызны келир кюнюне жол ишлейди. Бизни бюгюнбюзге жарап тургъан миллет ишге толусунлай берилип къалады. Аны ючюн атагъанма ёмюр жарымы мындан алгъа башланган ишлени юслеринден жазмамы бу бѣлюмюне «Бюгюн» деп.

Келе келгенлей, Къайсын бек алгъа литератураны аягы юсюне салыуу къолгъа алады. Азбар айталгъанладан жазып алып, Кязимни назмуларын китап этип чыгъарыуу ишин башлайды.

Ол сыйлы иши бла ол бизни халкълыгъыбызны бегитирге мурат эте эди, хар миллетни кесини миллет ийнагъы болургъа керекди, бизни уа аллай адамыбыз барды, аны аты, Совет Союзну башха халкъланы ийнакъларыча, дуня маданиятда жазылып къалыргъа керекди деген магъанада. Бюгюнбюзню ишлей, Къайсын 50 жыл мындан алгъа, бери къайта келгенлей жазады:

*Шахарым, Нальжигим, тау этегинде
жылы уям, къайытдым, сени тапдым,
кенг бутакълы жѣгелеринг тюбюнде
жарыкъ жаш кюнлериме да жолукъдум...
Сау онеки жылыны санга термилдим,
жериме тартдырып къыйын жыллада,
азатлыкъ жол салды да, сизге келдим,
кѣргенимде, къууангандан жиядым!*

«Шахарым», 1956.

Бу мен келтирген юлгюде ахыргъы тизгинде кѣтюрюючю белги салыннганына бир эс буругъуз. «Назмуму сибирип да ий желинге!// Сени тапдым эсе, назму табылыр», – деп да жазады ол назмуда. Къууанчны жилиуу да туудурады ахшы муратла, термилиу не бек эритген эсе да жанынги, ишлерге кюч-къарыу да береди. Андан башлагъан эди Къайсын адабият юйюбюзню седиреген, тозурагъан мурдорун бегитиуно.

Бюгюнбюзге къарайыкъ ол замандан – улуу тарыхлары болгъан

адабиятланы чыгъармаларыны къатларына бир да уялмай саллыкь китапларыбыз, билимлери дуня маданиятны теренлерин тинтирге окъуна жетишген жазычуларыбыз, тилибизни кесини халкълыкь тамалына къайтарыгъа къолларындан келген алимлерибиз, ана тилибизде чыкъгъан газетибиз, эки да адабият журналыбыз, радио, телевидение бериулерибиз, алада ишлеген устала... Быланы барысын да башларыкъ, биринчи жаяу жолчугъун ызларыкъ болургъа керек эди ол заманлада, оуй-шауйни къоюп, атыбызны, миллет атыбызны, орнатыуну къолгъа аллыкь. Ол жыл бюгюнбюзюню боллугъун кёр-гюзтген Къайсын болуп чыкъды, миллет тарыхыбыз ол уллу ишни анга буюруп.

*Таудан чыкъгъан черек да кенг аулакьны
къыдырып, энеди, барады энишге,
чыкъгъан тарларында берилген атны
ташламай, жетерге сюйюп тенгизге, –*

деген эди кесини баш муратын къайры ашыргъанын, не ишлеге жоралагъанын, къаллай нюзюрлеге багъышлагъанын билдире. 39-жыллыкь акъылман миллет бетибизни чыгъарлыкь не зат болгъанын терен ангылап, къайгъылы дунябызны, белгисиз кюнлерибизни бар «татыуларын» да кеслерине алып къойгъан къолларын бизни келир кюнбюзге узатхан эди.

Сейир туюлюмюдю кюнчюн, билимин, танышлыкьын-шагъырейлигин да ол ишге атаргъа къызгъанмагъанды. 1959 жылда Кязимни 100-жыллыкьын белгилеуге битеу Россейни менме деген адамларын бери жыйып къояргъа аны къолундан келгенди. Россейни Жазычуларыны ол заманнга алыкьа къуралып да бошамагъан союзуну эм белгили адамларын – Леонид Соболевну, Николай Доризону, Михаил Алексеевну, Сергей Михалковну, Расул Гамзатовну, Мустай Каримни – Нальчикге жыйып, къууанчлы жыйылыуну алай бардыргъанды. Анга жангыдан Къабарты-Малкъар деп аталгъан республиканы оночулары бары да келирча этген эди. Ол къууанчлы жыйылыуда доклад бла сёлешген да кеси этгенди. Мен да, ол заманда КъМКЪУ-ну студенти, анда олтургъан кишиме.

Жыйылыудан сора ол белгили адамла эллерибизге баргъандыла, жангыдан жаратыла башлагъан жашауубузну кеси кёзлери бла кёргендиле. Бюгюн да кёз юсюмде турады: Чирик кёлде Кязимге аталгъан сынны ача туруп, уучу жашла, агъачда тутуп келип, Леонид Соболевха кийик улакъчыкъ бередила саугъагъа. Ол а, сау къаллыкь, бизни башыбызгъа азат болгъаныбызны белгисине этгенча: «Бу жан неден да бек азатлыкьны сюеди да, барма къояйыкъ кесини кийик дунясына», – дегенни айтып, улакьны бошлап къояды. Ол, къуудан этилген илляу киби, чубур къуйрукъчугъун да ойната, хауа аны кеси кётюрген киби, женгил-женгил секирип, агъач таба, къачып угъай, чабып кетгенин бир да унутмайма. Ол кёп затланы келтирген эди алайдагъы таулаланы эслерине.

Аны айтханым – Къайсын ол адамла бла эрттеден да таныш эди, суйген заманында кёрген эте эди, ишин да бардыра эди. Бу мен айтхан иш анга керек туююл эди, ол бизни халкъыбызга керек эди, 13 жылны ышаргъанлары да жанларын жылытмай жашагъан халкъымы бети да бир жарысын, кесини толу миллет болгъанын да бир сезсин демеклик эди.

Аны ючюн айтама бюгюнбюз деп Къайсыннга. Андан берисинде бизни ангыбыз ол кётюрген даражадан эниш болургъа суймей турады.

*Халкъ да болады адамладан,
биз да бирлерибиз аладан, –*

дегенди Къайсын 1976 жылда, ол ниетни терен ангыларгъа хар таулуну чакъырып, бизни къайсы бирибиз да миллетни бети болгъаныбызны эде тутаргъа керек болгъаныбызны билдирип. Ол оюмну не къыйын кюнюнде да бек сакъ эм сыйлы жюрютгенди Къайсын кеси. Кязимни назмуларын бирге жыйып, аланы тауча китап этип чыгъаргъандан сора, орус тилде да билирге керекдиле бизни аллай закийибиз болгъанын деген магъанада, орус тилге кечюртююню къолгъа алады да, ол ишни къыралыбызда бек белгили эм уста кечюрмечиси Семён Липкиннге этдиреди, кеси уа анга ал сёз жазады; ол ал сёзюнде Кязимни гюржю халкъны уллу назмучусу Важа Пшавела бла, дюгерлилени ийнакълары Коста Хетагуров бла тенгледширип жазады. Аллайлагъа тенг этерча неси барды Кязимни деп, китап басмадан ол ал сёзю, Къайсыннга жукъ да айтмагъанлай, элтип, партияны обкомуна береди. Къайсынны ары чакъырадыла. Ол кезиучюкде мен да алайда болуп къалама да: «Келчи, бир барайыкъ, не чакъырыучу болгъан эселе да была», – деп, мени биргесине тагъады. Мен Уллу юйге кирмейме. Кеси кирип кетеди да, бир сагъат дегенлей замандан, бети да, чегем къарынлай, акъ болуп, эки эрини да кёгерип, иничке болуп, кеси кесине неле эсе да мурулдай, хыны-суху чыгып келеди. «Кел, кетдик былайдан», – деди манга, бетиме да къарамай, къолу бла жингиригиме тийип. Иш хоча болмагънын билдим да, абери сорургъа базынмадым, ачыуу бир кесек сыннгынчы деп. Иги да кесек заман озгъандан сора, сууугъаны да этине-бетине да жайылып, хыны-сухулугъу да суууп, айтады Къайсын: «Кесибизникиледен чыгъады не чыкъса да, кесибизникиле айтадыла ол уллу жазыучула бла Кязимни несин тенгледширесе деп. Бир кесек адеплирек болсакъ керек эди дегендиле манга».

– Сен а? – деп сорама мен да.

– Да мен да айтыргъымы артха сала турмадым. Кесигизни атагъызны, анагъызны юслеринден айтхан заманыгъызда бола турусуз адепли. Кязимни несин билип айта турасыз манга аллайла? – Къайсын биягъы ачыуланган кефине кире башлады. – Ол миллетле сиз айтханча «адепли» болсала эди, биз бюгюн не Важа Пшавеланы, не Коста Хетагуровну юслеринден бир зат да биллик туююл эдик. Кязим а аладан кем туююлдо. Сиз аны билмейсиз, ол себепден сизге айып

да этмейме, алай олсагъатчыкъгъа кыйын кюнлеригизни унутуп, аналарыгъызгъа жангыдан туугъанча, кеси миллетигизни эниш этер къаннга кирип къалгъаныгъыз ючюн а аналарыгъыз ичирген сют сизге харам болсун деп келеме алагъа мен а.

Къайсын кесини сёзюн, сыгъыннганындан чачыгъа, алай бошады...

Ол неге керекди бюгюн дегенле боллукъ эселе, айтайым аны да: бизни бюгюнбюзге дерс бола тургъан сёзледиле ала. Хар бирибиз да сиебиз миллетибизни аты ариу бла, тийишлисича айтылса. Алай кёббюз а алай болуп туруп ючюн чёпню жерден ёрге алгъан тенгли бир кыйын салмайбыз. Къайсынны ол ишлерини бюгюннге кыйматлары да аны ючюндю.

Хыйсап этигиз бир: Къайсын алай кюрешмесе миллетим деп, Кязимни аты бюгюнлюкде миллет ийнакъланы араларында школ китаплада болурму эди? Малкъар миллет да барды да, быллай закий адамы да болгъан! – деп, сейирге къалырма эдиле кёп кыралланы окъуучулары? Бюгюнлюкде Россейни (бир заманлада уа – СССР-ни) Жазыучуларыны союзуну члени деген кимлик къагъытлары болгъан 30-дан артыкъ адамыбыз болурму эди? Россей Федерацияны, Къабарты-Малкъарны кырал саугъалрына тийишли чыгъармала жазгъанла тыбылырма эдиле? Бу мен айта келген затланы барында да Къайсынны энчи кыйыны болгъанын билирге керекдиле келир тёлюле да. 1985 жылдан берисин айтмайма ансы, ары дери бизни адабиятыбызда, маданиятыбызда да не аз да бир белгили иш Къайсынсыз болмагъанын бюгюн айтмасакъ, бюгюн бегитип кыймасакъ, къачан айтырыкъбыз, къачан бегитирикбиз да?

Белгилисича, Деппуланы Хаким аскерде урушну заманларындан бери да къуллукъ эте келип, кёп жерледе кесини кишилигин да кёргозтуп, аскер буйрукъланы тынгылы толтура келгенин да кёрюп, билип тургъанлай, тюрлю сылтаула бла анга генерал чын, къуллугъуна кёре тийишли болуп тургъанлай да, берилмегени сейир туйюлмю эди? Аны юсюнден, бир башха иши болмагъанлай, Къайсын тюзюнлей Малиновскийге (бир заманлада СССР-ни Къоруулау министри) барганыны юсюнден Къайсын манга кеси айтханды.

Белгили алимибиз, филология илмуланы беринчи кандидатларындан бири Аппайланы Макарни жашы Аскер, адеплиги кыймай, доктор диссертациясыны юсюнден сагъыныргъа амал таппай тургъанда, аны юсюнден сёлешир ючюн Къайсын Къазахстанны (кёчгюнчюлюкде Аскер Алма-Атада университетде ишлегенди) Илмула академиясына тебирегенде, аны Минводлагъа кесим элтип ашыргъан адамма мен.

Хаким генерал болду, Аскер да филология илмуланы доктору болду, Аллахны ахшылыгъындан. Аллай адамларыбыз а ёмюрден ёлюмге дери да бизни ёхтемлигибиздиле, миллет бетибиз болгъанлай къаллыкдыла.

Кесини жазгъанлары бла бетибизни чыгъаруу бла къалмай, ма аллай ишлери бла да чыгъаргъанды Къайсын бетибизни, миллет даражабызны кётюргенди. «Биз да халкъбыз!» – дегенди Къайсын.

Ол айтханына ышангылы мурдор кьуарар ючюн а ол жаш фахмуланы ишлерине себеплик этиуню, аланы фахмуларыны толу ачылыгуларына онгла табыуну, жолла ишлеуню да кесини баш борчларындан бирине санагъанды. Ол жаны бла алып кьарагъанда, Къайсын барыбызны да борчубузну тутханды. Ауурду деп кьарамай, жюк этгенди кесине. Алай бла бюгюнюбюзню ишлей эди ол бизни, адабиятыбызны уа – тамбласын.

Аны юсюнден да энчи айтмай болмайма.

Сёз ючюн, Бабаланы Ибрахимни биринчи назмуларын окьугъанлай окьуна, аны уллу фахмусуна ийнанып, кеси жашауунда анга къайгьыргъанлай кетди. Тауча жазгъанларына, аны гыллыу, мушаш жангылыкларына асыры бюсюрегенден, десем да – кьууаннгандан, Ибрахимни атын кесини атындан да алгъа салыр чекге жетген эди. Аны тил шатыклыгын, сёз байлыгын, назму жангычылыгын орус тилде толу кёргюзталлыкь бир кёчюрмечи тапмай кетди. Кесим шагъатма анга. Бек фахмулаугъа саналгъан орус жаш назмучулары тапхан да этди, кёчюртюп да кёрдю, китап этип чыгъарыргъа да болушду орус тилге кёчюрюлген назмуларын, алай толу ыразы уа тьююл эди кёчюрюлгенлерине. «Ибрахимни бир башха тилге тийишлисича кёчюрюрге амал жокьду» деучю эди ол. Ахыр ауалда уа бизни поэзиябызны Ибрахимге аманат этген эди, аны юсюнден жазгъан да этип:

*Ибрахим, фахмунга сени
Кёп жылыны кьууана келдим мен,
Сен айтхан иги тауду сёзню
Таймай жюрютеме кёлюмде.*

*Кязимни атангча кёрдюнг сен,
Мен да сени баламча кёрдюм.
Бек кьууандым, игилик кёрсенг,
Сен абынсанг, мен да эридим.*

*Сен халкьымы жангы ауазы
Болдунг, халкьны къатланмаз ёню.
Къоркъмадым кетерсе деп озуп,
Фахмунг насыплы этди мени...*

*...Поэзиябыз турсун бийик,
Кёп чынгыл башларындан ёте.
Аны санга осуят этдим,
Кязим манга этген кибики.*

Неда къабартылы назмучу Зубер Тхагазитовну юсюнден къалай къайгьыручусун айтып башласакь, саппа-саулай бир китап болур эди. Къайсынны акьылында, бусагъатда бола тургъаныча, миллет айырылыкь жокь эди, ол билген миллет айырылыкь – фахмулу неда

фахмусуз. Башха ёлчем болмагъанды. Къайсынны ол иши да, миллет байламлыкъла бу арт жыллада бир кесек седиреген этгенликге, бюгюнбюзню ишлегенлиги эди. Тамблабызгъа уа – аманаты эди. Къайсынны бизге этип кетген осуяты – шуёхлукъ, къарындашыкъ жолдан таймау эди. Тюзюн айтыргъа керекди: бираз тентиреуле бар эселе да, ала интеллигенцияны хаталарындан туююлдуле.

Жумуш бла келген адамны бир заманда къурлай къайтармаучусуна тюзелип, кёпле, литература бла бир тюрлю байламлыкълары болмагъанла да, жумушла бла келип да тургъандыла. Бир киши, эркинликсиз уугъа барып, ушкогун сыйыртып, аны къайтарыргъа болуш деп келгенин кесим кёргенме. Бир студент жаш ол заманлада къыт болуучу уллу къыл къобуз табаргъа болуш деп келгенде, мен алайда эдим. Колхозда ортакъгъа бичен ишлеп, кесине жетгенчигин келтирирге уа колхоз тамата заманында улоу бермейди деп тарыкъгъанла да бар эдиле.

Не да болсун, ол бизни миллет таянчагъыбыз эди. Озгъан заманлада да, бюгюн да. Кеси биргебизге болгъанда, тюзюнлей барып къала эдинг, энди уа адетин жюрютюрге къалып къалгъанбыз.

Бюгюн киши тюзюн айтып къоялмаз Къайсын уллу къыралыбызны оюлгъанына къалай къарарыгъын. Къайсын кесини заманыны адамы эди. Партияда болгъанды. Анга уруш жыллада окъуна киргенди. Халкъыбыз къыйынлыкъ сынагъан кюнде окъуна, ол терсликни кимле этгенлерин уста билип, партбилетин атмагъанды, коммунист партияны сёкмегенди. Ол угъай да, «Ленинни юсюнден таулу поэма» деп суратлау кючу бу дунягъа да юлгю болгъан чыгъарма жазгъанды. Коммунистлеге атап, назмула жазгъанды. Бюгюнню «жигитле» не айта болурла анга, Къайсыннга, аны уллу къыралыбызны юсюнден назмуларын, поэмаларын окъугъанла? «Осуят» поэмасын а окъуй болурламы Къайсынны поэзия бахчасына таш атарыкъла?

Уллу къырал да аны бек сыйлы жюрютгенди, даражасын орус эм битеудуния маданиятны закийлери бла бир бийикликде тутханды. Анга Россейни да, СССР-ни да адабият жаны бла къырал саугъалары берилгендиле, адабият жаны бла Ленинчи саугъа да берилгенди, жарсыугъа, ёлгенден сора. Къыралыбызны ол онбеш союз республикасыны къайсы биринде не уллу байрам болса да, аланы партия эм къырал таматалары Къайсынны атын тапмай къоймагъандыла.

Бу иште мен ангылагъан бир зат барды: Къайсын уста билгенди, кеси башындан ётдюргенди Совет власть бизни кибик, адам саны аз болгъан, халкълагъа къаллай уллу къыйматлы болгъанын – окъуулу болургъа, билим алыргъа, дуня маданиятха илеширге болушханын, бизни да башха уллу халкъла бла тенг кёргенин. Жазгъанларын тынгылы окъугъанла аны уста биледиле. Ол себепден, Къайсын бек жарсырыкъ эди уллу къыралны бузулгъанына, оюлгъанына, мен акъыл этгенден. Гитче халкъчыгъыбызгъа аллай бир игилик этген жамауат къурулушха терк окъуна тюрленип, арт буруп къояллыкъ туююл эди Къайсын.

Бир-бирле этгенча, кечеден тангнга «кийимин» алышдырып чыгъарыкъ туйюл эди. Къайсын игиликни багъалай биле эди, хар адамны этген игилигинча, уллу къыралны таулу халкъына этген игиликни да. Ол кечмегенди халкъыбызгъа керексиз зарауатлыкъ сынатханланы, кечмегенди алагъа халкъыбызны бир къыйналгъан кюннун да. Алай халкъыны бирси халкъланы сатырларында болуулары анга неден да бийик кёрюннгенди. Ол бийиклик ючюн ол не да этерик эди, тап, кесини жашауу хакъгъа керек болукъ болса иш да.

Тамбла уа, тамбла?... Аны соргъаннга уа айтайым кесини сёзлери бла биягъы:

*Мамырлыкъ, къууанч сизге, саула, –
бахча битдирген, сабан сюрген,
таш, агъач жоннган, ийнек саугъан,
отну, жулдузланы да суйген!*

3. Тамбла

Тамбла дей эсег'а, биз аны атын тийишли даражада жюрютгенлей турсакъ, ол кесибизге игиди. Уллу къырал бузулгъан этгенликге, бюгюнлюкде да тамблаларыны сагъышларын этгенле маданият байламлыкъланы юзмегендиле. Суймейдиле юзерге да. Биягъында айтханымча, Къайсын сау болса, аны аты хар къайда айтылып, кеси уа къууанчча изленип турлугъуна бир сёз да жокъду. Бюгюнлюкде Чингиз Айтматовну этгенча. Тамбласын унутмагъан халкъ этеди алай.

*Мамырлыкъ, къууанч сизге, саула!
Жашау, бишген кёгетча, татлы,
сизге деп жырлайды къанатлы,
мамырлыкъ, къууанч сизге, саула!*

Озгъан ёмюрню бек къанлы урушларындан биринде мамырлыкъ ючюн сермешледе отдан-ёртенден артха турмагъан Къайсын аны жан шуёхлары кёп болгъан Ингушну бла Дюгерни ортасында болгъан къаугъала, Чеченде болгъан урушла, жанындан татлы кёрген Гюржюсю терсинден тутуп тохтагъаны, кеси юйонеча барычу Украина «сарылагъа» бла «акълагъа» бёлюннгени, жюрегини жылыуун аманат этип кетген Къыргъызында «гюлханий» къозгъалыу, къан къазауат урушну биринчи кюннунде окъуна кеси кёкюреги бла къоруулагъан Прибалтика къанлы жаубуз бола тургъаны – была бары да, Аллах билсин ёзге уа, жюрегин тутдурлукъ эдиле Къайсынны. Бир-бирледе алай окъуна келеди кёлюме: бу ишлени кёрмей кетгени насыбы окъуна болур эди Къайсынны деп.

Билмейме, тейри адамы. Токъсанынчы жылланы аллында бизде болгъан миллет къаугъаланы, бюгюнлюкде да бола тургъан «чимдиулени» хазна кётюралгъы эди Къайсын. «Мамырлыкъ, къууанч сизге,

саула! – деген сёзлерин асыры эртте айтып кьойгъаннгамы санар эди? Небилейим.

1957 жылда окъуна халкъ айтыуну, «Бирликде – тирлик» деген сёлени атап, Къайсын поэма жазгъан эди. Сау болса, бюгюн ол бизге айтырыкъ эди: «Уоланла, тирлик бирликде болгъанын нек унутхансыз? Кёпмю болады ол тюрлю эссизлик сынатхан кыйынлыкълардан халкъны башы кьутулгъанлы? 13 жылны кыйынлыгы энтта иш да саныбызгъа-жаныбызгъа татып тургъанын кёрмеймисиз? Иш алайдан болса, тамблагъызны сау кёрейим! Сизни бюгюн биргегизге болмагъанлыгыма, мында да кюерикме сизни бла бирге мен да, иш осалгъа кетсе!»

Не да болсун, ол бизге этип кетген аманат – мамырлыкъ, кьууанч – халкъланы хаталарындан угъай, кесиликлерин кётюралмагъан бир-бир адамланы хаталарындан болгъанын ачыкъ салыр эди, бир миллет бирси миллетден озгъур болуп амалы жокъду деп, кеси сау заманда да айтып болгъанды, букъдурмай, буюкъмай, кьоркъмай. «Тынчды битеу дуняны суйген, кьоншунгу таза да кёлюнг бла сую бил» деген сёлени Къайсын бошдан жазмагъанына ийнаныгъыз. Къайсын аланы жаза туруп бизни тамблабызны сагъышын эте эди.

*Сабийлеринг да алдарла,
Сюйгенинг да кетип къалыр,
Тангла алай да атарла –
Къарала кышны акъ къары...*

*Алай ёмюрде алдамаз
Атанг, ананг жатхан жеринг,
Ёлсенг да, ол айырылмаз,
Къабырынгы сылар жели.*

*...Игиле къан тёге ёлген
Жеринг сенден зат аямаз,
Бешигинг тебиретилген
Жеринг ёмюрде алдамаз.*

*Терегин, ташын кьучакъла,
Жерингди жалгъан айтмазлыкъ,
Хата этмезлик тюк чакълы,
Ёлсенг да айырылмазлыкъ.*

Бу сёзле жаланда бизге, таулулагъа насийхат болуп къалмайдыла. Хар миллетге да айтылады бу. Ёз жерин суйген, багъалагъан, кётюрген айып тьойюлдо. Биреуню аллай ниетлерин эниш этерге кюрешмеклик, алай бла уа кесин башхадан даражалыракъ кёргозтюрге кюрешмеклик айыпды Къайсынны бу сёзлерин ангылагъаннга. Къайсынны алгъаракъда юлгюге келтирилген, кьоншунгу таза да кёлюнг бла суйгенинги иште, жашауда да кёргозт да, андан сора

ийнаныргъа боллукъду битеу дуняны халкъларына онг кѣзден къарагъанынга деген сѣзлери башдагъы назму тизгинлеге алапат тап келишмеймидиле!

Ол ниетле бла жашаудады бизни тамблабызны нюзюрлери. «Биреуню юсю бла суйме да кесинги, кесинги юсюнг бла суй биреуню» деген акъылны ангълатыргъа кюрешгенди Къайсын.

Чыгъышы

Быйыл Къайсыннга 90 жыл толады. Бугъама деген заманда башын къумгъа сугъуп тохтаучу тиеу къушлай болмайкъ да, кеси кесибизге тюзюн айттайкъ – тийишли хазырландыкъмы биз Къайсынны 90-жыллыгъына. Къайсынча бир адамлары болмагъан халкъла кеслерин бек жарлыгъа санай болурла. Артыкъда бег' а Къайсынны кесин иги таныгъан халкъла. Да сора биз бу кюннге бир 3–4 жыл мындан алгъа хазырланып башларгъа керек туююлмю эдик? Анга алай уллу кѣлло боллугъубузну билсе, Къайсынны, айтхан жукъ этмесе да, жанына уа тиер эди. Чыкъса, аны 90-жыллыгъына жангыз бир къатабы чыгъарыкъды. Мурат а аны 6 китапдан къуралгъан сайламасын чыгъарыргъады. Биз, Къайсын заманында бизни къайсы бирибизге да болуучусуча, сакъ болалсакъ эди анга, ишин этсек эди аны, ол 6 китап да 90-жыллыгъына чыгъаргъа боллукъ эди.

Былайда бир оюмну айта кетерге сюеме: биз да билген, дунягъа да атлары айтылгъан миллет закийлени халкълары кеслерини ол адамларына биз бюгюнлюкде Къайсыннга къарагъанча къарасала эди, биз аланы билген да этмез эдик, бу статьяны ал жанында Къайсын кеси Ваша Пшавеланы бла Коста Хетагуровну юслеринден айтханча. Ол халкъла дуня маданиятны аллында бет жарыкълы болалыкъ да туююл эдиле. Бюгюн биз Къайсыннга къалай къарадыкъ эсе да, артда бизге да келе келген тѣлюле алай къарарыкъдыла. Анга не сѣз. Алай, ызыбыздан келген тѣлюле артда манга да къарар эселе уа деп угъай, Къайсыннга биз бюгюн дуня маданиятны кѣзюнден къараргъа керек эдик. Бизни тамблабызны баш белгиси боллукъ адамыбыз эсе Къайсын. Алай айтыб' а тургъанбыз кеси сау заманда, не букъдурлугъу.

Аллах айтып, тилибизни жюрютгенле да таркъаймагъанлай, ол тилде окъургъа суйгенле да кѣпден-кѣп бола, мындан арысында да кѣп жылланы Къайсынча закийлерибизни бийик тутар кюч да, билим да, акъыл да берир эсе уа къадарыбыз. Халкъыбыз а эссиз халкъ туююлду, насыпха.

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ.

ХУТАЙ

Роман

(Баргъаны)

* * *

Асланны аскер къаууму тургъан дюгер элге Чикола дей эдиле. Кеси жашагъан межам а алаша, къызыл къошун башлы юй, тегерегинде чалы бурууу бла. Кичи командирлерини да фатарлары узакъда туююлдо.

Аслан былтыр Хутай кѳргенден бери хазна тюрленмегенди: кенг жауурунлу, къалын кѳкюрекли. Жаланда эсленир-эсленмез бети жукъарып, къалын къара кекелине акъ бегирек ургъанча кѳрюнеди. Бусагъатда ол, арыгъан-талгъан адамгъа ушап, Хутай бла ушакъ эте эди: элдегилени сурап-соруп, тансыкълагъанын жашырмай. Тап, къайын атасы Къайытны окъуна эсгерип, жарсып.

– Жазыкъ адамды ол харип, башын жастыкъгъа жарашдыралмагъан, – деди.

Хутай не хау, не угъай демеди. Не айтырыкъ эди, Къайытдан осал адам жокъ эсе да, аны къызы Асланнга эки сабий ѳсдюре эди. Асланны бетин этмесе, Къайытны, Нухну да жерлерин тапдырыр эдим деп, умуту алай эди. Уруш-туюнош тохтамагъанлыкъгъа, ахлулукъну да тутаргъа керек эди. Эллилерим, жууукъларым дей билмесенг, жамауатны тынчлыкъгын алып, кюреширге керекмейди. Бек алгъа жууукълукъ, ахлулукъ сакълансын, ала сакъланмагъан жерде намыс борбайсыз болуп къалады.

Хутай, ол тюрлю сагъышын эте, тынгылап турду, къарамын малкъар полкну командиринден отоуну къабыргъларына кезиу кѳчюре. Сукъланырча абери эслемеди: отоу тѳртгюл гитчечикди, къабыргълары ариу акъ сюртюлюп. Тапчанны башында къабыргъада – эскирген кийиз, аны юсюнде да командирни къылычы. Къызыл жабыулу столгъа Шимал Кавказны картасы жайылып. Ол не кѳргюзтгенин, юсюнде къызыл, къара ызлыкъла, сюнгюле кибики, ары-бери нек чалдишгенлерин Хутай ангыламай эди. Таулада эчки, кийик жолчукъланы, къайда къаллай шаудан болгъанын, бѳрю, айыу ызланы, къол аязын билгенича биле эди, аны уа ангыламады.

– Жашла эллерибизни тийрелеринде кечинселе иги боллукъ эди, тиширыула бла сабийлени душманны тубюне атып кетмей, – деди Аслан, хапар айтып кѳп олтургъандан сора, – не десенг да ушкокга устала бу тийреде айланганларын ангыласала, артыкълыкъ этип турургъа къоркъурукъдула.

Полкну командирини сѳзлерин тырманча ангылап, Хутай терезеге бурулду: арбазда суюлген аскерчилени, ѳтген-сѳтген атлыланы эследи. Акъ аскерчиле таулагъа сыйынмай келе эдиле, была мында нек бугъуп турадыла, жерлерине къайтып, жерлерин къорууламай? Не тюрлю «бластдан»

да жеринг, эллилеринг игидиле, жеринги душман малтай-безирей, сен а «бластны» буйругъуна къулакъ тигип турсанг, андан не файда? Кюч керек эди. Хутайда жокъду ол кюч, эллилерин къорууларча, Асланда барды, сора не кюнлерине къарайдыла, не сакълайды мында сауут-сабалы полк?..

– Жаныма къоркъуп, къачып келмегенме бери, – деди Хутай, – сенден бир онг таба эсем, бюгюн окъуна ызыма къайтама. Сен керти айтаса, жашла эллилени къорууламасала, ёлгенлеге тенг болурла.

– Не онг излейсе менден? – деп, Аслан сагъайды.

– Сауут-саба берип, жашладан да бир къауумун бизни бла жиберсенг, эллерибизни къоруулар эдик.

Аслан, энишге къарап туруп, башын кётюрдю.

– Не хазна болушайым, тамбладан оздурмай Тау артына ауарыкъбыз. Ёбизеге. Кесибизден озгъан сауутубуз жокъду, адамла уа бераллыкъ туюлме.

– Нек бералмайса, барыбыз да бир жумушну тындырмайбызмы?

– Мени борчум полкну сакъларгъады. Партияны буйругъу алайды.

– Сора сиз анда кесигизни сакълап тургъунчу, эллерибизни тюп этип бошамазламы? – деди Хутай, ачыкъ чамланыргъа бла къалыргъа билмей.

– Биз «революцияны» сагъышын этерге керекбиз. Тау элчиклени сакълайбыз деп, аны ишине заран келтирсек, унамазла. – Аслан, ол тургъан жеринден туруп, ёшюн керди. Керохун белине такъды, къайры эсе да ашыкъгъанын билдирип. Таулу полкну командири алай къужур сёлешгенине Хутай жууап табалмай, кёп тынгылады. «Эрэблюция» керек эсе эллени жашауларын сакъларгъа керек эди, эллени тюп этселе, «эрэблюцияны» башынамы урлукъду бу? Комиссарны бети кетип, ачыууна хорлатыргъа аздан къалып, алай ыразы болмагъанын жашыралмай, Асланнга къарады. Аслан да эслеген эди аны халын.

Аслан бла Хутай бир эллиледиле. Къайыт бийни бла Нух эфендини киеуюдю ол. Охо, аланы суюмесин, душманлача, бир бирге къайырылып жашасынла, эллилери уа мынга не хата этгендиле, юй бийчесин, от жагъасын нек сыйламайды? Огъесе, керти да, Хутай жахил адаммыды, акъны къарадан айыралмагъан? Да ким ангълатсын анга аны?

– Сора, сен айтханнга кёре, «эрэблюцияны» уллу ишин унутуп, биз ууакъ жумушла бламы жубанабыз? – Комиссар да ёрге турду. Хутай Асландан алашаракъды, жыл саны бла иги да кичиди.

Къуллугъу, жыл саны бла да кичи тырман этген ауаз бла полкну командирине сёлеширге керек туююл эди. Бютюнда Асланча адамгъа. Ол алай бош «командир» да туююлдю – аты Беш да Тау элге айтылгъан «революционерди», орус-япон урушха къатышхан, кёп кере саугъаланган жигит. Черек ауузуну тау эллерине «революция» келген эсе, ол аны сыртында келгенди. Сора ким да анга баз сёлешип, акъыл юйретирге нек къалгъанды? Болсада Аслан къайнасын чёкдюрюп, ырахат бет алып сёлешди.

– Сен мен айтханны артда ангъларса. Билемисе, адам дегенинг атын аяп, жылкъысын къырдырыргъа керек туююлдю.

– Ол кертиди, заман нени да ангылатады. Алай арсарлы сагъыш этгинчи, арсарсыз ишин битдирир дейдиле. Андан кьоркыама мен, – деди Хутай.

* * *

Межгитни арбазы кенгди. Аны бир этеги уллу жолгъа дери жетип, тап, андан да озуп, суу жагъагъа тигелеп кетеди. Таулагъа айланган жаны бла ёрге къарагъан а акъ тѣпелени, кырдык, агъач кѣгертген бетлени, сыртланы кѣреди. Къалын агъач кѣгертген сыртлагъа тюгел жетмей, деменгили ташла ичинде, кеслери да ол ташлагъа ушап, эски къалала сюеледиле. Межгитден ол къалалагъа узакъ тюйюлдо. Эллилени айтханлары керти эсе, акъла бери биринчи келгенлеринде, къаланы артындан таулу ушкок бла атып, Хутай акъ «апчарны» ѳлтюрген хапары жюрююлдо. Алай ким биледи. Бюгюн къала жанындан кьоркыуу жокъду: Хутайны адамлары, кеси да узакъдадыла.

Межгитни арбазы кѣрмеген не къалды – къууанчладан бушуулагъа дери! Ораза жабылгъанда, къурман кюнде не башха айыт кюнледе былайгъа жыйылгъан жамауат, сабийи-сюбююю ташдан, агъачдан да кѣп болуп. Элни ѳлгенлерин да былайдан ашыра тургъандыла. «Бластла» алышынгъанда уа, бу тийреге жетген къыйынлыкъла барысын да озгъандыла. Акъла биринчи келгенлеринде, былайлада тѣгюлген къанны жер жутуп сууутхунчу, жангы къыйынлыкъла аякъландыла. Озгъан жылмы сюеле эди Чотай асмакълагъа бла чыбыкъ урулгъанлагъа къарап, огъесе бусагъатда бола тургъан ишлемидиле ала – да не башхалыгъы барды сора?

Чотай, титиреп, мадарсызлыгъына да кюй этип, къарамын тиширыуладан букъдурду. Анча жылны бийге аты айтылып, эллиле да кючюне ийнанып жашагъан киши буюкъгъан тиширыулагъа тенг болуп сюеледи. «Мен элни бийимеми, огъесе кѣкбаш эшекмеми? – деди Чотай. – Алай мен кѣкбаш эшек эсем, была сары бѣрюледиле – къандан тоймагъан. – Бий сары шинли къазакъ аскерчилени барысын да бир бетден кѣрюп, эндиге дери бош затланы ангылаялмагъанына, жахиллигине да сейирсинди. – Ёз арбазларына, межамларына эркинликлери болмагъан биз тюйюлбюзю, неге ийнанып, неге базынып жашай келгенбиз биз? Сары къазакъла келе келдиле да, юйлерибизге иелик этдиле, сыйлы межгитибизни арбазын къаннга боядыла, тиширыулары тарт-созгъа къалдырып, сюйреп, соруу этдиле. Эр кишиле уа, билеклерин къымылдатыргъа базырмай, шошайып...»

Чотайны сагъышын ачы тиширыу къычырыкъ бѣлдо. Къычырыкъ сарнаугъа ѳтдо. «Ким эсе да «балчебиклени», акъланы да къаргъап жияй эди. Къызылла келселе, Чотай «акълагъа» термиле эди. Энди уа Хутай къайда къалгъанды деп жарсыйды. Элни адамларын кьорууларыкъ Хутай эди, «балчебиги-малчебиги» да къызылы-къазагъы да от тѣбеси болсунла – барысы да кеслерине керекни излейдиле. Жарсырыкъ да, миллетин кьорууларыкъ да Хутайча жашладыла», – деди Чотай. Аз заманны ичинде бий, жангъдан туугъанча болуп, кѣп затны ангылады. Жюреге неге эсе да къатыланып, таш кирик болуп, дагъыда бир тюрлю

жибиди. Тиширыулары сарнагъанлары, сытылгъанлары биягъы титиретип-сескендирип, кёзлери толдула. Ёмюрюнде кёзлеринден жиямукъ чыкъмагъан бий жиямукъларымы эллиле эслейдиле деп кьоркъуп, бир жанына бурулуп, сора суу жагъагъа тигеледи.

Межгитни арбазына Черек ауузну жамауаты саулай жыйылып къалгъаннга ушай эди. Арбазгъа сыйынмагъанла – аны тийресинде хуналагъа таянып, олтуруп. Жаш-къушла ташла юсюнде сюелип, тереклеге минип. Уллайгъан тиширыула, эрге барлыкъ къызла, къоюнларында къагъанакъ сабийлери бла анала. Къартла, жашла. Эллилени бир къауумлары келлик туююл эселе да, къоймай эдиле: къазакъ аскерчиле арбаздан арбазгъа кирип, сюрюп чыгъара эдиле – барысы да келип, жыйылып, «балчебиклеге» жакъ басханланы онгдурмазлыкъларын, къаллай къыйынлыкъла чекдиргенлерин кёрюп, титирерге, кьоркъуп, баш кётюрмей жашаргъа керек эдиле.

Акъ аскерчиле, аланы «апчарлары» да «кавказчыла», «таулула» деген сёзлени Ариссейни теренинден эшитип, «душманла», «башкесле», «мурдарла» деп ангылап, жүреклеринде терс ниет тута келгендиле. Энди уа не, Аллах кеси буюруп къойгъанча, къолларына тюшгендиле. Заман берген онг бла, сылтау бла хайырланып, жүреклеринде къайгъыларын чёкдюрюрге керекдиле. «Большевикле» барысы да Ариссейни душманыдыла, кавказчыла да алай. Сора не къарау барды, къолларындан келгенча тобукъландырмай: тобукъланган жамауат а терк эс жыймайды.

Межгит арбазындан бир жаныракъда Паша бла Хутайны ахлуларындан ючеулен асмакъда эдиле. Айтханларына кёре, аланы тюнене асхандыла, бюгюн а кимни асарыкъларын эллиледен киши билмейди. Баям, ол къайгъылы да болмазла: чыбыкъ урулургъа буюрулгъанла бла чыбыкъ урула тургъанланы жарсыулары жамауатны жунчутуп, башха къайгъыларын унутдургъанды.

– Быланы терилери ташданмыдыла, кычырмай къалай тёзедиле? – деди тиширыуладан къайсысы эсе да.

– Ийнан, кычырсала иги эди, – деди башхасы, – ёлюп иш къалгъан болурамы?

– Кычыргъан этигиз, уялмагъыз, харип.

Эшитдилеми-къалдыламы: киши «ых» деп да этмедиле. Жаланда чыбыкъ урулгъан тауушла, аланы сызгыргъанлары бла шуугутлары, жилин къуйрукълача, иничкеленип, хауагъа чанчылып, анда, бийикде бурууланып, сора, шибия тауушла болуп, межгитни арбазын, арбазда тыкъ-тыкъмаланып сюелгенлени сопакълайдыла.

* * *

Хутайны къаууму агъач тюбюнде иги кесекден бери турады. Башха амалы да жокъ эди. Комиссарны базыкъ бутуна юч окъ тийип, жаралыды. Алай ол кеси къайгъылы туююлдо: Жашарбекге не этерге билмей эдиле: аны ёлюсюн, тап, элге алып барсала да не мадар – эл «къазакъландан» толуду. Жол а алыкъын узакъды, къыйынды. Былайда, агъач тюбюнде, асырап кетерге уа кёзлери къыймайды. Сора агасы бла анасына не айтырыкъды

Хутай, кёзлерине къалай къарарыкъды?

– Алай кёп да туююлбюз, къарындашларыбызны къайда болса атып айланырча, – деди жашладан къайсы эсе да. Киши анга жууап къайтармады – тынгылагъанлай турдула.

Къазакъ, суу боюнуна тигелеп, андан ит тил чапыракъла келтирип, комиссарны жаралы бутуну байлауун жангыртды. Хутай, олсагъат тынчайып, жаралары сау болуп къалгъанча, эс жыйды. Тийреге кёз ачып, мазаллы эмен терекге, эндиге дери аны кёрмегенча, сейирсинди. Энишгерекде саркъгъан суучукъну жырчыгъын эшитди.

Былайы туугъан жерлерине сейир ушай эди, алай ушагъандан не файда – ким да туугъан элинде жашаргъа керекди, кырдыгы, сууу шууулдагъанын эшитип.

– Ёлмезлик жан жокъду – ол Аллах берген къадарды, ёлюп тышында къалгъан а зорлукъду, – деди Хутай. – Аслан бла даулаша, заманны оздурмаса, акъ аскерчиле юслерине чыгъып къалмай къутуллукъ эдиле. Ала элге кире, жашла уа энип келе тюбешдиле. Акъ аскерчиле кийимлерине базынып, жол къоймагъан эдиле. Кирип келгенлени алдап, иги кесек узайгъан да этген эдиле. Артдаракъ эс жыйып, билип къоюп, ызларындан къуудула. Акъ аскерчиле кеслерими сездиле, огъесе элли адаммы тил жетдирди, не тюрлю эсе да, уруш этмей къутулалмадыла. Ол затланы барысын да эсине тюшюрюп, комиссар кесин терследи. Бутун суйреп, кючден атлай барып, Жашарбекни къатында сюелди. Санамай, сегиз жерге ашыкъгъанны хатасы кёплеге жетеди деп жарсыды. Танымаймы эди Асланны, нек терилип баргъан эди аны излеп, Тау артына кетеди аскерим деди да къойду, туугъан элини душман терисин сыдыра тургъанлай. Тогуз-он адам берсе эди, Хутайны ызындан къууаргъа ким базынырыкъ эди, къууса да, ызына онгуп къайтмаз эди. Энди уа не, тирменнге челек бла суу ташы да тур.

Комиссар, башлыкъ къанатын бир жанына кетерип, Жашарбекни бетин ачды: ол ёлген адамгъа чыртда ушамай эди – кёзлери, билинир-билинемез, жумулуп, мыйыкъ тюбюнден ышара тургъанча, тап, уууртларындан къаны къачмагъанча кёрюндю.

Башха жашла да комиссарны къатына келип, гюрен тохтадыла, шумшумалакъ болуп. Къыймай эди кёзлери нёгерлерин жерге басдырып, къоюп кетерге. «Адам дегенинг къарыусузду, – деп сагъышланды Къазакъ. – Ёлюню алпында аны жапсарыр зат да жокъ. Бюгюн сен жоюлдунг эсе, тамбла – мен дерге акъылы жетмейди. Ёллокле, жоюлуп, къара жерге кёмюллокле – башхала, кесин ёмюрлюк сунады. Адам а, къайсы адам да, тенгиз башында къалкъыгъан акъ кёмокчок, аны ызындан жетип, ёчултюрюк толкъун а кёпмю мычыйды! Биз барыбыз да алай туююлбюзмю? Къазакъ ол тюрлю оюму бла кесин жапсарыргъа кюрешгенликге, жүрек инжилиунден азатланалмады. Къыйын эди эллинги, тенг жашынгы къайда эсе да бирде жерге кёмюп, гунч этип кетген.

– Элибизде асырарча болсакъ, былай кюймез эдик, – деди Аппо улу. Тынч, узун арыкъ жаш.

Киши жууап къайтармады, тынгыладыла. Не айтырыкъ эдиле, ёлюкню юсюне сюелип тургъанлай. Къайдан эсе да аязчыкъ ычхынып,

Жашарбекни жумушакъ чачын билинир-билинмез элгендирди.

– Адам ёлсе, къайда да асыралсын – башхамыды. – Жюрегинде болмагъанны айтып сёлешген нёгерлерине жашла бирден къарадыла.

– Алай а бош сунаса, – деди Паша, ары дери ауузундан сёз чыгъармай, мудах сюелген. Жашарбекгеми жарсый эди ол, огъесе Хутайгъамы ыразы туююлдо, аны ким биллик эди. Тап, комиссаргъа чамланып тынгылай окъуна болур. Жашланы бери ол терилтди да, ёзге уа. Не тапдыла, хайт деген нёгерлерин къапдыла, кеси ауур жаралы болду. Паша да онгнганмы этди – не замандан бери сакъал-мыйыкъ къыралмай турады, нюрю къачып, кефи бузулуп.

– Аланла, бизни былай этип айланнганыбыз кимге керекди, миллетибизге аны хайыры бармыды? – деди биягъы Аппо улу.

– Онгмагъанлагъа хапар сорма, – деди Паша. – Къан тёгюлген жерде насып болмайды. Бу биз сюрюп айланнган ишни хатасы кёп, хайыры уа ма – аллыбызда жатады.

Хутай, эринлерин къаты къысып, имбашларын жыйырды. Эси бир тюрлю къабынып, улуй-сынсый тургъан бутун унутду.

– Жашланы терс акъылгъа бош юйретесе, Паша, – деди комиссар. – Жери ючюн кюрешмеген жерим, журтум дерге керек туююлдо.

– Биз жерибиз деп кюрешмейбиз, байланы байлыкъларына зарланып, сауут кётюргенбиз. – Паша, Хутайны къарамын кётюралмай, бир жанына бурулду.

– Сени не ючюн кюрешгенинги мен билалмайма, ахлум. Кетеме, айырылама дей эсенг – жолунг мамукъдан, алай артда жамауатха къалай кёрюнюрюксе, ныгъышха чыкъмай туралырмыса, халкъдан айырылып баш кечиндиралырмыса? – Хутайны къалын къара къашлары бирге кюшулуп, бети агъарды.

– Халкъны, жамауатны аты бла сёлешме, буслийманнга аталгъанла бир заманда уруш-туююш излемендиле.

– Керти айтаса, – деди комиссар, – буслийманлагъа тиймеселе, ачитмасала. Артыкълыкъ этселе, келип, юйюнге кирип, тёрюнге чыгъып, бу жерледе сиз хаух жашайсыз деп тохтасала, тиширыуланы этек тюплерини кирейик?

– Балчебик, кадет деп айыртлагъандан а не файда, – деди Паша, алларында ёлю тургъанлай, даулашханларына сокъуранып. – Бири шау да, экинчиси – оу.

– Жангылма, не тюрлю эсе да, балчебиклени ниетлери тюздю. Акъланы уа бир тюрлю ниетлери жокъду. Бай байча, жарлы жарлыча жашасын дегенден башха.

– Биреуню мюлкюн-ырысысын зор бла сыйырып, ортакъ этген а игими? Сен биреуню бёркюн сермеп кийсенг, ол жаланбаш къалмаймыды? Сора тенглик, тюзлок дегенден не файда? – деп, Аппо улу нёгерлерине кезиу-кезиу къарады: киши, терссе-тюзсе деп, сёз кюшмады. Бар эди аланы да айтырлары – айтмадыла: Хутайгъа бет этдиле.

– Кишини мюлкюн зор-хор бла сыйырып, бай болугъуз деп мен да айталлыкъ туююлме. Иш анда да туююлдо: токъ къарындан эсе кишилик игиди. Адамла барысы да тогъуз айны баласыдыла. Сора бири ат,

башхасы эшек къалай болдула? – деп чамланды комиссар. Жашлагъа чамланмай эди ол, аны ачыуун къабындыргъан Паша эди. Акъылы алай терс эсе, не айланады, не жюрюйдю? Бара баргъанда чыкъмагъы эди мындан бир палах – Хутай, кёз къыйыры бла Пашагъа къарап, иги кесек мычыды. Паша да аны эслеген болур эди, жунчуругъу келип сёлешди.

– Нени да башы ишди, – деди ол.

Аны эшитгенлей, нек эсе да, Къазакъ, сескенип, сагъайды. Кёлуне келгенни айтып къоймады – сагъышланды. Кесин таныгъанлы бери ол Нух эфендини жалчысыды. Аны арбазында, мал къошунда ишлегенича ёз башына ишлесе эди, бакы бай болуп къалыр эди. Кече-кюн демей, эфендиге туюлюп тургъан жашны миннген атындан сора ырысхысы жокъду. Он къойну жюз этип, Нухха берген Къазакъ дагъыда анга жалынып, аны кёзюне къараргъа керекди. Сейирди жашау, адамланы араларында болгъан ишле да. Жер сюргенле, мал ёсдюргенле, агъачны къыйынлысыча, байлагъа, бийлеге канкуракъ болуп, кючден баш кечиндиредиле. Кёпмю, азмы жашады Къазакъ Нухну арбазында – эфендини бир малыны аллына бичен атып кёрмегенди, жерге къазыкъ ургъан тенгли жумуш этип эслемегенди. Анга хар нени да жалчылары этедиле. Сора байлыкъ ишлегенни къолундады деп нек айтылады? Ким туудургъанды ол жахил сёзню, къаллай адамлагъа керекди ол? Юй ишлеген балта эшикде къалады – ма кеппе-керти сёзле. Ёмюрледен бери алайды – башха тюрлю да болмаз. «Блас» дегенинг келир-кетер, тюрленмезлик жаланда олду – ким бай, кими уа жарлы болур. Сюйсенг кюреш, сюйсенг – къой, андан магъана жокъду...

Сагъышларындан азатланалмай, Къазакъ тынгылагъанлай турду. Сёзге къошулургъа базынмады – даулашып не табарыкъды: Хутай билмегенни олму биледи, хо да, Хутай «балчебиклени» къорууларгъа асыры жан ата эсе да, киши акъыл юйретир керекли туюлюдю. Тамам эди Нухха алданып жашагъаны. Ол атхан сууда баргъандан эсе, Хутайны ызындан сюркелликди.

– Къазакъ, сен а нек тынгылайса? – деди ахырында комиссар. – Сен да бай байлай, жарлы уа жарлылай къалсынмы дейсе?

Хутай Нух эфендини жалчысына бек онгсуна эди, ийнанган, ышанган да эте эди анга. Сабыр акъыллы жашды деп. «Балчебиклеге» олсагъат къошулуп къалыргъа да ашыкъмагъанды. Кёп кюнню термилгенди, не ары, не бери болуп, бир ызгъа тюшалмай. Алтын береме деп, алдап алгъан шуёхунг къыйынлы кюнюнде башынгы кесер. Къазакъны уа «блас» алдагъанды, Нух эфенди алдап тургъанды. Башын кесерге да эфендини къызы Саудат кюрешгенди.

– Тынгылап, тынгыламай да не этейим, – деди Къазакъ, айырылгъанны къар басар, бёлюннгенни боран басар. Айыплы жашагъандан эсе отда кюйген игиди.

– Сау бол да къал, – деди Хутай, жашха ыразылыгъын къарамы бла билдирип.

– Урушмай-туююшмей жашагъанны сен айыплыгъамы санайса? – Къыз кибик ариу адам Паша, сакъалы да жетип, жунчугъаннга ушап сёлешди.

– Хар адам жолун табаргъа керекди дегенден айтама. Биз, суйсек, суймесек да, не ала бла, не была бла болургъа керекбиз. «Ортада къалгъан – ортакъ» дейдиле, – деди Къазакъ.

– Бош хапарла бла кюрешебиз барыбыз да, баш аурутуп. Бюгюн биз байланы-бийлени къурутайыкъ, тамбла башхалары чыкъмазла деп ким айталлыкъды? – Паша, соруулу бет алып, комиссаргъа къарады. – Барыбыз да бирча жарлы болгъандан эсе, элибиз бай, бий да болса игиди. Ат отлагъан жерде улакъгъа да табылып бир зат.

– Биягъы сен жамауатны атлагъа бла улакълагъа юлешесе. – Хутай, ачыуун ичине сыйындыралмай, алай эсине келгенни да айтып къояргъа суймей, сылтау излеп, жаралы бутуна ийилип, ол халда бираз мычыды. – Паша, терс селешип, гюняхлы болма, – деди.

– Энди жашауда гюняхдан сора не къалгъанды? Барыбыз да гюнях иш этебиз. Урушмай-туйюшмей жашаргъа жарамай эсе, андан уллу гюнях не барды? – деди Паша.

– Халкъны аллында жууаплыкъ сезген инсан кюреширге борчлуду. Кюрешген жашлары болмагъан халкъ, халкълыгъын тас этип, аякъ тюпге тюшеди, – Хутай башын кетюрмей селешди. – Халкъны иги къуууму, мураты да тенгликди, ёхтем, эркин жашаргъады.

– Не бек кюрешсек да, бизге айны орунуна кюн чыкъмаз. – Паша, неден да тюнгюлген хал алып, терек тюбюне чёкдю.

* * *

Кёпмю-азмы къоратдыла жолларындан – Хутай аны тергеуон эталмай эди. Окъ жаралары, мыдыхлача, бутун кюйдюрюп, сагъышларын юзюп къоядыла. Жашла да мудахдыла. Огъесе жол къыйынданмы тынгылайдыла? Арыгъан-талгъан да болурла. Сейирмиди – кече узуну кёз къысмай, къабырны сакълап, тангга чыкъгъандыла. Бир кесек жукъларгъа кюрешигиз деп да айтхан эди Хутай. Алай нёгерини къабырына башын салып ким къалкъыу эталлыкъды?! Танг сарысы ургъанда да кючден атлангандыла жолгъа. Къыйынды, тенгинги жерге кёмюп, уруп-берип, кетип къалгъан. Тамбла уа къайсыларын атарла жол жанында, къайсы агъачны тюбюнде кёмюллюкдюле жерге?

Не тюрлю эсе да, комиссар жашлагъа мудах кёрюнмезге кюрешип бара эди. Жараларына хорлатхан сунмасынла. Дуния къара-къатыш болгъанда, окъ жара неди? Алай жарала кеслерин хазна нунтдурмай эдиле. Не аз да селейселе, сагъышлары узакъгъа терилтип кете эдиле. Къайры, нени, кимни ызындан къууушадыла – Хутай былайды деп ангыламайды. Кеси кесине тынгылай, эсине келгенге сейирсинди. Туугъан жери эди Хутайны, жараларыны ачыуун барамталап, татлы сагъышха элтген. Къайда айланып жюрюсе да, комиссарны жюреги андан азатланмагъанды. Бюгюн а бир тюрлю хычыуун эди аны юсюнден сагъышы. Нек, башха элдеде анга тансыкъмы болду, огъесе не зат? Туугъан жерлерине жетипми къалдыла – жюреги учунурча? Алайды, деди Хутай ичинден, башха жер былай ариу болургъа амалы жокъду. Сайладан, къаладан къутулуп, кёпден бери келедиле – тау ёзенле уа – къыйырсыз-чексиз, тауусула билмейдиле. Тюртю, юлёкью

терекле бла жасалып, бутакъларында кыызгъыл сыргъала тизилишип. Жууукъда, узакъда да кыбулгъан акъбел къайынла.

Сора комиссар кеси кесине туугъан жер а неди деп сорду, аны къалай ангыларгъа боллукъду, жюрекге тюйрелгенлей, къайры эсе да чакъыргъанлай, терилтгенлей нек турады?

Инсанланы барысын да учундура болурму, Хутайны учундургъанча? – комиссар кёз кыйыры бла жашлагъа кезиу къарады – дюгерни жериндеча мудах тюйюл эдиле.

Хутай юзюлген сагъышларыны кыйырларын бир бирге жёрмелегинчи, къалын биченлик, тенгизленип, суу басып келгенлей, шырылдады. Озуп кетмеди – саркъгъанлай, комиссаргъа эшитилгенлей турду. Сора, черек саркъгъан таууш шошайып, башхасы келди. Черек таууш тюйюл эди ол – къайдан эсе да бийик узакъладан келген жыр макъам эди. Хутай, сагъайып, макъамны тюрсюнюн кёраллыкъча, узакъгъа, жууукъгъа да къарады: къаллайды ол – тейри кылышчамыды, кырдыкча, кёкмюдю, жашил? Макъам жууукълаша, кенгнге къача, гыллыулана турду да, сабан чыпчыкълай, иер кыулагъына чёкдю, талгъыр кыушлай, Хутайны имбашына кьонду.

Комиссар, жангыдан кыулакъ тигип, сагъайып, макъамны таныды, макъам чапдырып келтирген сёзлени да эшитди:

... мен сени алай сюеме...

мен сени ёмюрде кишиге бермем...

Туугъан жерими айта эди Хутайгъа ол сёзлени, жети къатысында сакълап туруп, огъесе комиссарны жюрегими жырлай келеди?

* * *

Налжан терезени аллында анга къарап, кёпден бери сюеледи. Кюн шул-пулуду. Ууакъ жауун тамычыла мияла кёзледе энишге-энишге жиямукъланып, шош саркъа турадыла. Анданмы болур, огъесе кеси кёзлеринеме ау чапханды, кыыз хар нени да алас-булас кёреди.

Анасы, тапчан кыйырына олтуруп, нени эсе да жёрмелейди. Отоу шошду. Экисинден сора киши жокъду.

– Кызы, кёпмю сюеликсе былай этип? – деди Баття, мурккусун тохта-тып. Ол орта бойлу, элли жылы толмагъан тиширыуду. Алай къарагъан кёзге уллайгъан, асыры жунчугъан адамча кёрюнеди. Жюрек къайгысына хорлатханнга ушап.

Налжан, сёз чыгъаралмай, анасы таба бурулуп, дагъыда терезеге къарады. Не айтырыкъ эди ол анга? Бир бирлерин ангылаялмагъан эки тиширыу – анасы бла баласы. Аллах анга Хутайгъа сюймеклигин палахха деп берген болур эди, огъесе насыпхамы? Къайдан келип, къачан жюрегине кирген сезим эди ол, нек салды Аллах аны жюрегине?

Налжан – ариу, субай кыыз – кёплени сукъландырып, ызындан къаратхан, энди башын къайры алып кетерге, элден къайры къачаргъа билмейди. Элден кетерге уа керекмиди, Хутайны аягъы басхан ташлагъа къарап, ол жюрюген жолла бла жюрюмесе, хайран болуп къалмазмы?

Налжанны сагъышлары кыыстау эдиле, юзюле, дагъыда жангырып,

терилте-термилте. Бусагъатда кызы сыймеклигин бютюн сезип, кыйры эсе да, неге эсе да учунуп кылып, сора мычымай санлары кыалтырадыла. Хутай узакъ жолгъа чыгып, хапарсыз турганлы не заман озду – кыйдады ол, саумуду-шаумуду? Налжан, жиямукълары саркып, жюреги бууулгъанын сезди. Халын анасындан букъдуралмады.

– Кесинги тый, – деди Баття, – атанг кирип келсе, не айтырыкъса? – Алай да ким кёрген эди кыалубаладан бери, эрге бармагъан сурат кибик кызы кыатынлы кишини сыйюп, – деди да тиширыу, тынгылауну ийди. Налжан жукъ айтмады. Отоуну биягъы шошлукъ барамталады. Анасы, баласы да бир адамны юсюнден сагъыш эте эдиле.

Баття Хутайны кишилигин билмегенледен, анга ыспас, хурмет да этмегенледен тыйюлдо. Элни кёз туурасында ёсген, сау тау эл таныгъан жашладанды. Анга алгъыш этип, Аллахдан игилик тилеп туругъа керек эди. Алай кызыны намысы бла ырахатлыгъы неден да сыйлыды деди тиширыу. Бусагъатда аны ичине кирип сорсала да, ол Хутайны баргъан жеринден кыйтмасын, кызыма аман кюн келтирди эсе, аман жолда ёлсюн деп айталлыкъ тыйюлдо, Аллахдан кюркъмай. Жети кюнден бери тауушу чыкъмайды, не бола эсе да, элден узакъда болсун, Баттяны кыаргъышы жетгенди деп киши айтмазча. Ким биледи, Аллахны жаны ауруп, «блас» дей кетип жоулса, ким башын-чачын жулкырукъду? Аллахны кючу уллуду, ол буюргъандан киши да кыутулмайды. Кызы а неди, айыпмыды, кюер, ачыу этер, алай ачыу, не уллу болса да, тауну бузмайды.

Бу тюрлю сагъыш тиширыуну бираз жапсарып, иги кыууум этдирди, дагыда, олсагъат сокъуранып, тобагъа кыйтды. Кыаргъышы, осал ниети кызына жетип кыалгъанча элгенип, башын кётюрдю, жукъа эринлерин кыаты кыысханлай, иги кесек заманны Налжаннга кыарап турду. Кызыны сюелген жапысын жаратмады.

– Атанг, кыарындашынг тыйюл, не затха деп бишесе, уялгъан этсенг а. Не бек кыйюп сакъласанг да, кыатынлы кишиди ол.

– Аны адамы болургъа термилмейме, – деди кызы, анасындан букъдуруп.

– Сора уа, башынгамы урлукъса муну?

– Не билейим, былайды деп айталмайма. Кыйтмады, мен а суусуз кыалгъан чабакъча болуп кыалгъанма. Солууум эркин айланмайды.

– Кызым, жан дарман эсе да ол, уят деп бир зат барды, аны сагъышын эт, атангы, тукъумунгу бетин жойма.

– Жан дарманмы дейсе, жюрегинде сыймеклиги болмагъан адам ауана кибик тыйюлмюдо?

– Охо, алай окъуна болсун, – деди Баття. – Алай сыймекликни адеп озады. Аны нек унутаса?

– Анам, харип, кесинг сынамагъанны юсюнден айтаса.

Баття жангыдан иги кесекни тынгылады. Мен а муну атасын сюе болурму эдим деп сагъышланганча. Алай, сыйген эсе да, кыалгъан эсе да, энди аны юсюнден абери айтыргъа кызындан уялды.

– Тиширыу жюгенсиз байталгъа ушаргъа керек тыйюлдо, – деди сора ол.

– Бош айтаса аны уа, анам. Сыймекликден уллу, кючлю жюген дунияда

не барды? – Артха бурулуп, бетден-бетге къарап сѣлеширге Налжан ийменип, сюелген халын тюрлендирмеди.

– Суюмеклик амалтын кѣп кызыла башларын суугъа атхандыла – аны да билеме, – деди Баття, – алай сен а биреуню эрин сыйырыргъа кюрешгенча этесе.

– Андан манга бир зат да керекмейди.

– Сора уа? – анасы кызына башын кѣтюрмей сѣлешди. Баттяны уллу кѣзлери бютюн мудах болдула.

– Сау айлансын, солуу юзюлмесин. Ол сау-саламат жюрюсе, бир затха да жарсырыкъ туююлме.

– Сора битеу дунябыз – бизни да, сени да – олмуду?

– Суюмеклиги болмагъанны не дунясы боллукъду? – деди Налжан. – Къоюгъуз мени жеримде.

Баття, сейирсинип, жангыдан кызына къарады. «Асыл сабийни, ариу кылыкълы, тынч сабийни шайтан къаргъап тура кѣреме. Былай адепсиз сѣлеше бу къачан юйренгенди, муну жюрегинде нюрюн ким чачханды?»

– Сен андан артынгы айырмасанг, босагъадан тышына атлаяллыкъ туююлсе. Анга жарсыйма.

Налжан, эсине келгенни айтып, анасыны жюрегин кыйнаргъа сюймеди – тынгылады. Алыкъын кызы эрге барлыкъ сунуп турады харип ол. Андан эсе жерге барсын Налжан. Хутайны бир кѣргенине кюр болсун хар не да. Азмыды адамгъа Аллах анга аллай жарыкъ сезимни берсе, сюйгени уа сау-саламат турса? Не излейди жарлы Налжан Хутайдан – аш-сууму, харекет? Толу юй этсин депми тилерикди? Хутай солугъан хауадан солургъа кюй деп тилерикди. Башын жастыкыгъа салырдан алгъа, Аллах, Хутайны тангнга сау чыгъар дерикди. Андан башхасы керек туююлду.

Налжанны жиярыгъы тамагъын бууду да, солууун кыйналып айландырды. Анасына халын сездирирге кюркъду.

– Барып, бир суу алып келейим, – деди кызы кючден-бутдан.

– Ол дегенинг а неди, элни ичи къазакъ аскерден толу болуп турганлай?.. Кесим барырма.

Налжан тынгылап кюйду. Сылтау излей эди, Баттядан ташагъа кетип, бугъуп жияргъа. Бусагъатда анга жияргъа бек керекди. Солургъа хауа керекча, суусапха – суу керекча. Жиямаса, жюреги атылып къаллыкъча, кьутуруп, таугъа-тюзге кетип къаллыкъча халы алайды. Суу жагъагъа тигелеп, Хутай аягъын тиреучю ташха башын салыргъа термилди, аны сыларгъа. Ташны, анга кюр-садагъа болуп, кьубултса, жаягъын аны мылы жаягъына салса, узакъ жолдан Хутай хатасыз кыйтып келликча.

Сора, нек эсе да, жюреги биягъы бир тюрлю тыкъсып, ачып кысылды. Гурушхасы борбайларын кыйып, андан азатланып умутда тышына чыкъды.

Кюнню шулпусу тохтап, кѣк тазаланып эди. Налжан сейир этди: эселеген эди ол хауа ачылгъанын. Тѣшледе, сыртлада, хуна ташлада, терек чапыракълада – кѣз илиннген хар неде – жауун тамычыла къалын бюртюкленип, инжилеча жылтырай. Тауун, тюзюн да кюмюш суу сыйырып, тийре накьут-налмаслана, шош къалтырай да ёчуле, дагъыда

толкъун-толкъун кюмюшлене.

Хауа, окъа халыча, тартылыпмы эди, нек эсе да Налжан къолун къымылдатханлай, къыл таууш этди. Этдими къыл таууш, огъесе къызыны къулагынамы эшитилди? Налжан тийреге сагъайды. Жюреги бир тюрлю учунуп, къууанч тыпырлы болду. Табийгъат – таула, ташла, терекле, хунала тилленип Хутай сауду, суююмчю бер дегенча. Хутайны излей эсенг, бизни кёр деп жырлай тургъанча.

– Кимди мени бла сёлешген, манга суююмчю айтхан? – деди шош ауаз бла Налжан.

– Мен.

– Мен дегенинг кимди?

– Кимни кёре тура эсенг да, ол менме. Сорлугъунгу сор.

– Хутай саумуду?

– Сауду.

– Сен къайдан билесе, меними жапсараса огъесе?

– Ийнанама да, андан айтама, сен да ийнан, – деди ауаз.

Охо да деп, шукурланды ичинден Налжан. Сора дагъыда кеси кесине: «Адам нечик терк алданады», – деди. Суюген инсан – жаралы инсан, сау болмайды, жюрек жауу тауусулгъунчу. Андан а къоркъургъа, элгенирге керекмейди. Жашау неди – соймеклик барда – жылтырап, жырлап саркъгъан тау суучукъ, ол ёчюлгенлей, къара бугъейде тас болуп къаллыкъ. Узакъ ёмюр тилемейме Аллахдан, Хутай сау айлансын деп тилейме...

* * *

Акъ аскерчилени «апчарлары» Иван Петрович эки жыйырма жылдан атлагъан, узун бойлу, сары шинли кишиди, жукъабет, жукъаргъан кекели бла. Бир бири ызындан тютюн къабындыра тынгылагъанлы иги кесек бола эди. Неге эсе да ачыуланып эди, кёлкъалдысы бетинде жазылып.

Мисака улуну да типиски этдирип, сагъышландыргъан олду. Ким кёлуне тийип чамландыргъанды муну?

Бий къонакъ отоудагъылагъа къарап-къарап чыкъды – Аубекирге, аны экиге айланган къарындашы Жантемирге, Нух эфендиге бла Чотайгъа. Шамил бла Гергъокъ улун сан этмеди. Жаратмады «маске» олтургъанланы халларын, онгсунмады. Бютюнда Аубекирни. Тойгъа келгенча, омакъ кийинип, ёхтемлигин букъдуралмай, кёзю, къашы бла да «апчарны» кёзюне тутуп. Не уа Жантемир, тобукъну тобукъгъа салып, кёр сен аны... Чырагъы болмагъан чамланып олтурур дегенлей. Бу «апчарны» къатында бир кесек тобукъ-баш ийселе да хата жокъду. Сен бийме деп махтанганлыкъгъа, бийлени да бийлери «апчар» туююмюдю? Саут-саба аны къолундады да. Аскерин, бизни къорууларгъа деп, бу такъыр жерлени алып, кирип келген адамгъа жалыныргъа керекди. Охо, ачыкъ жалыныргъа суймей эсенг да, алай сундур, жау чыракълай эрипми кетериксе?.. Мисака улу, оруслу «командирни» кёлюн къалай алыргъа билмей, олтургъанлагъа ачыуланып къарады.

– Мынга къаш туююп турмай, бир ариу сёз айтсагъыз тилигизми тартыллыкъды? – деди.

– Биз туугъан жерибизде жашайбыз, кимге да нек жалынабыз? – Жантемир башын кётюрмей сөлешди.

– Была келгинчи уа кьуйрукъларыгъызыны кысып тура эдигиз, «балчебикледен» алланып. – Мисака, бёрк агъачдан бираз бийигирек олтурду да, жингиригин тобугъуна таяндырып, ауур кючсюндю. – Насыбыгъыз алгъа ургъанын ангылаялмасагъыз, мычымай артда сегиз-сегиз урур.

– Балчебикле оу да, была шау, – деди Чотай, неден да тюнгюлген адамны ауазы бла. – Тап, «балчебикле» окъуна сабырдыла быладан эсе.

Нух эфенди сескинип, башын кётюрюп, сөлешген таба бурулду. Неден элгенип сескеннгенин кеси да ангыламады. Жукъ айтмай, жохар сакъалын сылады.

Большевикле деген сёзню эшитгенлей, Иван Петрович да, бети тюрленип, олтургъанланы марлады.

– Что, по большевичкам соскучились? – «Акъ» апчар элни бийлерин басынчакълагъанын жашырмай, буюкьдуругъа умут этип сөлешди. – И от чего вы говорите на собачьем языке? Чтобы я больше этого не слышал!..

Оруслу командирни сёзлери, топ атылгъанлай эшитилдиле да, отоу суу кьююлгъанлай болуп бираз мычыды. Сора Чотай айтды:

– Ваш язык не всем понятен, значит он тоже собачий?

– Наш язык – великий русский язык!

– Наш балкарский также велик и богат! – деди Чотай.

Мисака, жеринде туралмай, чартлап, дагъыда кьайтды.

– Эшигибизни жабасыз, от тыгъасыз юйюбюзге, – деп шыбырдады.

– Юйюбюзге от эртте тюшгенди, энди аны кылай ёчюлтейик ансы? – Жантемир гузабаланмады, шош къарамын да тюрлендирмеди.

Акъ «апчар» олтургъанланы ауузлары тыйылмагъанына сейирсинип, бурун сыртына балан бармагъын тиреп тынгылады. Сагъышлы эди ол. Былагъа ышаныу жокъду деди ичинден. Бюгюн бизни бла, тамбла большевикле бла. Огъесе алай туююлмюдо: большевигин, кадетин да бир бетденми кёре болурла?

Командир, эсине келгеннге кеси кесин ийнандырып, къол табанлары терлеп, бети кыызгъанын сезди. Къырылыргъа тийишлиле орусча алай шатык сөлеширге да кьайда юйреннгендиле? Ким юйретгенди?

Оруслу «апчар», къарамы бийлени къарамлары бла тюбеширин суймей, терезеге бурулду: эллиле, къауум-къауум болуп, анда-мында сюелгенлерин кёрдю. Межгит аллында жыйылгъан жамауатны гюрюлдегени отоугъа ычхынып, дагъыда тунчукъду: эшикми ачылды, ким кирди деп сагъайды Иван Петрович, кеси жангыз «кюйсюз» адамла бла сөлешгенине сокъуранып. Уруп, кесип кетселе не этерикди – кёпмю керекди?!

Акъ «апчар», ауазын жумушатып, Маскеге сөлешди:

– Пригласи-ка, голубчик, сюда хорунжего.

Мисака улуну чыкъгъаны бла кьайтханы тенг болду. Ызындан а мычымай орта бойлу, ауур санлы бола башлагъан аскерчи кирди.

Чотай аны олсагъат танып, кызы да эсине тюшюп, жангыдан жарсыды. Аскерчи да таныды Налдишаны атасын, алай абери сездирмеди.

– Сизни манга бир уллу жумушугъуз болур, ансы нек жыйылыргъа керек эдигиз, айтыгъыз, – деди тамата акъ «апчар».

– Эллилеге артыкчылык этесиз. Тамамды энди. Биз суу ичген шауданыбызга тюркюрочюледен туююлбюз, – деди Аубекир, кыарыуу алгъа ургъан, чырайлы бий.

– Ала большевиклеге болушхан адамладыла, кеслери да большевикледиле, – деп, акъ «апчар» Маскеге соруулу кыарады. Сен алай айтмагъанмы эдинг? – Мисака улу, кыайсы жанына болургъа билмей, жунчуду.

– Алан, жегилген ёгюзле кёпюрде тюртюшгенлей, нек даулашабыз биз? Барыбыз да бир отда кюе эсек, ийи? – Мисака, олтургъанлагъа кезиу кыарап, болушлукъ изледи.

– Мисака улу, – деди Чотай, – бюгюн сен келгенлеге кёзбау этгенлигинге, тамбла халкъынг, миллетинг бла жашарыкъса. Аны сагъышын эт.

– Балчебикле бизни кибиклени тюрп этерикдиле, хар гыбышыны бизни юсюбюзге ала юсюрредиле. Сиз да аны унутмагъыз. – Гинжи кибик гитче, назик санлы Маске мыдыхлай кызарып сёлешди.

– Элни кыолайлы адамлары, бийге аталгъанлары башларына келликни кимден да иги биле эдиле. Алай элни ачытып, аякъ тюрп этип, артда кыалай жашау этерикдиле? Кыапхан гыржынлары тамакъларын жыртамазмы? «Болчебигинден», «агъы-кадетинден» да ёз миллети бла жашасала игиди.

– Сиз, кыарайма да, акъны кыарадан айыралмайсыз, – деп, «апчар» олтургъанланы юслерине сюелди. Большевикле келселе, сизни биригизни да онгдурлукъ туююлдюле. Андан эсе биз айтхандан чыкмагъыз.

– «Балчебикле» да, сиз да – жалгъан хуна. Бек кыая уа халкъды, миллетди. Миллетине таяна билмеген жолда ёлюр, – деди Жантемир, ичиндегин жашырмай. – Алай туююлмюдю, Нух эфенди, нек тынгылайса?

– Тынгылап, тынгыламай да не этерикбиз? Биз эки отну арасындабыз. «Балчебикле» бла «акъла» кыабындыргъандыла аны. Отну ёчулталлыкъ биз туююлбюз. Ары айлансакъ, бери айлансакъ да, бизни тонубуз кюерикди, – деди бий, сагъышлы бет алып. – Миллетин ачытхан а уянг болгъан терегинге балта бла керилген кибикди. Жантемир керти айтады.

– Сау бол да квал, Нух эфенди, сенден тюрз киши айталлыкъ туююлдю, – Чотай, акъырын сёлеше кетип, бираз тынгылады, айтханына абери кыошаргъа керекмеми дегенча. Болсада неден да тюрз сёз игиди. – Эфенди, жангылмазлыкъ тил жокъду. Айтханынгы жангылыпмы айтдын, огъесе бизни кёллюбюзню алырчамы сёлешдинг? – Нух эфенди чамланмады, кыайырмады. Бети билинир-билинемез тюрленип, кыашлары керилдиле эселе да, сёзюнде ачыуу жокъ эди:

– Аллах бизге жашау буюргъан эсе, бизге талны башы окъуна чыгар. Алай ётюрюк бла ёлгенден эсе керти бла ёлген игиди.

– О чем говорит почтенный старик? – деди тамата акъ «апчар», ана тиллеринде бир бирлери бла сёлешгенлеге кыаны кыайнап .

– А говорит он о том, что правда лучше, чем ложь, – деди биягъы Аубекир, сёзю, кыашы бла да Иван Петровичге ыразы болмагъанын билдирип. Ишни алайлыгъын акъ «апчар» да сезип эди.

– Керти бла ётюрюкню араларын къалай айырасыз сиз? – деди Иван Петрович. – Сиз керти деп не затха айтасыз?

– Керти бла ётюрюкню арасын къан тегюп, адамланы ачытып айырырга керек туююлдо, – деди Чотай, кез къыйыры бла Налдишаны жолун тыйган «апчарга» къарап.

– Сора Ариссейни душманларыны башларынмы сыларга керекбиз биз? – Иван Петрович къоллары, сакъал тюбю да къалтырап, къычырып селешди.

– Биз да суймейбиз душманларыбызны, – деди тизгинли бий Жантемир. – Алай мардадан озмайыкъ. Даууру кепню файдасы болмайды.

– Биз закондан чыкъмайбыз, Ариссейни законуна уа къайсы халкъ да бойсунмай амалы жокъду, – деди тамата акъ «апчар».

– Закон дегенинг биркюнлюкдо, кеси да ары – оракъ, бери – чалгыы. Закондан эсе миллет тереле кючлюдоле. Биз аланы кишиге да малтатырыкъ туююлбюз. Бизни къоруулайбыз деп келген эсегиз, терелерибиз айтханча жашарга къоюгъуз.

Чотайны сёзлери Петро улу Иванны чамландырган, сейирсиндирген да этдиле. Алай, олсагъат жауапламай, тап къалай жауапларга да билмей, тынгылады. Сейир туююлмюдо бу иш, деди ичинден, жажил, кийик адамла миллет деп даулашханлары? Не миллет таурух айтадыла была, хунала, ташла ичлеринде ёсгенле?.. Огъесе бу тийрелени жамауатларын билмегенле керексиз хапарла бла кеслерин алдапмы тургъандыла? Иван да, орус аскерчи, офицер да алага къошулуп, терилип. Кимге, неге ийнансын Иван: кезю бла кёргенгеми, огъесе жюз жылла бла айтылып, Ариссейге жайылып турган таурухлагъамы? Билмей эди акъ офицер не этерин, сауут-саба бла къоркъутургамы, неда айтханларына къулакъ салыргамы, жюрегини теренинде быллайлагъа деп, уубаш жилинын букъдуруп, тунчукъдуруп, сабырланса иги туююлмюдо?

– Жюйюсханла, барыбызны да душманыбыз бирди – большевикледиле, сора кимни аярга керекбиз биз? – деди оруслу, сабырланып.

– Сен керти айтаса, большевикле душмандыла. Алай ол сиз чыбыкъ ургъанларыгъыз, тутуп тургъанларыгъыз «болчабикле» туююлдоле. Мал, мирзеу ёсдюрген адамладыла – Аубекир, эркин сюекли, къысхабоюн бий, мор къатапа кенчегини хуржунундан тютюн добра чыгъарды да, тобугъун тобукъга салды. Тютюн къабындырмады: межгитде олтургъанларын эсинден кетерип, добраны андан чыгъарган эди, «апчарны» да тютюн букъулатханын тохтатырга керек эди. Айтырга базынмай, иги кесек турду, болсада тезалмады. Петро улуну жашы Иван алынырга аздан къалып, тютюн къыйырын мюйюше атды. Бир къарангы, кийик адамла аны чынларыны бла оруслулугъуну хатерин этмей, баз селешгенлери, окъча, ачы тийип, бетинде къанын къачырды. Къолларыны къалтырагъанларын кёргозтмезге кюрешди. Межгитлерине от тыгып къойса да, не ишлери барды абери айтырга, тынмасала уа, алай этип окъуна къояр. Ким тыяллыкъды аны? Быламы? Къырылырга тийишли жажилле. Балшебикледен къорууларга да бош кюрешеди: эки къауум да биригип, ёрге къопмазча этселе, тийишлиси олду. Акъ «апчар» терезеден тышына къарап туруп, сора алай селешди:

– Хутайны, Пашаны ахлулары да большевикле тьююлмюдюле?
 – Тау элдеде бир бирлерине жууукъ жетмегенни сиз тапха эдигиз – барысын да асмакълагъамы асарыкъсыз? – деди Жантемир.

– Хутайны, Пашаны тутугъуз, киши эсегиз, тынч тургъан эллилени ачытханыгъыз тамамды, боллукъду энди, – деп къошду Чотай.

– Буйрукъ бергенча сѣлешесиз, огъесе керти да буйрукъму этесиз? – Иван Петрович жангыдан чамланды.

– Бизни тау адетлерибизге ушамагъан ишлени этмегиз деп тилейбиз, – Аубекир оруслуну огъары аягъына миннгенин жаратмай, жумушатыргъа кюрешди.

– Биз къалайда къаллай адет жюрюйдю деп уруш этмейбиз. Биз барыбыз да Ариссейге табыныргъа борчлубуз, аны къорууларгъа, – деди акъ «апчар».

– Ариссей уллуду, биз анга табыныргъа угъай демейбиз. Алай хар миллетни туугъан жери, миллет адетлери боладыла. Аны унутуп сѣлеширге керек тьююлдю. – Чотай, сынчылап, бийлени бетлерине кезиу-кезиу къарады, сѣзлерими жаратдыламы дегенча Аубекир бла Жантемир ыразы болгъанларын эследи. Нух эфенди абери ангылатмады. Жаланда Мисака улу отдан кѣлек кийгенин жашыралмады.

– Сен миллет дегенликте, миллетинги адамлары къурутурукъдула бизни. Аллахны суйген къуллары, аны нек ангылаялмайсыз? «Балчебикле» бизни душманларыбыздыла, энди быланы да ѳнгелетирге кюрешесиз. Сора сау кѣрейим – эки тирмен ташны ортасына тышген ун болады, – деди, гитче, жукъажаякъ бети аны ауругъан адамгъа ушатып.

Маскени айтханын жаратханын сездирип, Иван Петрович биягъы терезе таба тынгылауну ийди. Олтургъанла да жукъ айтмадыла. Мекямда ауур шошлукъ уюду. Хар бири къыйын сагъышда эди. Къолларында мюлкю-ырысхысы болгъанны «балчебикле» жашаргъа къоймазларын барысы да биле эдиле: кѣргендиле, сынагъандыла. Алай была да кишини аярыкъ тьююлдюле. Элге кирик-кирмез асмакъла къурадыла, мыжыкълыкъ этип, тиширыу, эр киши деп къарамай, чыбыкъ урадыла. «Аягъым басхынчы, таягъым» дегенлей, къуллугъуна да тынгылы жарашхынчы, къабартылы бий «энерал» Бекович-Черкасский хар элден жасакъ жыйып башлагъанда, аны оноууна базынып, бийлени алларында сюелген акъ «апчар» аскериме 120 ат, сора аллай бир жаш беригиз деп тохтагъанды. Бермей амаллары да жокъду. Бийле бермеселе, ким берликди анга иерли атны бла жашны? Жарлыланы жангыз атларынмы сыйыртсынла? Жокъ эди тынчлыкъ бийлеге, жалчылагъа да.

Олтургъанланы жарсыуларынмы ангылады, нек эсе Иван Петрович артдасына аяп тургъан кесаматын айтды. Аны айтханлай, бийле аллында тобукъланып, анга къор-садагъа боллукъча.

– Совет власть сыйырып, элни жарлысына, жалчыларыгъызгъа юлешген жерлеригизни артха къайтарырбыз. Сора большебикле сизни мюлкююзге тышюрген заранны, юлешиннген ырысхыгъызны да къагъыт этип, къолума тутдуругъуз.

Мисака улудан къалгъанла барысы да баштѳбен болуп, жангыдан тынгылашдыла. Энди ол да керекли иш тьююлдю деп сагъышланды

Жантемир. Ачдан киши ёлмейди, адамны жалаңда адамлыкъсыз ёлтюрөди. Бий бийлигин этмесе, жалчы, жарлы да къайырылмаз.

– Аллай ишни хатасы – кёп, файдасы – аз, – деди Чотай сагъышлы ауаз бла, башын кётюрмей.

– Хайырны хатадан айыралмаймыса, жюйносхан бий? – Акъ «апчарны» сёзлеринде, къарамында да масхаралау сезилди.

– Балчебикле бердиле, акъла уа сыйырдыла, – деп айтдырыргъа уа неге керекди? Алай этсек, жарлыла къайсы жанына ауарыкъдыла?

Чотайны сёзлерине акъ «апчар» терсдиле деп айталлыкъмыды? Алай сагъышланмады – чамланды: мында, тау элде, бир кийик, жажил инсан анга акъыл юйретирге, насийхат этерге нек къалды? Къайдан чыкъгъанды ол батырлыкъ? Батырлыкъмыды ол огъесе акъылсызлыкъмыды? Башына къаны ургъанын сезип, кеси кесин сабырландырыргъа кюрешди. Аман, иги эселе да, элни бийлеридиле, жууашдырып, айтханындан чыкъмазча этерге керек эди. Мында ол оноучу болгъанын да унуттурмай.

– Жюйносханла, ол битеу Ариссейни ишиди – байланы, бийлени сыйырылгъан мюлклерин иелерине къайтарыргъа, – деди «апчар».

– Миллетибизни адетлерине ол ушамайды. Сыйырмасала иги эди, алай сыйыргъан эселе да, жамауатха юлешгендиле. Тёзербиз, къалгъан мюлкюбюз жетерикди бизге.

– Алан, Жантемир, барыбызны да оноубузну этерге нек къалгъанса, ий? Мен а бир кичиу токълуму да къоярыкъ туююлме сыйырмай, – деди Мисака улу, ауур бёркюн тешип, жюлюннген башына къашыу эте.

– Аргда эллилеринг, халкъынг бла къалай жашарыкъса? Былагъа къошулуп, жамауатха къалай табан кётюрөйик, ий, айтчы бир! – деди Аубекир, таматаланы ауузаларына чапмай, эндиге дери тынгылап тургъан.

– Иван Петрович, – деди ахырында Жантемир, – биз мюлкден туумагъанбыз, Аллах айтса, биз мюлк энтта кзуарарбыз. Андан эсе эллилени керексиз ачытмазынгы тилейбиз, тутханларыгъызны жиберигиз, тиширыулагъа къол кётюрген адет бизни миллетибизде бир заманда жюрюмегенди...

* * *

Къайда, къалайда эсе да шыхырт таууш эшитилип, Хутай сагъайды. Жашла да сагъайдыла. Алай таууш терк юзюлюп, тийре жангыдан шошайды. Комиссар къарап, сынчылап кюрешди – абери кёралмады.

Кече асыры къарангы эди. Кёкню этегинде, жангы келин киби, симсиреген толу айны жарыгъы уа тауланы бла тереклени чукуйларына илинип, энишге тигелемей барады. Тап, тигелей эсе да, жерни жамычысы тешилмейди.

– Бош элгендик, жаныуар болур эди, – деди жашладан къайсы эсе да.

– Алай болмаз деп да айтма – Хутай, ташны ауанасында уюп, эл таба къарагъанлай кёп турду. Не зат кёрюрге кюреше эди ол, не излей эди? Абери эслерча туююлдо, терезеси жарыгъан юй бармыды-жокъмуду. «Кечени къарангысы игиди бизге, алай ол душманнга да игиди – кёрюнемей жюрюрге онг береди», – дей ичинден, Хутай Черек жагъасына тигелерге таукелленди. Суу жагъасына энип, тохтадыла. Черек, кюмюш

жылтырау эте, дагыда ёчюле, саркьады. Аны аргъы жагъасына ётерге керек эдиле жашла. Анда бийик къалада, аны тийресинде жашарын жерледе кечине турурча. Къоркъмай, ары акъ аскерчиле ёрлемезлерине Хутай ийнанып эди. Эски къала уа сууну бу жанында да барды. Тау этегине къысылып. Алай ол тийреде адам кёп жюрюйдю. Душман да, иш этсе, агъач ичи бла жашыртын келип, аны юсюне чыгып къалыргъа боллукъду. Комиссар сайлагъан къала уа тик бетдеди. Андан къарагъаннга уллу эл къол аяздача кёрюнеди. Межгит да туурасында. Ол Черекни аргъы жагъасында, къала уа – берги.

– Эки-ючюгюз элге барып, мычымай ызыгъызгъа къайтыргъа керексиз, – деди Хутай, – азыкъсыз кечиналмакъ.

Ата-аналарын кёрюрге къайсы бири да сюе эди, алай комиссар Къазакъны сайлап, анга нёгерге эки жашны атын айтды. Ким биледи, душманны къолуна тюшюп къалсала, бюгюлмезле, алданып, кишиликлери не чып тюшюрмезле дегенлерин.

Къазакъны къаууму къарангыгъа сингип кетгенде да, атларыны туюкъ тауушлары кёпге дери эшитилгенлей турдула. Сора Хутай да жагъа бла ёрге жол кёллю болду. Тар кёпюрчюк таба. Ол эски эди, хирез. Алай сууну тюп жаны уа жылны бу кезиуонде жайма болуучу эди.

* * *

Хутай къалагъа кирип-кирмез тийрени тауушлары жутулуп, ырахатлыкъ тохташды. Тап, Черекни шууулдагъаны окъуна жетмейди, киралмайды бийик акъ къалагъа. Огъесе жетип, кирип, тунчугъупму къалады?

Комиссар, атлауучланы бирине чёгюп, олсагъат арыгъанын, ырмахлыгъын да сезди. Эндиге дери унутулуп тургъан окъ жаралары да жангыдан бутун талап, кеслерин билдирдиле. Тяяныргъа, солургъа керек эди. Къаланы ючюнчю къатысына чыгып, анда жашла жайгъан жамычыгъа таянды. Алай нек эсе да талчыкыгъаны да кетгенча болуп, жукъусу аязды. Кеси кесине сейирсинип, сагъышха берилди. Нени юсюнден эди аны сагъышы? Элни бла эллилени юслеринденми, огъесе бу къаламы алгъан эди комиссарны тынчлыгъын? Хутайгъа дери кёпле излегендиле мында къонуш. Къоркъакъланамы окъдан, къылычдан сакълады къала, огъесе батырланамы неда комиссарны узакъ ахлуларымы марадыла душманланы, ушкокларыны бурунларын хуналаны жепилеринден къаратып?

Комиссарны соруулары, тынгылы жууап тапмай, къууша-къууша ёчюледиле. Не тюрлю эсе да, бурун заманлада мындан ушюк атып, жерлерин къоруулагъанла бла байламлыкъ сезип, ала анга къарап тургъанча, Хутай бир тюрлю титиреди. Къууанышмы огъесе жарсышмы – аны билалмады.

– Къайгъырмаз, биз да кишини алдай келмегенбиз, – деди комиссар ичинден, миллетибизни уа бютюнда алдамакъ. Адамыбыз аз эсе да, ташыбыз-агъачыбыз кёпдю – жерин сюйгеннге хар бири бийик къала кибикди. Къала юсюнден къарагъанны кёзю уа душманнга жютю болады деп шукурланды комиссар. Сора «балчебик» шуёхларын да эсине тюшюрдю. Ала барысы да, ол ангылагъандан, тюз ниетлидиле. Миллетге, бютюнда аз миллетге, игилик тежеген ниет огъурлу болмай къалмайды.

Хутай да «балчебиклени» андан сайлагъанды – элине, журтуна ким онг кёзден къараса, ол да анга табынырыкъды жаны, къаны бла. Анга къул-лукъ этерикди, къулу-къзагагы болуп. Журту бла байламлы чюйрелик этгенге уа кечгинлик бермез. Кишини да аямаз – не «балчебигин», не «агъын». Жамаутха къамичи кётюргенни башын сыларыкъ тюйюлдо Хутай. Халкъ сюеп, аягъы юсюне этгенни киши аудуралмаз.

* * *

Къаланы экинчи къатысында Паша таяннганды. Жукъудан татыу алалмай, неден эсе да элгенип, уянып, сагъайгъанды. Жюрегине тюйрелип, аны таралтып тургъан сылтау не болгъанын шарт билалмай эди ол. «Арбазымы, юйюрюмю ташлап, былагъа тагъылып не айланама-жюрюйме?» – деди Паша ахырында, юйюрюн эсине тюшюрюп. Аны жангыз къызына оналты жыл энди толлукъду. Ариу, субай ёсген сабий. Юй бийчеси Нурсият а эришимиди – учхан жулдуз, кёкде толгъан ай. Ичген сууу тамагъында кёрюннген, узун, акъ боюнлу тиширыу, белинден озгъан къара эшмелери. Не замандан бери айланады Паша башын юй бийчеси бла жастыкъгъа салалмай, тёшегине кирип, жылыу кёрмей. Не болуп турады ол – кимни зар кёзю ызындан жашыртын къарайды? Аман, къатыш дуняда кишиге ышаныу жокъ эди. Ким кимни кюсейди, юйюрюнгю кесинг кьорууламасанг, киши кьорууламаз. Халкъ аягъы юсюне этген хорланмайды, аумайды дейди комиссар, ётюрюкдю, бош, кёзбау сёздю ол. Къарап-къарагъынчы эл тюкюрюп кёл этип кьойгъанын да кёре келгенди Паша. Андан эсе суюгенинге ийнан да, суюгенинге эт эталгъанынгы. Хар ким да чыкъгъан тауум бийик болсун деп кюрешеди. Кёресе Хутайны къаланы бийигине минип жатханын. Ол Пашадан кёпге кичиди. Тау адетге ушаймыды таматагъа буюрулгъанны кичи сермесе? Алай энди ким да буюрулмагъанны ашайды. Эндими чыкъды ол адет, «балчебиклеми» келтиргендиле аны, огъесе хар заманда да адамла тюпбаш боламы келгендиле? Ёзге уа. Иги игилей, осал а осаллыгъы бла деп, «балчебикле» да айта биллик тюйюлдоле. Не заманда да уучула Апсатыгъа жалынып жашагъадыла. Акъла хорлансала, хар юре билген ит Апсатыма деп тохтарыкъгъа ушайды. Сора Паша не умут бла жюрюйдю ёрге-энишге, Хутайчала хар нени да ортакъ этебиз дейдиле, ортакъ юйге уа от тюшсе, аны ёчюлтюр адам табылмайды.

* * *

Аз-кёп турду эсе да комиссар жамычыгъа чулгъанып, жүрек кьайгъысын тунчукъдуруп, жукълаялмады. Артдаракъ ангылагъан эди ол жумушха жиберген жашла аны тынчайтмазларын: Хутай, къаланы экинчи къатысына тюшюп, Пашагъа сёлешди:

- Авери эшитилмеймиди, Къзакъ жыйыны кьайтхан болмазламы?
- Кьайтсала, биллик болур эдик, – деди Паша.
- Ол да алайды, жибергениме сокъуранып сорама. – Хутай,

кючсюнюп, тышына чыкьды. Кьаланы ауанасы, тал тереклей, узунланып, Черекни жагъасына тигелеп, анда суугъа кьошула эди. Огъесе комиссарны кёзюнеми кёрюнеди ауана алай узун? Хутай, тийреге кьулакъ салып, иги кесек сюелди: ташла бла жаргы оюлган хунала ичинде атланы пырхылдагъанларындан башха таууш эшитмедди.

* * *

Къзакъ, суу боюнунда эки нёгеринден айрылып, жашырын жерле бла Нух эфендини журтуна келди. Гумуну сайлап, аны арт жанында мюйюшге кьысылды. Тийреге кьулакъ салып, сагъайды: абери эшитилмедди. Кеси кесине тынгылады да, сейир этди: не болгъанды, кьоркьгъанданмы урады жюреги алай кьыстау, огъесе жарсыууму барды?

Къзакъ Саудатны кёрюрге термиле эди. Анга сүймеклигинден азат эди. Тауда, кьош тийресинде Саудат ушкок кётюрюп, юсюне чапхан кюнден бери уа жаш жюрегинде бир тюрлю сезим кьалгъанды деп билмейди. Ол заманда тиширыу Къзакъны ауур жаралы этген эди. Кьош мулжардан кьобалмай айдан артыкъ тургъанды. Жаралары сотурлангандан сора да юйюне келмей, кёп кюлени кечингенди – элге кьайтыргъа «жангы бласдан» кьоркьуп. Нек кьоркьа эди ол андан – энди аны кеси да ангыламайды. Нух эфендича, неда Маскелеча, кьачханлыкьгъа, ол алагъа тагъылып, ары барыргъа нек керек эди? Сейир эди Къзакъны иши. Эл быстырын жуугъанда, Доммай тонун жууа эди дегенлей...

Бусагъатлада Къзакъны Саудагха не жюрек жылыуу, не дерти жокьду. Кёрюрге уа излейди. Ол аны кенгден кьарап окьуна кёрмегенли кёп болады.

Чыкьмай эди тиширыу арбазындан тышына. Хазнамыды, энди аны жашауу – эри жоюлгъанды, миолкю – сыйырыла-кьайтарыла турады. Элде жюрюген сёзге кёре, Саудат кьара кесеуча болгъанды. «Акьла» кьайтханлы тюзеллик туююл эсе. Нух эфендини юй бийчеси ёлгенде, дууагъа баргъан эди жаш, алай Саудагха кьайгъы сёз берирге онг тапмагъанды, тиширыуланы ичине кирип сёлеширге керек эди да, аны уа, кёлю барып, эталмагъанды. Энди уа жашауу бла бирге Къзакъ да тюрленгенди. Кьалай-алай эсе да, ол заманда Нухну жалчысыны жюрегинде ышаныу бар эди, сүймекликни кючю жарытып тургъан. Сүймеклиги тунчукьган адамгъа уа, суу ызына кьайтмагъанча, ол да кьайта болмаз: нек эсе да Къзакъ мудахлыгъын хорлап, жашырын шургулугъундан азатланалмайды.

Жалчы, гуму мюйюшюне кьысылып, бу арбазда сынагъан, кёрген жашауун эсине тюшпоре эди. Тансыкьлапмы не уа Нухнуму жаулайды – Къзакъ былайды деп айталмады. Не тюрлю эсе да, ол жашауда бар эди бир кьыймат, магъана. Бусагъатлада уа не бола тургъанын, «балчебикле» бла ол кьайры барып, кьалайда тохтарын билмейди. Огъесе тынчлыкь, ырахатлыкь дегенни атасы ёлгенмиди?

Озгъанды, кетгенди жашау. Кьачан озду ол? Эрттеми, кечми кетди дей ичинден Къзакъ, тау суучукьну жагъасы бла ёрге айланды. Юйюне жетип, терезени-эшикни кьагъардан алгъа, тийреге тынгылап кёп сюелди.

Къзакъны анасы Гелля не заманда да назик тиширыу болуучу эди. Арт эки жылда уа олду деп танымазча азгъанды. Чачында бир къара тюгю жокъду, кѣз тюплерине, эрин къыйырларына къарамдыл ау чабып, асыры къартха, амалсызгъа да ушатады.

– Къоркъма, Гелля, мени бери келлигими марап турмайдыла, – деди Къзакъ, анасыны жунчуп олтургъанына жарсып.

– Бир да айтма, тоба, арбазымы марап-сакълап турадыла, – деди тиширыу, жашын кѣргенине къууаналмай, жилярыгъын кючден тыйып. – Кече да келедиле. Эллилени бек ачытадыла.

– Билеме, – деди Къзакъ, – душман душманлыгъын этеди.

– Сиз къауумну табалмагъанларыны ачыуун эллиледен аладыла.

– Элибизни бийлери сау болуп, жамауатха не тынчлыкъ! Бизни ала сатмай эселе, узакъдан келген оруслула не биллик эдиле?

– Угъай, ийнан, келгенлени къазауатларын бийле чѣкдюргендиле. Ту-тулуп тургъанланы асламын жибертдиргендиле.

– Кертимиди ол, огъесе байла, бийле жайгъан таурухмуду?

– Да алай айтадыла, дурусун а ким билсин.

Къзакъ анасына ийнанмады, болсада абери сездирмеди. Ол таныгъан Нух эфенди кѣзбаугъа уста, керти ишге уа къырс эди.

– Не хазна болушунла.

– Ат аягъы сууну бокъламайды, жашым. Бийлени уа, не десенг да, адамлыкълары барды, – деди Гелля, тобугъунда къол сыртларына хапар соргъанча, алагъа къарап. Тиширыу бираз сабырланып, бет нюрю къайтханнга ушады.

– Сен айтхан керти эсе, бек сейирди, – деди Къзакъ, элге игилик излеген бийлеге жумушап къалып.

– Къой-къой, бу келгенле бийин, жарлысын да аямайдыла, – деди тиширыу, туруп, аш-суу къайгъыгъа кире. – Юч кюнден бери Чотайны къызы Налдишаны табалмайдыла. Келгенлени хаталары жетгенди дейдиле, ъзге Аллах билсин.

Къзакъ, сагъайып, анасына къарады.

– Ол дегенинг, арбазындан чыкъмаучу къыз къайры думп болгъанды?

Гелля жукъ айтмады. Экиси да тынгылагъанлай кѣп мычыдыла.

Налдишаны ъге анасы Шамкъыз эки чыракъны жарыгъында нартюх бюртюкле бла таш сала олтура эди. Отоуда кеси жангызды. Юйюр таматасы Чотай келгинчи жууургъан тюбюне кирирге ырыслап булжуй болур эди. Ташха усталыгъы бла ол сау уллу элге белгилиди. Арт заманлада уа эрини, къызыны да къоркъууун этип, нартюх бюртюкледен хапар излеп, аланы терк-терк жая эди.

Таш ол суйгенча чыкъмай эди. «Аллах, сен сакъла, Аллах, сен сакъла», – деп шыбырдай, тиширыу бюртюклени жангъдан юйюрдю, жайгъан а этмеди: къулагъына шыхырт таууш чалынып, сагъайды. Ол халда иги кесек турду. Сора кишиси келип булжугъан сунуп, эшик арты таба атлады.

– Э киши, сенмисе?

Абери эшитмеди, босагъадан тышына чыкъды: къарангы шошлукъну марап, бираз тынгылады.

– Ауузунгда кьууутунгму барды, нек сёлешмейсе? – деди дагъыда.

Шамкызыны сёзлери шошлукъда терк жутулуп, жюреги тыпырдагъанын эшитди. Тиширыу дагъыды арлакъ тепчип, кьол аязы бла чыпынны сыйдам сууукълугъун сезди. Тюз да ол такъыйкъада, не болгъанын-къалгъанын билалмай, жыгъылгъанын ангылар-ангыламаз, эси ёчюлдю. Налдиша уа, кесини отоунда ундурукъ кыйырында олтуруп, чач эшмелерин седирете тура эди да, кёзюне ауана урунганча болду. Ауана, шош келип, къатында хаух чёкдю. Чёгюп да мычымай, мюйюшге кысылып тохтады. Шамкызы кирип, булжуй айланган сунуп, абери ишми излейсе деп сёлешди. Отоугъа кирген жууап кьайтармагъанына сейирсинип, бармакъларын чач эшмесинде симсиретди: мюйюшдеги Шамкызы туююл эди, туугъан анасы эди – алты-жети жыл мындан алгъа ёлген жазыкъ анасы.

Налдиша, нек эсе да, элгенмеди-кьоркъмады, алай санлары мамукъча болуп къалгъанларын сезип, кеси кесин тюш кёре тургъанына ийнандырды. «Тоба, жукълаб'а туююлме», – деди дагъыда.

Налдишаны анасы Айсурат экижыйырмажыллыгына жетмей ёлген эди. Узун бойлу, ариу агъачлы бийче тиширыу. Чиммакъ-акъ жукъа жаякълы бети, тогъай къара къашлары бла. Иничке белинде алтын суу ичирилген кюмош бел бауу бла кызыл къатападан жыйрыгы – онючжыллыкъ кызычыкыны, Налдишаны, эсинде анасы алай къалган эди. Бусагъатда да Айсурат тюрленгенди деп кызы билалмады: не заманда да мудах кёзлери, неден эсе да кьоркъуп, Налдишагъа къарап тохтадыла.

Ёлген ахлунг межамынга кирип келгенча тюш кёрген игиликге болмагъанын кызы биле эди. Ол осал ырысладан бириди. Алай баласы анасын кёргенине ырыслап, кыйры кьачарыкъ эди, не уа анасына тилми тутарыкъ эди? Хар не тюрлю ырыс да Налдишаны жюрегине тюше-ёчюле турду эселе да, кызы, тёзалмай, кьууанч сезимге алданып сёлешди:

– Анам, харип, кыйдан чыгып къалдын, кесинг да мюйюшге нек кысыласа, былай ундурукъгъа олтур.

Айсурат отоу мюйюшге бютюн кысылды, тап, къабыргъагъа жайылып къалганча болду. Къарамы бла не эсе да бир зат айтыргъа термилгенин, алай, айталмай, адыргы этгенин кызы ангылады.

– Анам, манга айтыргынгмы барды? – деди Налдиша.

Айсурат, мудах, кыйгылы къарамын кызындан бурмай, бурур онгу да болмай, аз-аздан, чыракъ жарыгынлай, къабыргъагъа жайыла, сора къабыргъаны агъына кире, дагъыда чыгъа, эрип кетди.

Налдиша, абызырап, эсин жыялмай иги кесек заманны олтурганлай турду. Тюшмю эди ол, огъесе тюнмю эди деп сагъышланды. Аллах бирди, тюш туююл эди. Жукъламагъан адам тюш кёрмейди, ол аны тюню эди, жарлы анам нек кыйгылы болуп келди ансы? Анча жылны ичинде кёзюме урунмагъан анам бюгече алай адыргы нек къарай эди, булутчукълай, шош кирип келип?..

Ёлген анасыны кёргенин Налдиша аманнга жораларгъа кёзю кыймады, болсада жюрегин кьоркъуу сыйырмай кьоймады. «Атамы кыйгысынмы этип келди?.. Кыйдады кеси да, былай кеч къалмаучу эди, ийнан,

къалмаучеди...» Къыз, чѣкген жеринде тѣзалмай, хыны туруп, эшик артына барып, дагыда, сокъуранып, ызына къайтды.

– Анам, харип, къуугъуннгамы келген эдинг, не зат билдирирге кюреше эдинг? – Налдиша, тамагъы бууулуп къалып, жиляргъа уа ырыслап, адыргысындан къол аязын аузуна гам этди. Атасы Чотай келмей тургъаныны къоркъуу борбайларын къыйып, не тюрлю ырысланы да унутдурду. Налдиша къычырмады не жилдымады, жюреги неден да тюнгилюп къалып, шош шыбырдады:

«Анам эртте ёлген эди, энди уа атамдан да айырыла турама. Жангыз къалып къалдым бу аман, кюйсюз дуняда».

Кѣпмю-азмы мычыды къыз алай, ич кюйюне хорлатып, боранлай уруп, отоугъа экеулен кирип келдиле.

– Вот она где наша телочка, – деп, кѣл кенгдирди киргенледен бири. Ол экижыйрмажыллыкъ «апчар» эди. Арыкъ, акъсылбет, иничке сары мыйыкълары бла.

Налдиша, киргенлени къоллары анга жетгинчи, не этерин-къалырын да толу сезалмай, отоу мюйюшге къысылды. Олсагъатлада анасы къысылып, термилип къарагъан мюйюшге. Энди бу дуняда аны ашауу-жашауу да тауусулгъанын, аны къоруулар адам да энди бери жеталмазын да ангылап. Бусагъатха дери инсанны эси алай къанатлы, учхун болгъанын къыз билалмагъан эди. Къарап-къарагъынчы, шыхырт деген таууш къабынып тунчукъгъунчу, аны эси къыдырып чыкъды; ахлуларын, тенг къызларын, суйген адамларын эсине тюшюрюп, кѣз аллына келтирди. Чабып, анасына, атасына жетди. Алай жокъ эди бу дуняда аны къорууларыкъ адам, эндими жокъ болдула, огъесе жашауну сырымыды ол?..

Налдиша, киргенлени мычымай танып: «Атам, къайда къалдың, къайда? – деп шыбырдады. – Суу боюнунда сен къыстагъан парийле къайтып келдиле. Ариу айтып, бѣрюледен къутулургъа боллукъ эди, тюлкулени, айлууну да алдаргъа боллукъ эди, былагъа уа жокъду амал-мадар».

– Что, бандитка, ошетижилась сукой, доигралась? – деди, суу жагъада аны аллын тыйып, тиймез жерлерине узалыргъа кюрешген къара кекелли «апчар». Сары мыйыкълы анга «Иван» деп сѣлешгени да къызны эсине тюшдю.

– Атам, къайдаса, харип? – деп къычырды Налдиша. Угъай, ол кесин къычыргъан сунганлыкъгъа, къычыралмагъан эди, жокъ эди къарыуу къычырыргъа.

– Кличешь, недокличешься, – къара кекелли «апчар» керилип, керох сабы бла бойну къатыш къызны къулакъ жанына урду.

* * *

Налдиша эсин жыйгъанда, къалайда, не жерде болгъанын ангылаялмады. Ёлмеген ушайма да, не къатыды адамны жаны деп, жаланда анга жарсыды. Къатында сюелип, шош сѣлешгенлени бири энишге ийилип, неге эсе да узалгъанын да жарты-къурту сезди.

Къыз жангъидан эсин ташлап, дагыда жайыкъгъанда, тау чукуйлагъа къызгъыл суу жайыла башлагъан эди. Жерни тылпыуу, сют кѣмюклей

болуп, бирге жыйылып, ёрге учалай, анда, ёргеде, чапыракълагъа къошула, иничкерип созула.

Налдиша уа терекге байланып. Жалан аякъ, юсюнде неси бар, неси – жокъ. Арлакъда «сарымыйыкъ», аркъасын назыгъа тиреп, башхасы, тютюн тарта, жайыралып олтурады.

«Къалайдама мен, къачан, къалай келтирип атхандыла была мени?» – деп, Налдиша терекге сагъайды. Алай соруулары бош болгъанларын олсагъат ангылады. Адыргысындан, кеси кесине болушургъа онгу болмагъаныны ачыуу къозгъагъан соруула. Айхай, мал-зат къууалап да агъач, тау этегин киши уятмады деп эсине келтирир-келтирмез сокъуранды. Аллах сакъласын аны элли адамы кёргенден – бу жапысы, халы бла. Энди жашаудан умут неди Налдишагъа, тап, кюй этерча, жарсырча да туююлдо. Харам, керяхат болуп къалгъан чархын-санларын анасы асыралгъан, харип атасы жюрюген жерледе журюталмаз. «Харип, жазыкъ атам, – деди дагъыда, – ол къалай жашау этер, къызыны бедишлигин кётюрюрча сабырлыкъ анга ким тапдырыр? Келип, юйде Налдишаны табалмай, Аллах берген жарыгъы къарангы болур. Аллах, атама насып бер да, мени былайда кёрмезча эт», – деди къыз.

Налдиша зорчулагъа къарады: «Былайда къоюп кетмегиз, Черекге атыгъыз», – деп тилерик эди. Суугъа кетген сунсунла. Бу бёрюлени къоллары жетген санларын Черекни къутургъан сууу жуусун, этин-терисин талап, сыдырып, агъаргъан сюеклери жерге алай кёмюлсюнле. Къыз Аллахдан аны тилей эди, энди анга башха къадар, жаза керекмейди...

Къара кекелли оруслу, къалкъыуундан аязып, нёгерине сёлешди:

– Что будем делать?

– Пора кончать, – деди сарымыйыкъ «апчар».

– Может оставим, и так подойдет.

– Вдруг выживет и все расскажет...

– Как-никак женщина, неудобно...

– Не женщина, а вражеский элемент, понял ты меня? – деди сарымыйыкъ, къуйрукъ башында хомпурасындан керохун чыгъара.

– Может, Иван, не будем такими жестокими?..

Керох атылгъан таууш агъачда къанатлыланы элгендирип, узакъ барып, кереленип къайтды, ёчюлдо, тунчугъуп къалмай, экинчи кере атылгъан тауушха къошулду.

* * *

Ушкок атылгъан Байдуллахны элгендирип, тийреге сагъайтды. Ол, бир алтмыш жылгъа жууукълашхан киши, танг аласы бла туруп, мал къошха атланып бара эди. Жантемир бийни жалчысы, гиртчилиги, къулакъ жютюлюгю да сакъланган адам.

Атыны жюрюшюн селейтип, ушкок таууш чыкъгъан жанына къарады. Къайгылы заман эди, алай танг жарыгъы иги жайылгъынчы тёмей, мында, агъач къыйырында, ким безирерик эди деп сагъышланды. Ким эсе да окъларын тюзге жибермегенин да ангылады. Ол кеси, кийик жаныуарланы уулай ёсген адам, илишан асыры жууукъда болгъанын да эсепледи.

Аман кьууум этерге суймей, алай дагыда жюрегине гурушха тюшюп, Байдуллах ушкок былайда атылады деген жер таба жол кёллю болду.

Бюгюн ол кьошха барырча да тюйюл эди – Чотайны юй бийчесини чыкьмагъан жаны ичиндеди деп эшитгенден сора. Кимни хатасы жетгенини юсюнден а хапар жокъ эди – кесими жыгьылды, огъесе бирле башына урупму сакъат этдиле? Алай Налдиша да кьайда эсе да жокъду, табылмайды деген хапар, окъ атылгъалай, элде арбазлагъа терк кирип, босагъаладан ётюп, жууукъгъа атлары айтылгъанланы барысын да Чотайны журтуна чапдыргъанын Байдуллах кёрюп туруп, кеси да кьууулгъан эди. Не медет, кьошха чыкьмай мадары жокъ эди. Сора Шамкьызыны да жаны ичинде эди, Налдиша уа не, кьайры кетерикди, табылыр...

Бусагъатда уа кьызы кече юйге келмегени эсине тюшюп, Байдуллахны кьайгъы этдирди. Жюрегине кеси да ангыламагъан шургу кьонуп, былайды деп да айталмай, жунчуду. Не эди аны жунчутуп, борбайларын кьыйгъан?..

Налдиша адепли кьызыды, тынч, низамлы. Кесин кьорууларча кишиге сёз кьайтаралмагъан. Аны ючюнмю болур эди, нек эсе да Байдуллах атын кьыстауландырып, ушкок неге, кимге атылгъанын билирге ашыкьды.

Ашыгъып бара, эки орус «жалдатны» кёрдю – агъач этегинде шырты деп чыгъып кьалып, тау суучукъну жагъасына муштухул тигелеп, туурадан ташайдыла. Ушкок атып кюрешгенле ала болгъанларына ишеклиги кьалмай, кьойчу атын ары да, бери да чапдырды. Алай не излегенин, не кёрюрге адыргыланганын кеси да билмей эди. Кийик жаныуармы, адаммы, огъесе, бош безирей, илишанмы атдыла? Сора, терекге кьысылып агъаргъанны кёрюп кьоюп, атын тохтатды. Неди ол, адаммыды, тюйюлмюдю? Терекге таяныпмы сюеледи огъесе байланыпмыды? Байдуллах, арсарлыгъын хорлай, дагыда экили бола, арлакъ барды. «Тиширыу кёреме, харип, – деди ичинден. – Тиширыу».

Ол кьымыжа эди, жамычы этегинлей, ауур чачы сол жанына тегюлюп, боюнун сол инбашына тартдырып.

Терк, мычымай жетип, кьыйынлыкъгъа тюшген жаннга болушлукъ этер муратда Байдуллах алгъа талпынды да, тохтап кьалды: эр киши башы бла эти ачыкъ тиширыуну кьатына баралмады – тийишлими эди, ол сау эсе уа, тап, ёлюп окъуна болсун. Кьойчу мадар эталмазын ангылап, атын элге кьууалады, жол, неда ат чабалыр жер сайламай. Эки орусла «жалдатланы» ызларындан жетип, ала атлы кьайдан, кьалай чыгъып кьалгъанын ангылап, эс жыйып, керохларын кьурагъынчы, мукъут болуп озду.

* * *

Къара кьуш, ушкок тауушладан элгенип, учуп кетип, энди жангыдан, тийре шошайгъандан сора, биягъы таш башына кьонду. Кёгюрчюн, гылыу неда жубуран тутса, жууукъда, узакъда да болсун, келтирип, жулкьургъа аны сайлай эди. Ёзге уа – ташны табийгъат анга буюргъанды, ол аны эртте сайлагъан эди. Жулкьуу ишин тамамлап, тоюп, тегерекге сакъайып кьарагъан хычыуун эди. Юй кибик уллу, бийик таш. Кюн да бек алгъа аны жылыта эди. Жылтыратып, ёчюлюп тургъан кёзлерин кьаматып,

жан салып. Ол заманда кыуш, кыанат тюплерин жылыу дыгыыл этгенин сезип, ташдан жангы кыарыу ала, ёхтемленип, жуху бла тюклерин тарай эди. Бюгюн да, эрттенликде эртте, кёгюрчюн тутуп, жулкыургыа кесин жарашдыргыанлай, ушкок атылгыан тауушла тийреге сагыайтдыла. Кыуш олсагыат учуп кетмеди, болсада таш башы асыры туура эди да, алгыа бир жанына сызылып, иги кесек барып, сора бийикге учду. Не десенг да, кёкню бийиги ырахатды, кыоркыуусузду. Санга киши хата эталлык туююлду, сен а, жерде хата-хайырны да кёрюп, эслеп, кыанат кыакымай, кёкню гюренлеп, шош кыалкыаса. Мында, бийикде, кыуш ёхтемди, деудю, анда уа, туюбюнде гюрюгенле – амалсыздыла, жер бла тенг болуп, сюркеле, жёбелей.

Агыачдан чыгып, кыуушуп, жёбелешип баргыан экеуленни да эслеп кыуюп, кыара кыуш, аланы ашыра, учду. Сейир эди, кыуш ашыкымай эди, жеринде кыалкыа эди, ол экеулен а абына, тобукылана, дагыда жёбелей. Неден эсе да элгенип, жанларын кыолларына алыпмы сюркеледиле огыесе жубуран, гылыуму уулайдыла? Кыуш аны билалмады. Сора агыачдан атлы чыгып, жёбелешгенлени ызларындан кыууду. Аны кыара кыуш тамам кесине ушатды, алашаны учхан заманына. Нек эсе да ёхтемленип, эришген да этип, жел ургыанлай, терк баргыан атлы бла кыуушуду. Атлы ол экеуленни, ызларындан жетип, малтап, жерге теплерик сунуп уча эди кыуш. Алай анга ушагыан атлы малтамады жёбелешгенлени, кёммеди жерге – уруп берип, озуп кетди.

Аны алай этгенине онгсунмагыанча, кыара кыуш, ызына кыайтып, таш башына кыонду. Жарты жулкыунган кёгюрчюн мыллыкга иги кесек кыарап туруп, азыгына жангыдан киришди. Кёгюрчюнню эки аягындан кыалгыанын жутуп бошاپ, кыанатларын жайып, аланы кыагып-согыуп, ырахатланды. Кыон ариу тийип, ташны, кыушну кыанат тюплерин, ёшюнюн да жылытды. Тийре жангыдан шошайгыанына кыууанып, кыара кыуш кёзлерин жумду: тоюп эди ол, жубуран, гылыу кыайгысы болмай, кюн таякыла кыанатларына кыоч-кыарыу бергенлерин сезген зауук эди. Кёпмю-азмы мычыды кыуш ол халында – нек эсе да сескенип, тийреге сагыайды: кыоркыурча абери кёралмады, алай жер узакыда гюрюлдеп-тебип башлап, кырдыкны, юкюлени, гумулжук тебелени юслери бла ёте, жууукылаша, ташны туюбюнде жайылып-кыалтыратып, жортуп кетгенча кёрюндю. Тауушла ёчулорле, жер да шошайыр деп, кыанатлы сагыайгыанлай иги кесек мычыды. Шошаймады жерни гюрюлдегени, бютюн жан кирип, адам ауазла кёбейип, бирге кыошулуп эшитилдиле.

Ташха кыонуп тургыандан хайыр жок эди – жерни шошлугыу элгенгенча, кыушну да базынулулгыу юркдю: терекле башлары бла тенг учуп – кыызуланып, ёрге сызылды. Бийикге чыгыар-чыкымаз, адамла чабышып келгенлерин кёрюп, сейирсинди. Ол адамла алай кёп жыйылып, тийрени дауургыа алай алдырып, чабышып келгенлерин бир заманда да кёрмеген эди. Эшеклеге минип келгенле, атлыла, тиширыула – Уллу элни ёзенин толтуруп, туманча, кенг жайылып. Кыарап-кыарагыанчы кыуушуп-чабышып келгенле агыач этегине жетип, тохташдыла. Жерни гюрюлдегеними сабырланды, огыесе алаймы кёрюндю – энди тиширыуланы

сарнагъанлары-кыгчырышханлары, аланы бирге къошулгъан ауазлары тунчукъдура эди не тюрлю тауушну да. Къуш, нени да кёрюп, гюрен учханлай турду.

Тишируланы бир къаууму айырылып барып, терекни къатында мыгъгъанларын да эследи. Артда, иги кесек заман озгъандан сора, эр кишиле, ауур жюкге инбашларын тиреп, тизилишип ызларына айланганларында, адамла шош эдиле, мудах. Артха, эшекге минген да жокъ болуп, бир бири ызларындан тизилишгенле акъырын баргъанларын тюрлендирмей оздула.

* * *

Налдишаны, сал басхычын атасыны арбазына келтиргенлеринде, элени жамауты алайда эди.

* * *

Акъ аскерчилени таматалары – чынлы адам – абызырагъанын билдирмезге кюрешип, ауузундан сёз чыгъармай, иги кесек турду. Да не айтсын, къара тынгылауну ийип, бу олтургъанлагъа, кимни терслесин, «ол эки сылхырнымы» огъесе жоюлгъан къызнымы? Къыз кеси хатасына жолукъгъанды десин, танг атмай «бандитлеге» азыкъ алып бара тургъанлай тутулгъанды десин, юйюнден чыкъмаучу тиширугъа не сылтау, кимге хата этгенди ол? Жокъ эди чынлы адамны эки сылхыр офицерин къорууларча амалы-мадары, сауут-сабадан башха. Алай къурда сауут-сабагъа базынырча да туююл эди. Аны да иги биле эди Иван Петрович. Сора не амал, не мадар деп сагъышлана, чынлы адам олтургъанлагъа къарады. Аубекир, Жантемир, Нух эфенди, Мисака улу, Налдишаны атасы Чотайны къоруулап, аны къызыны къанын алыргъа келгенле деп ойлады тамата «апчар». Мисака улу уа не умут этеди, нек къошулгъанды былагъа? Болсада былагъа не ышаныу, ит къылыкълылагъа...

Апчарны сагъышын эшик ачылгъаны бёлдю. Аны бла тенг отоугъа жамаутны гюрюлдегени ычхынды. Эшитилир-эшитилмез ёчюлдю. Иван Петрович, нек эсе да къоркъуругъу келип, терезеден тышына къарады. Неден къоркъуп элгенди акъ «апчар», билмейми тура эди жамаут жыйылып, къызгъа артыкълыкъ этгенлени, арбазда Шамкъызыны ёлтюргенлени излегенин, аманлыкъчыланы аманлыкъларын башларына жетдирирге керекди деп тохтагъанларын? Сауут-саба, аскер аны къолунда туююлмюдю – нек къоркъуп жунчуйду, кимден къоркъургъа керекди орус офицер? Иван Петрович кеси кесине кёл этдирди. Эки сылхырын ол жамаутны аллына атып къойса да, ит жыйыннга сюек атханлай, неси къорарыкъды, ким дау айталлыкъды? Алай орус офицерлени кийик адамлагъа жыртдырыргъа жарарыкъ туююл эди. Орус офицер терс иш этгенди деп айтдырыргъа да жарарыкъ туююл эди.

– Мени офицерлерим терслиги болмагъаннга тиер амаллары жокъду, орам хапаргъа ийнанып келгенсиз бери, – деди Иван Петрович, тау бийлени юслерине сюелип.

– Биз керексиз хапар айтычуладан туююлбюз, жюйюсхан офицер.

– Жантемир бий шош, сабыр къарамын тюрлендирмей сѣлешди, – аманлыкъчы, мурдар офицерлеринги кѣрген адамла бардыла.

– Ким кѣргенди, сен кесинг кѣргенмисе, не уа Нух эфенди кѣргенмиди?

Нух эфенди, сескинип, башын кѣтюрдю. Сѣзге кьошулур умуту жокъ эди, алай аты айтылды – тынгыларгъа жарамаз. Ушамай эди ол аны бийлигине бла намысына. Бюгюн Чотайдан туугъаннга артыкълыкъ этгенле, тамбла аны кызына да керилмезлеми? Уялыпмы къаллыкъдыла, алайсыз да отоуна кирип, кеслерин асыры баз жюрютедиле.

– Аны кѣрген киши менден осал киши туююлдо, – деди ол, кесин жалчыгъа тенг этип сѣлешгенине сейирсинип.

– Сора сиз, бир сюрюучюге ийнанып, орус офицерлеге уа ийнаныргъа суймеймисиз? – деди, кызып, чынлы адам. – Большевикледен сизни къоруулагъанны нек унутасыз?

– Сюрюучюню да сюрюучю биледи. Ол намысын, кишилигин да «апчарладан» эсе бийикде сакълагъан адамды. Сора билип къал, жюйюсхан офицер, бизде тиширыугъа артыкълыкъ этген адам чыкъмагъанды, мурдарлыкъны уа несин айтаса. – Субай санлы бий улу Аубекирни бети, эринлери да агъардыла.

– Мени офицерлерим керексиз кишиге тиймейдиле. – Иван Петрович, кынкъ этсегиз, сокъуранырсыз дегенча сѣлешди.

Аны гынттысын олтургъанла барысы да ангыладыла. Къарыулап кюрешмедиле. Юйренмейми къалгъандыла басынчакълап сѣлешгенлеге тынгыларгъа! Алай аман жандан кишилик игиди – байы, бийи да миллетни ыспассыз этерлерин суймей эдиле. Бютюнда кеслерин басынчакълатыргъа.

– Чотай бийни кызы кимге хата этгенди, не уа аны анасы, ишни алай ангыларгъа сюеме мен – Жантемир олтургъан халын тюрлендирмедиди, жеринден да тепмедиди. Аны чамланнганын дум-къара кѣзлери билдире эдиле.

– Айтама да, ёлген кызы бандитлеге азыкъ алып бара жоюлгъанды, – деди Иван Петрович, – душманладан адам къорагъанды деп, мен офицерлерими ачытырыкъ туююлме. Бандитлени къоруулагъан кеси да бандитди.

Аубекир, ёрге хыны кьобуп, чынлы кишиге жууукълашды. Къама башында кьолуну жиклерин агъартып сѣлешди.

– Алай тапсыз сѣлешме, жюйюсхан офицер, биз тиширыуларыбызны жангызлай агъач тубюне жиберичюледен туююлбюз. Бютюнда Налдишачаланы. Ол ариу кылыкълы, намыслы сабий эди. Мурдарлыкъ да этип, дагыда тазалай къалыргъады умутунг.

– Бош кызаса, бу элде бандитлеге болушургъа кюрешгенле кѣп болгъанларын кесигиз билесиз. – Чынлы киши, бий улуну жютю къарамын кѣтюралмай, терезе таба бурулду. Межгит тийресине жыйылгъанланы энди кѣргенча, жангыдан сейирсинип, жюрегине кеси да иги ангыламагъан къайгъы тюшдю. Адамларын кьутултуп, кеси да кьутулуп кетерге ушамай эди. Бир мадар керекди, къаллай мадар, не этсин? Аны алыкъын чынлы киши билмей эди.

– Кесигизден къалгъанлагъа сиз «бандитле» деп тохтагъаныгъыз не адетигизди?..

– Сиз деп кимге айтаса? – чынлы киши Жантемирни марады.

– Балчebиклеге бла акъ аскерчилеге, – деди олтургъанладан къайсы эсе да.

Иван Петрович, жунчугъанмы этди, терслигинми сизди – абери айтмай, тынгылауну ийди. Ол, Ариссейни теренинде ёсген, чанка адам, ёз миллет маданиятына бюсюреп, башхаланы юслеринден ангылауу, хапары да жокъ эди. Кавказда жашагъанланы уа къарангы халкълагъа санап, жахил таурухлагъа ийнанып, бери алай келген эди. Мында, тау жерледе, жашагъанла ариу кыбылыкълы болгъаларын кюнден кечеге кёре эсе да, гурушхалыгъын хорлаялмай эди. Тап, чанка къауумдан юйюне чакъыргъанлагъа окъуна ийнанмай, бир хыйлалыкъ бла неда асыры жахилликден чакъыргъан суна эди. Жахил да, тели да туююл эселе, тыш адамгъа аш-азыкъларын нек къоратадыла дей эди ичинден.

Мисака улуну юйюндеди аны фатары. Алай анга окъуна сагъайып эди Иван Петрович. Бий тегерегине айланып не бек кюрешсе да, жумушамай эди ююреги. Жанына, мюлкюне къоркъмаса, былай жууашмы боллукъ эди дуня халын билмеген, кийик адам деп. Бийи, жарлысы да башха туююл эди Иван Петровичге, онг тапса, барысын да от тебе этерге угъайы жокъду. Не медет. Мурдар офицерлерин да терсге санамайды ол. Ала терс эселе, тюз эселе да, не ишлери барды деп чамлана эди чынлы киши, даулап, юсюне сюелген бийлеге сейирсинип, къаны къартыкыгъа сыйынмай эди. Бандит кызыны ёлтюрдюле деп кесаматлады эсе ол, даулаш, тарт-соз болургъа керек туююл эди. Была уа, Иван Петрович умут этгенча, къор-садагъа болмай эдиле, аллахларына табынганча табынмай, кеслери айтханнга сыйындырыргъа кюрешедиле.

– Офицерлерим сиз айтханча иш этген эселе да, законсузлукъ керек туююлду, – деди Иван Петрович, кёп тынгылагъандан сора.

– Законсузлукъ этгенлеге не закон излейсе? – Аубекир, жангыдан кызып, ачыуланнганын жашыралмай, хыны селешди.

– Угъай, къанны къан бла жууаргъа кюрешгенледен биз да туююлбюз, – Нух кесин къалай жюрютюрге билмей эди. Оруслу «апчаргъа» ачыкъдан жакъ басаргъа да суюмей эди, тынгылауну ийип туругъа да болалмай эди. Оруслу аскерчиле асыры баз юрюте эдиле кеслерин. Аны межямында, арбазында сормай-ормай аладыла алырларын. Сора, не башхалыкъ – акъламы, кызылламы? Эки къауумундан да безген эди Нух эфенди. Жамауатынг бла жарашып тургъандан игиси жокъду. Алай энди не жарашыу – быладан, аладан да не файда – юйю, арбазы ортакъ болгъанды, ортакъ юйге от тюшмей къалмайды. Къачан къан жаууп, от тюшерикди ансы? От тюшсе уа, чынлы кишигеми базынырыкыды? Аллах аны алай къурасын – жамауат этмегенни киши этерик туююлду.

– Сёз кёп болгъан жерде керексиз дауур да кёп болады, – Жантемир къарамы бла къарындашы Аубекирге сабыр эт дегенни билдирип селешди.

Чынлы киши, сагъайып, Жантемир таба бурулду. Сёзлерин жаратышмы огъесе онгсунмаймы – аны ангылагъан кыйын эди. Даулашны тунчукъдуругъа чакъыра эди бий, алай не этерге керекди Иван Петрович, офицерлерине уллу хата жетдирмей, была да, ол тышындагъыла да ыразы

болуп, ауузларын тыярча?

Энишге, ары Нальчикге, жиберирге таукелленди: ол эки офицер мында кялып жарарыкь туюол эди.

– Ахшы, – деди Иван Петрович, элни бийлерине уллу игилик этген ауаз бла, – энишге ашырайыкь, оноуларын биз этмейик, трибунал этсин. Экеулен адамлыкьдан чыкьгъандыла деп, эссизликге хорлатмайыкь, – чынлы киши, кесин жумушагъанча кёргюзтюрге кюрешсе да, ауазы кьяжымагъан эди. Элни жахил бийлерине бой салып, жамауатдан кьоркьгъаны ючюн кесин да, олтургъанланы да кёрюп болмай.

* * *

Межгитден тышына атлар-атламаз чынлы киши алгъа Черек кьуртургъанча, тенгиз чайкьалгъанча, гюрюлдеген таууш эшитип, ызы бла жамауатны кёрдю. Кёз тутхан, кьарамгъа сыйынган жамауатны, онгну, солну да толтуруп, межгит аллындан суу жагъасына дери жайбылып. Атлыла, эшеклеге миннген кьартла, тиширула...

Иван Петрович, абызырап, кьайры кьарарын билмей, кьоркьуругьу келди.

Бусагъатдан жамауат кьымылдап, жеринден тебип, аны, ырхы басханлай, басып кетсе, ким не эталыкьды деп оюмлады чынлы киши.

Тебе, кьозгъала тургъан, ычхыныргъа хазыр таш инжини аллында сюелгенча, суу-салам болуп, Иван Петрович кьарамы бла аскерчилени изледи. «Къайда кьалгъандыла была, нек кёрюнмейдиле, огъесе жамауат жутупму кьойгъанды?» – деп жарсыды. Сора арлакьда, межгитни терек бахчасында, ушкоклу адамларын кёрюп, кёрюпмю, огъесе сезипми кьойду, не тюрлю болду эсе да, жюреги сабырланды.

Иван Петрович, ашыгъышлыкьгъа хорлатып, тартыгъыз ушкокларыгъызны, кьырыгъыз жыйылгъанланы десе, буйрукьгъа бойсунургъа «жалдатла» хазырдыла. Алай чынлы киши, анга термиле эсе да, ушкоклары жамауатха бургъандан файда чыкьмазын ангылай эди: ушкоклуладан кьоркьурукь болсала, былайгъа кьуюлмаз эдиле кишиси, тишиси да. Андан эсе элни бийлери, байлары бла бир тилли, бир ниетли болгъанын кёргюзтсе иги эди да, «апчар», артхаракь тепчип, ызындан чыкьгъанла бла кьатыш сюелди.

«Чынлы киши» ёсюмлюдю. Акъсыл шинли, ушагъыулу адам, болсада узун бойлу, субай бийлени кьатларында субайлагъы бла чырайы озгъанча кёрюнмейди. Иван Петрович аны кеси да сезип, акътерекле кибик, ёсюмлю Жантемир бла Аубекирни кьатларындан, аз-аздан ыхтырыла, Мисака улуну жанында тохташды. Кьысхабоюн, хуртта бий бла тенгледширгенде, «чынлы киши» да кёрюмдюлю эди.

– Дорогой князь, – деди ол, Нух эфендиге бурулуп, – обьясни им наше решение, пусть успокоятся и разойдутся по домам.

Бий, алгъа атлап, жохар сакъалын сылап, жыйылгъанлагъа сабыр кьарады.

– Жамауат, – деди сора ол. Тийреде аяз тунчугъуп, Черек да уюп кьалгъанча, шош болду.

– Жамауат, – деди дагъыда эфенди, – хата этген адамны хатасы башына жетмей къалмайды. Ол эки мурдар излегенлерин табарыкъдыла. Къаутгъасыз-къайгъысыз юлеригизге барыгъыз.

– Къайдадыла мурдарла, биз нек кёрмейбиз аланы? – деп къычырды жамауатдан къайсы эсе да.

– Бугъоулададыла. Бюгюн окъуна Налжикге жиберликбиз, зынданны азабын сынасынла...

– Мындан кетселе, сау кёрейик, ала сынарыкъ азап мени болсун, – деди биягъы ауаз.

– Кеппе-керти айтады, – деп къычырдыла андан-мындан. Жыйылгъанла жерлеринде къозгъалып, тебишип, Нух эфендини тунчукдурдула.

Ол заманда чынлы киши бийни къатына келип, къолун аны инбашына жетдире, энди мен сёлешейим дегенни билдирди. Айтырын башламай мычыды. Тынмай жууап къайтарып тургъаннга кёзю илинди – акъ къалпакълы, гён чарыкълыгъа. Кийиннгени хазна туююл эсе да, тизгинли, къара сакъаллы элли. Аны кёзлерин, кюмюш тиллери бла бел бауунда бичагъын да жаратмай, «апчарны» чамланырыгъы келди. Жапылары, халлары бла, жаулукъларын кёз тюплерине дери тартып, чынлыгъа онгсунмагъанларын жашырмай сюелген тиширыулагъа да кезиу-кезиу къарап чыкъды.

– Биз къазауатны къыстау жылларында жашайбыз, – деди чынлы, – душманны шуёхунгдан айыргъан къыйын болгъан заманда. Уруш этгенле уа жангылгъан да этедиле. Душманынг ачыр жерде шуёхунг ачып да къалады.

– Тынч тиширыулану душмандан айыра билмей эсегиз, нек уруш этесиз? – Былай айтып къычыргъан биягъы киши эди.

– Хау, ийнан, тиширыулагъа асыры къарыйды кючюгюз. Миделни багъасын тутмайдыла тиширыулагъа керилген «жалдатла», къара кийген жаш тиширыу, жамауат ичинден сёлеше башлап, сёзюн бёлмей, алгъа чыкъды. Кийиннгенине кёре, Налдишаны къаршы жууугъу болур эди. – Была бизни ангылаялмаймыдыла, огъесе, ангыларгъа суюмей, басынчакълагъанмы этедиле? Кертда дегенлей, была кеслерин ким сунадыла, бирлени жерлерине, тёрлерине кирип, тонгуз къылыкъ кёргюзторча? – деди ол. – Ай, чынларыгъызгъа тюкюрейим...

– Эгечибиз, ачыуланнганны тили бурунуна жетеди дейдиле. Эсинги тас этме, – Нух эфенди сёлешген тиширыугъа ыразы эсе да, дауур болурун суюмей эди. Дауурну арты не бла бошалырын ким билсин. Алай энди бийни айтханына да сагъаймай, чынлы киши къабынды:

– Биз Россиягъа къажау сюелип, бандитлик этгенле бла кюрешибиз. Кишини да башын сыларыкъ туююлбюз. Ол жоюлгъан къыз да ким эди, танг аласы бла кимге аш-суу элте эди? Аны билмей, тапсыз сёлешесиз...

– Ол къыз да, аны ёге анасы да ким болгъанларын биз уста билебиз, – деди Аубекир, – сиз хар терс атламыгъызны «бандит» деген сёз бла башын жабаргъа кюрешесиз...

– Бандитликни тамыры кзуруса, киши да ачырыкъ туююлдю, – деп къычырды Иван Петрович, жассы сакъал тюбюнден къаны къачып.

– Аманлыкъны сылтауу элlege сауут-саба бла киргенледеди. Ариссейни аты бла адамланы керексиз ачитханла тьююлмюдоле бандитле?.. – Аубекир айтырын айтып бошагъынчы, межгит аллындагъыла, ушкок атылгъан тауушну эшитип, сагъайдыла. Кимди ушкок бла ойнагъан, къалайда атылды ол?

Межгитни огъары жанында терекле тубюнде аскерчиледен къайсы эсе да сунуп, эллиле ары таба къарадыла. Чынлы киши да, алданып, ушкок атханны анда изледи. Алай аскерчиле кеслери да элгенип симсирегенлерин тамам кърюп ангълагъынчы, хунадан акъ адакъа тѣнгереп тошгенин эследи. Адакъаны башы, юзюлмей, энишге салынып, таш хунаны ауанасында тыпырдап, дагъыда къоба-сюрюше, межгитни босагъасына жетер-жетмез сойланды.

Иван Петрович жаны чыгъып бошамагъан, аякъларын тарт-соз эте тургъан къытайгъа, кѣзлерин тѣгереклендирип, алыннган адамча къарады. Сора мычымай артха бурулду. Межгитни эшигинден кирип бара:

– Хутайны огъуду ол!

– Хутай къайтхан кѣреме, – деп, андан-мындан къычыргъанланы эшитди.

Къоркъгъанын букъдуралмай, чынлы киши отоуну мюйюшюнде агъач тапчаннга чѣкдю. Къаш башларында бла къулакъ артларында терлегенлерин сюрпоп, бийлеге кезиу-кезиу къарап, башын чайкъады. Артда, не Нух эфенди, не Жантемир олтургъунчу тѣзмей олтуруп къалгъанына сокъуранып, ѳрге турду да, терезе жанына инбашын тиреди. Абери айтыргъа тили айланмады.

Иван Петрович жажил адам тьююл эди, эшитгенине бла кѣргенине жашырын магъана берип ырысларча. Алай бу жол а, нек эсе да, тобукъ тюплерини къалтырагъанларын тыялмай эди. «Акъ адакъаны сайлап, не хыйсапдан атды, ол да келип мени аллымда ѳлюрге нек керек эди?» – деди ичинден Иван Петрович. – Анда бир жашырын белги болмай амалы жокъду бу хыйлачы миллетде. Огъесе къоркъутургъамы кюрешеди, кетигиз мындан дегенлигимиди, не уа мараучулугъунму кѣргюзтеди?..»

– Сиз эслемедигизми, ушкок къалайдан атылды? – деди чынлы киши, сабырланыргъа кюрешип.

– Сууну ары жанында къаладан атылгъанды, – деп жауаплады Нух эфенди, сейирсингенин жашырып, сансыз ауаз бла. Бий Хутайны сюймей эди, бютюнда жалчысы Къазакъ анга къошулгъанлы бери. Бу жол а, нек эсе да, жюрегинде ѳхтемлик сезим къозгъалып, шукурланып, сакъалын шош сылады. «Кеслеринден сора киши ушкок тута билмеген сунадыла была. Угъай, тейри, сау къаллыкъ не тап этди!»

Иван Петрович, тынгылауну ийгенлей, иги кесек турду. Къарамы бла межгитден къалагъа дери жолну ѳнчелей эди. Иги кесек жол бар эди, алай окъ сууумай жетерикди деди ичинден. Окъ жетгенликге, андан атып, адакъаны боюнун юздюрюрча адам а бармыды, кимни къолундан келлик ишди ол? Акъ офицер, тамашаланып, сейирсинди. Болсада сейирсинип бошагъынчы, ачыуу сер этди.

– И много здесь таких озорников? – деди чынлы киши – «таких метких стрелков» дѣрге тили айланмай.

– Вы хотите сказать «охотников»? – деди Аубекир да.

– Решили запугать?

– Упаси Аллах, просто надо знать, что здесь каждый второй мужчина

хороший охотник. А тот, кто послал сюда пулю – знаменитый Хутай.

– Наслышан, – деди Иван Петрович, кёк кёзлерин жумуп, тойме тешикчеча, такъыр этип. – Ну, ну... мы тоже не лыком шиты. – Акъ офицер, къарамын къаладан бурмай, сагъышланды. Бери топ алмай келгенине ичи кюйюп, жарсыды. Тобу болса эди, бу тийреде ёре сюелген межям, таш къоймаз эди, кюл этмей. Чынлы киши, къайнасын суууталмай, кенг бети кёгерип, таулагъа, Черекни ары жанында тау бетледе агъачча, демегили ташлагъа къарады. Ала да аны душманларыдыла, кийик, жахил адамлагъа болушхан, къайсы ташны бла терекни артларындан ушкок атыллыгъын билген къыйын эди... Топла керек эдиле, межямларын, къалаларын сыйдамларгъа, агъачларына от тыгъаргъа, къолларына ушкок алаллыкъла барысы да бугъалмазча, таш-агъач да табалмай къалырча...

* * *

Хутай, аркъасын къаланы хунасына тиреп, олтуруп тура эди. Таулу ушкогу да жанында. Аны быргъысы алыкын сууумагъанды.

Мындан къарап, комиссар хар нени да къол аязындача кёреди. Черекни аргы, берги жагъаларын, жагъалада отлагъан малланы... Межгит тийресине жыйылгъан жамауат, аз-аздан седиреп, Уллу элге, аны тегерегинде ууакъ тау элlege элтген жолчукълагъа бёлнюп, кетип бара эди.

Налдиша бла аны ёге анасына артыкълыкъ этип ёлтюргенлерини ачыуу Хутайгъа нени да унутдургъан эди. Была бери ниет излеп келген эселе, тиширыулагъа, хатасыз адамлагъа, къол нек кётюредиле деп сагъышланды. Балшебикле бла уруш этген сылтау бла адам ачытхан, жамауатны апчытхан, басынчакълагъан адетлеримиди, къылыкларымыды?

Былайдан атып, чынлы кишини жерин тапдыргъандан игиси жокъ эди. Къанны къан бла жууса, жюреги тынчайырыкъ эди. Алай ол не берликди деп, Хутай кесин сабырландырды. Барырла да, бир тынч жашагъанланы жоярла, къоркъакъла къарыусузладан алычудула дертлерин.

Комиссар мудах эди, сагъышлы. Эллилени андан ары ачытмазча мадар излерге керек эди. Ёз жанларын сакълап, ташлагъа къысылып туругъа айып эди, гонях. Алай не амал, балшебикле узакъда, болушлукъ жокъ, он-онеки жаш бла мында аскерге чапсын – не файда суугъа балта бла чапхандан?

– Бу «балчебикле» да къайда къалдыла эселе да, – деди Къзакъ, Хутайны сагъышын ангылап къойгъанча.

Нух эфендини жалчысы арлакъда олтурады, ташха къысылып, энишгеден къарамын бурмай. Къалгъан жашла да – алайдыла, туурагъа чыкъмай. Энишгеден ёрге къарагъанла аланы не хазна кёралсынла – кюнде, жолоучулукъда онгнган чепкенлери, чепкен кёлкелери таш бетли болгъандыла.

Къзакъ «балшебиклени» сагъыннганлай, Хутай бир тюрлю ышармышлады. Жаралы бутун алгъа узатып, дагъыда артха жыйды: ачып къыйнамагъанына шукурланды: ким биледи, ол акъ парийле бери ёрлерге умут этселе деди ичинден. Сора жангыдан Къзакъны «балшебиклени» кюсегени эсине тюшюп мудахланды. Миллетге тынч жашау керек эди, аны ары-бери чайпалтмагъан кюч керек эди. Аллай кючню уа Хутай къайдан тапсын? Къызылла келселе, келемидиле-къаламыдыла – аны да

Аллах билсин, жамауатны экиге бөледиле, была уа аладан да быттыр. Кимге таянсын миллет, кимге базынсын? «Жашау суйген жалынчакъ» дей, не заманнга дери турсун? Алай, не тюрю эсе да, миллетге ортада къалыргъа жарарыкъ туйюлдо. Хутай эллилерин не ары, не бери этерге керекди. Эштада, «болшебикле» мажалдыла, ким не десе да. Хау, ала ышыкъ кёрюнгендиле...

– Биз былайда болгъаныбызны билдиргенсе – энди акъла бери ёшюн урмай къаллыкъ туйюлдоле, – деди Паша, къаладан чыгъа келип. – Жер алышындырмай жарамаз.

– Келме къой, – Хутайны ауазы басымлы эди, кесине базыныуу болгъанын жашырмагъан. Къарамы уа – узакъда. Уллу элни аргъы, берги этегине кезиу жете, бир-бир арбазлада мычый да оза. Кимни арбазын тансыкълай эди комиссар – Налжаннымы, огъесе юй бийчеси бла жашчыгъы Назирними эсине тюшюре эди?

– Келме къоюңгу къалай ангыларгъа боллукъду? – Паша, чамланыргъа бла къалыргъа билмей, Хутайны къатында гелеуге тобукъланды. – Ёлеме дегенни бла кетеме дегенни киши тыймайды. Сен къал былайда, кетерге суйгенле уа кетсинле.

Комиссар, ахлусун къарамы бла ёнчелеп, сейирсиннгенин бла айып этгенин жашырмады.

– Къачхан тынчды, кишилей къалгъан къыйынды, – деди ахырында.

– Бизни былайда къапласала, кишилей къалгъанынг бла къалмагъынынгы ким билликди? – деди Паша.

– Адам бек алгъа кесинден уялыргъа керекди. – Хутай, ахлусу бла даулашыргъа суймегенин ангылатырча ауаз алып, къарамын биягъы бир жанына бурду. Узакъда, тауланы кюн къаматып тургъан чукуйларында, тохтады. Жюреги жумушап, неге эсе да къууанырыгъы келди. Ёхтем жерди комиссарны жашагъан жери, бийик. Аны ташы, агъачы, гюрюлдей-шууулдай энишге ашыкъгъан Черек да ёхтемдиле. Аллай жерде жашагъан, тирнек этген кимге да насыпды деген оюм келип, Хутай жангыдан Налдишаны бла аны ёге анасын эсине тюшюрдю. «Къоруулар адамлары жокъ сунуп басынчакълагъандыла Чотайны юйюрюн», – деди ичинден, – огъесе кеслеринден сора башхала жашаргъа керек туйюлмюдоле?» – деп, комиссар, ачыуанып къалып, ёрге турду, жаралы бутуна ауурлукъ жетмезча, аягъын ташха салып, баштёбен болуп туруп, дагъыда къарамы бла Чотайны журтун изледи. Нек? Не берлик эди ол анга, ачыууна жангы ачыуму, жюрек ырахатлыкъмы?

Бийме, байма деп оспар сёлешгенлени Хутай суймей эди. Чотай а – бийлиги, ырысхысы да болгъан бай эсе да, кишини къыйнамагъанды, тап, «балшебикле» келгенлеринде да кесин жюрюте билгенди – мюлкконден жарлылагъа юлош чыгъарып. Урушу-туйюшю жокъ эди. Анымы эсге ала эдиле «къонакъла» – малын, жерин да тюп этдиле да кетдиле. Энди была – бийни къорууларыкъла – къорууламадыла, сындырдыла, учуз да, бютюн жарлы да этдиле. Сора кимге базыныргъа керекди жамауат, эки тирмен ташны ортасына тюшген жамауат туйюлмюдо ол? Хутай тюз ангылагъан эсе, «къызылла» «акъла» да бирча артыкълыкъ этедиле мында жашагъанлагъа, угъай, не сейир, эки къауум да суймейдиле миллетибизни деп жарсыды комиссар. Неди аны сылтау –

миллетликдемиди, дининдемиди, огъесе бу бийик, ариу жерни кыызгъаныпмы этедиле артыкълыкъ? Хутай анга тюшюналмай эди. Ол тюшюнген бир зат бар эди – была кишини да аярыкъ туююлдюле, онг тапсала, кыырып къоярыкъдыла. Комиссар къол аязлары терлеп къалгъанларын сезип, кыызгъанларын селейтирча, къаланы таш къабыргъасына салып, мычыды. Юй бийчеси Къызай бла Налжан жангыдан эсине тюшюп, жюреги кыстаууракъ ургъанын сезди. Ариу тиширыуладыла экиси да деди, ичин къоркъуу сыйырып, Налдишаны аямагъанла уялыпмы тохтарыкъдыла? Теркирек мадар излерге керек эди, алай къаллай, не мадар тапсын? Бусагъатда уруш эталлыкъ туююлдюле, былай кенгден къарап туругъа да жарамай эди – Хутай, кыысха-кыысха солуу айландыргъанын жашлагъа билдирирге суюмей, арлакъ кетип, сабырланып, ызына къайтды.

– Элни ариу тиширыулары кепдюле, – деди Хутай, – ачыпмагъа эдиле аланы.

– Бетлерине уялыпмы тохтарыкъдыла? – Эндиге дери сёзге къошулургъа бетсинип тургъан Къзакъ, къарт анасына чыбыкъ ургъанлары эсинде къабынып, жангыдан ичин куюдюрюдю. Суюген кызына да хата жетмез деп ышаныу жокъ эди.

Паша юй бийчеси бла жангыз кызыны къайгъысын этип тынгылай эди. Пазийни жашнагъан кезиуюдю – жыйырма бла онбеш жылы толмагъан, токъ ёшюнюлю, акъбет, акъбоюн тиширыу. Онбешжыллыкъ кызы бла кеси жашайды. Палах къайдан чыгъарын ким биледи – аны суюмеген эллилеринденми огъесе «быладанмы?»

– Амал табып, тиширыулары тауда бугъуп кечинирча этерге керек эди, – деди Паша, кеси кесине сёлешгенча, шош ауаз бла.

– Ахлуларыбыз элден таулагъа къачсынла, къалгъанла уа? – Хутай жашлагъа соруулу къарады. – Элде къаллыкълагъа не мадар?

– Битеу эл бла мени ишим жокъду.

Къулакълары эшитгеннге ийнанырыкълары келмей, жашла сейирсиндиле – жукъ айтмадыла: Паша аладан кепге тамата – кыыркъжыллыкъ кишиди. Эллиле намыс берген, ол да намыс этерден артха турмагъан. Энди уа башына атмы ургъанды?

– Эллилерибиз ючюн турмайбызмы биз былайда? – деди Хутай, ачыуланыргъа бла къалыргъа билмей. – Биз былайда кечиннген къадарда душман сагъайып жашарыкъды. Былайдан узайсакъ – сау кёрейим.

Керти айтаса дегенни билдирип, барысы да тынгылауну ийдиле.

* * *

Кюн тау тёппелеге кыысыла келгенине къарап, Хутай да тынгылагъанлай турду. Тау чукуйланы тизилишип, къайры эсе да узакъгъа кетип баргъан атлы аскерге ушатып, кеси кесине сейир этди. Темир бёрклеринде, кубелеринде кюн таякъла къамап, жылтырата. Огъесе бу керти сакъларыкъ, къорууларыкъ да нартла аскеримиди ол? Хутай, кёлю кётюрюлюп, неге эсе да къууанды. Нартла аскери анга болушуругъа тизилишгенча. Кетипми барады – энипми келеди аскер?

Аз энишгеракълада уа тёшле, сыртла бла къалын ёсген терекле

ташланы юслери бла атлап, малтап, жашил туманча, солдан-онгнга, онгдан-солгъа къаяны жайылып, тешелетип. Аны къыйыр жерлеринде, ортасында – анда-мында къызгъыл, сары бояула алгъан тюртюле, тукъузгюле жоккуланып.

Хутай Черекни жырын да эшитди. Ол жыр макъам къайда эсе да узакъда, нартла аскери тизилишген жерде башланып, былайда, элге кирип келе, кюч-къарыу алады. Суу тауушмуду ол, огъесе нартланы жырымыды? Узакъ ёмюрледен, малкъарлыланы гъаршларындан энип келген. Былайда уа, акъ къаланы тийресинде, къанат къагъып, керип, эллени башлары бла жауунлай, арбазлагъа къонакъ бола. Бери, таула кёкге сызылып, ташла уа, гаммешлеча, ырахатланып жатхан жерге, душманла келген да, кетген да этедиле, жыр а кетмейди, ёзенни кырдыгында, Черекде жашайды. Хутайны жүрегинде аны уясы чачылмаз. Жоюлса, къалса да, жерини шош, ариу жырын эшитгенлей туруп. Кимден, неден элгенирге, къоркъургъа керекди ол? Аны аскери жокъду, къолларына сауут алгъан нёгерлери да аз – он бармагъы санаргъа тамам жетеди... Комиссар жашлагъа бирем-бирем къарап чыкъды. Нечикдиле, бетлеринде къоркъууну илишанлары эсленемидиле, сабырмыдыла? Ол эшите тургъан жыр макъамны эшите болурламы деди ичинден, Черекгеми тынгылайдыла не уа къайгъыларына хорлатыпмы шошайгъандыла?

Хутай, туруп, жашланы кёллендирир умут этди, къоркъмагъыз, биз ата-аналарыбызны жерлериндебиз, аны хар ташы, береги да душманны огъундан сакъларыкъды деп сёлеширге. Алай жукъ айтмады. Жерни жылыуун, кырдыкны жумушакълыгъын сезип, олтургъанлай турду. Хычыуун эди жерни жылыуу, къайдан эсе да теренден келип, кире эди ол Хутайны санларына, алай туюнюмюдю огъесе, кырдыкмыды аны окъла тешген бутуна жылыу жиберип, дарманлыкъ этген? Хар чёпден, къаланы мурдоруна къысылып ёсген жашилкёз гюлледен жылыу келгенин сезе эди комиссар, мында, аны тийресинде, жашла таянып олтургъан ташла окъуна, ийнек желинича, жылыдыла. Ол, Хутайны къоюнуна кире, къулакъ артларын, боюнун, къол аязларын дыгъыл этип, сагъышын чачды.

* * *

Хутай, акъ къаладан энишге келе келип, Черекни аргъы жагъасында Налжанны кёрюп, сейирсинди. Жангызлай суу жагъагъа нек тигелегенди, ахлулары, къарындашы къайдадыла?

Къыз суугъа къарап олтура эди. Суу къылычы, эки челеги да гыйы ташны юсюнде. Меними излей тигелегенди деди Хутай, Черекни аргъы жагъасына ётерча жер излеп, табалмай. Кирип, ётюп кетерге умут этди – болалмады: суу асыры огъурсузланып эди.

– Не этесе былайда, кимни сакълайса? – деп къычырды Хутай. Ауазы суу тауушда жутулмай эшитилдими-къалдымы – Налжан, абери айтмай, челеги бла суугъа узалды, суу толкъуну уруп, челегин алып кетди.

– Артха тур, кирме суугъа, – деп къычырды Хутай. Комиссарны сёзлери Черекни желинде тунчугъа, дагъыда къанатлана, Налжанны къулакъларына

чалындыла. Къыз, Хутайгъа къарап, иги кесек сюелди – жугъ’ а айтмады. Ол мудак эди, жүрек къыйыны хорлап.

– Не этесе былайда, жангыз нексе?

Налжан сюелген халын тюрлендирмеди, тынгылап, Хутайгъа къарагъанлай турду. Сора, акъырын артха бурулуп, кетип башлады.

– Тохта, кетме. Бир кесек мычы. Бусагъат жетейим.

Къыз, тохташып, артха къарады. «Бошду-бош, хар не да бошду. Суу жолубузну кесгенди», – дедила къызны эринлери.

Айтдымы къыз алай, огъесе Черекден ургъан аязмы алдады – Хутай жиби, терлеп къалгъанын сезди.

– Кетме, мычы деп тиледим да. – Комиссарны къычырып селешгенин Черек сермеп алып, ташлай, толкъунларында кёмдю.

Налжанны атламлары сакъ эдиле. Аны субай санларына, базыкъ чач эшмелери, иничке белинден озуп, шош къымылдагъанларына Хутай къарап турду. Налжан а, узайып, кетип бара эди. Къайры барады ол, кимни излейди – комиссар сюелген жерге ётерча жолму излейди?

Хутай суу жагъа бла энишге айланып чапды, Черек къутуртуп, сюрюп келген толкъунланы озуп. Алай къыз узаядан-узая бара эди – жеталмады да, жууукълашалмады. Налжан эрип, гинжича, гитче кёрюне, Уллу элни ёзенинде кюн жарыкъгъа сингип кетди.

Хутай, неден да тюнгюлюп, ёрге, ызына къайтып келе, биягъы жерде тиширыуну эсledi: Налжан сунуп, къууаныр-къууанмаз Къызайны таныды. Къоюнунда сабийи бла Хутайны юй бийчеси аргъы жагъадан берги жагъагъа къарап сюеле эди...

Комиссар, нек эсе да хыны сескенип, уянып къалды. Тюшюне ырысларгъа бла иги къууум этерге билмей, сагъышлы шошайды. Къалкъыгъанымы жашла эслеген болурла деп да жарсыды.

* * *

Уллу эл, къара жабыугъа чулгъанып, эртте шошайгъанды. Алгъаракълада уа бу заманында къоншула бир бирлерине жүрюй, тар орамлагъа, таш хуналагъа жан сала эдиле, ныгъышлада къартла олтуруп. Ётген-сётгенлеге маскеси, кючюгю да къозуп юре, шошлукъну элгендире.

Кечигип, эшеклеге отун жүклеп, таудан келгенле, къошладан эннген атлыла жашауну къыстаулугъун, киши кишиден буюкъмагъанын билдиргенлей, жамауатны эсин сагъайтханлай туруучу эдиле. Энди уа, кюн тау артына ташайгъанлай, элде шошлукъ бийлик этеди – адамланы орамладан, ныгъышладан изгилтин этип, чыракъланы эртте ёчюлтдюрюп.

Кёзню кёзге урсанг да абери кёрмезча, эл къарангыды. Сыртла, тау бетле, тёппеле – барысы да къарангы шошлукъдадыла. Арбазлада, орам этеклеринде терекле, сир къатып сюелген къара жамычылагъа ушап.

Межгитни огъары жанында уа бир мекамны жангыз мияла кёзю къызаргъанлай турады. Мисака улуну мекамы.

Бийни тюплю-башлы юйюню къонакъ отоунда Иван Петрович олтурады. Эки жанында эки нёгери бла: Мисака бийни ала бла тынгылы шагъырейлиги жокъду – тюбюнден энди келгендиле. Артха кетерикмидиле,

мындамы кьаллыкдыла – аны юсюнден тамата «апчар» бийге хапар айтмады.

Мисака улу, баям, Иван Петровични ыразылыгын излей болур – отоу ну тынгылы омакъландырганды: кьабыргьаларында – кюйюзле, отоу тубюне жайылган жангы кийиз. Бир мюйюшден экинчисине жетеди дерча тапчан кызыл кьатапа бла тышланып. Тапчан аллында тегерек аш кьанга, юсюнде хычинле, бишлакь, тузланган бауур, кьууурулган кьакь эт, ичги.

Мисака улуну жашы, кьангада аш-азыкьны терк-терк жангырта, кире-чыгьа турады. Бусагьатда да ол, кьой этни тылпыуу бла келтирип, кьангагьа салды да, эшик артында сюелди. Аны аты Жютюдю.

Жютю отуз жылы толмагьан жаш адамды. Атасына ушаш, алаша ёсюмлю. Белинде кьаты тартылган кюмюш бел бауу, асыры узун мор чепкени аны агьачын назик кёргюзтюп, кьыз тиширыугьа ушатадыла.

Бий а «апчарла» бла олтургьанына ичинден ёхтемленип, алай, буюкьгьанын хорлаялмай, шошду. Бозадан кьызаргьан Иван Петрович не айтады да не кьалады деп, анга сагьайып. Мында, Мисака улуну журтунда, иги оноу этиле тургьанына да кьууанып, «апчаргьа» ыразылыгьы гитче, кьансыз бетине кьонуп. Кеслерин омакъландырып селешгенликге, Нуху, Жантемири да сюедице Хутайны аты ёчуллогюн, элни тийресинде аны адамлары кёрюнмезлерин дей эди бий ичинден. Тамбла комиссарны ёлюсюн кёрселе, эринмесинле Мисака улуна кьор-садакьа болургьа. Ёзге уа!

Акь «апчарла», бютюнда Иван Петрович, аны бла да кенгешген, оноулашхан сунуп, анга ийнангандан бийни ёхтемлиги ичине сыйырмай, тынгылай эди... Кимлеге эсе да жанып, кёл да кенгдире. Насыплы туююлмюдю ол, кишини арбазын кюсемей, Мисака улун кеслерине тенг этип, аны юйюнде олтургьанлары, кьыйынлыкь аягьын мараса, туз гыржыныны хатерин да этерле, таланган... Ёлмезлик улакьгьа талны башы да чыгьар дегенлей болуп турмаймыды Мисака улу?

Бийни сагьышын Иван Петровични ауазы элгендирди.

– Черекни ары жанына ётерча жол билеме деген эдинг, – деди тамата «апчар».

– Айхай, билеме, – дерге ашыкьды Мисака улу, – аны билмегенин мында сен тапха эдинг.

– Ненча адамы болур сизни ырбыннга тыйып тургьан Хутайны? – Иван Петрович кьаланы тийресинде кечинген большевиклени саны ондан-онбирден озмайды деп эрте эшипенди. Алай ол ёпорюкмюдо-кертимиди? Ышаньрча тасхачы жиберирача туююл эди, «былагьа» уа кьалай ийнансын – маймул кьылыкьылагьа? Он-океки адам не эди анга – жюз сюнгюсю болган офицерге? Уруп, Черекден ётоп, кьала тийресине жыйылганлагьа жер кьапдыргьан кьыйын туююл эди – кьыйынлыкьы башхада эди: бандитле андан таш артларындан кьарап, нени да кёрюп турадыла. Башындан кьараганла бла тубюнден барганла тенг туююлдоле.

– Тамбла ары ётерик аскер кьауумгьа жол кёргюзтюрге тынгылы адам керекди, – Иван Петрович кьарамын Мисака улуда тохтатып селешди. – Мында сенден сора базынырча киши жокьду.

– Аллах ыразы болсун, – деди бий. Алай ол жумушха тири, жаш адам керекди. Ушкоч тута да билген. Мен а къартма, ёр жерде солууум тыйылып къалады, – Мисака улу, бет буруп, жалынган ауаз бла сёлешди. «Итден туугъан, таба барса, чаба да барлыкъ кёреме, – деди ичинден. – Быланы уа тойдур да тур. Ашагъанынг-ичгенинг харам боллукъ».

– Кесинге базынмай эсенг, жашынг барсын, угъайым жокъду.

Иван Петровични ол сёзлерин эшитгенлей, Мисака улуну жүреги жеринден тайып, айтырын-къалырын эсгералмай, мычыды. Быстыр гинжилей бир тюрлю мыккыл, гитче да болуп. Назик санларына къарыу-сузлукъну ууу жайылды да, къол аязлары къызгъанларын сезді.

– Жюйюсхан Ибан Петрович, мен жашымы юйюрлю этерге деп тура эдим, – деди бий, Жютюню сал басхычха салып алып келгенча, неден да тюнгюлюп.

– Алгъышлайма, анга ким дау этерикди? Тоюнда мен да тепсерме, – деди тамата «апчар», айтханына кеси да ийнанмай.

Хутайны аллына бармасын ансы, къайры да барсын. Аны аллына душманча баргъан жаханымге баргъанчады. Жаханымден а киши артха къайтмайды. Мисака улу алай айтыргъа умутланып, базынмады.

Бийни бла аны къонакъларыны араларында байламлыкъ юзюлюп къалгъанын, аланы жылытхан кёзбау ушакъларыны орунуна жүрек къатылыкъ келгенин барысы да эслемегенча этип, тынгылашдыла. Кёпмю-азмы мычыдыла ол халда – Иван Петрович боза аякъны эки къол аязы бла къучакълап, тогъуп, артха салды.

– Аламат ичгиди, – деди ол, – ауур шошлукъгъа онгсунмай. «Апчар» не заманда да бозаны жарата эди. Бозадан сора да хычинлери, тузланган бауур, сохталары... «Ашлары игиди, татымлы, кеслери адам туююдюле ансы», – деди Иван Петрович ичинден. Офицер сагъышлы къарамы бла жангыдан Мисака улун тинте-къармай: «Адам даражасына жеталмагъанлыкъгъа, ариу жерледе жашайдыла, – деди. – Кимни хайырындан жашагъанларын а ангылаялмайдыла огъесе ангыламагъанчамы этедиле?»

Иван Петрович картузун тешип, тапчан къулагъына илиндирди, дагъыда артха алып, тобугъуна кийдирди.

Тамблагъы кюн анга тынчлыкъ бермей эди. Хутайны он-онбир адамы барды деп уллу кёлло болгъанлыкъгъа, сууну ары жанына ётген аскер къаууму къырылса, кимни теслерикди ол? Кеслеринден къауум къурап жиберсе, бек тийишлиси ол эди, къорагъан да аладан къорарча. Алай, не медет, элден жашлагъа сауут-саба берсе, Хутайгъа къошулуп къалмазламы деп къоркъду.

– Биреулен сени ёлтюрюрге умут эте эсе, сен андан эртте тур, – деди Иван Петрович, Мисака улу, аны жашы Жютю да кетгенден сора.

Ол сёзлени офицер эки нёгеринден бирине къарап, артыкъ эс буруп айтхан эди.

Андан болур, эс бурулгъан къамичи ургъанлай, секирип туруп, таматаны аллында сир къатды, не буйрукъну да тамамларгъа хазырма дегенни ангылатып.

Ол жаш адамды, баям, жыйырма жылындан энди атлагъан. Эр

кишиден эсе кыызга бек ушагъан – жумушакъ, базыкъ эринли, уллукъэ, иничке, саргъылдым къашлары бла.

– Поручик Топорков, задание очень ответственное...

– Так точно!

– Его надо выполнить!

– Есть выполнить! – деп, жаш аскерчи нек эсе да къобуз тюеклеча узун бармакълы акъсыл къолун къаш башына жетдирди.

«Алыкъа сабийди, – деди Иван Петрович ичинден, аллай жаш адамны бери жибергенлеге ачуланьп. Сиркиу сабийча сёлешеди, сагъыш этмей, ёхтемленип».

– Тамата офицерни жюрегинде ата сезим къозгъалып, жылынып. Топорковха алай къарады. Аны ата-анасынамы жан аурутду, огъесе кесинем – билалмады. Иван Петрович жыйырмажыллыкъ жашын эсине тюшюрюп, къайдады, къалайдады ол бусагъатда деп сагъышланды. Самуду, шамуду? Эрттеден бери байламлыкъ жокъ эди. Ростов сахардады деп эшитгенли, тёрт-беш ай болады. Акъла бламыды огъесе кызыллагъамы къошулуп къалды? Къолундан келсе, жашын эки къауумуна да къошарыкъ туююл эди. Аллында сюелип тургъан Топорковну да жибермез эди. Тамбла не сау къайтыр, не къайтмаз. Оруслу аскерчиле асыры кёп жоюлгъанларына жарсый эди Иван Петрович. Кесин сакълай билмеген халкъ ким ючюн да жоюлурга хазыр... Была уа, кёресе, кеслерине къалай сакъдыла. Кийикликден азатланмагъанлыкыгъа, ол жоюлгъан кызыны жилиуун битеу эл этмедими, къарты, жашы да? Орус халкъ Топорковчаларын, юзгеленича, отха къуяды. Была уа отха кирмей къутула билгенлери сейир туююлмюдю – элде не къадар жаш адам жюрюйдю, ала урушдан къалай къутулгъандыла, Россияны къорууламай?

– Смотри, Топорков, под пули не суйся, ты нужен Отечеству живым, – деди Иван Петрович, сагъышын бёлюп. – Нас ждет еще много работы.

«Работа» деп чынлы киши неге айтханын Топорков ангыламады да, абери сормады. Аны магъанасын жаланда Иван Петрович кеси биле эди. Мында, бу тау элдеде, «кызылла» бла «акъланы» араларын айыргъан кыйын эди. Алай ол Россиягъа керекмиди – бандитле, не тюрлю кийим кийселе да, бандитлей къаладыла деп, жангыдан сагъышланды чынлы киши.

* * *

Жаралы буту сынсып, сууукъсурагъан да этип, Хутай алай уянды. Къыркъар келгенди, кыш да кесин кёп сакълагъыз, жашла уа анга хазыр туююлдоле дей ичинден, комиссар гён чарыкъларын жарашдырып кийди. Къол аязы бла жетген сакъалыны зыбырлыгъын сезип, хомхлукыгъа хорлата турабыз деди. Пашаны уятып, тышына чыкъды. Танг къарангысыны жабыуу хар неге да тенг жайылыпды – тау бетлеге, ташына, суууна да. Улуу эл, аны тийресинде анда-мында ууакъ элlege да алыкын жан кирмегенди. Аланы акъсыл, тар орамларында бла тау бетледен энишге тигелеген жаяу жолчуклада да Хутай адам кымылдап эслемеди. Алай, нек эсе да, жюреги, башха кюнледеча болмай, тынгысызды. Адам дегенинг, жюреги сездиргеннге да ийнанып, сагъайыргъа керекди.

Хутай Мамайны чакъырды. Ол, бюгечели бери кёзюн кысмай, гёзетчиликде тангын атдыргъанды. Орта бойлу, кенг жауурунлу жашды Мамай. Къара, къош къашлы, кимге да тынч, сабыр къарагъан кёзлери бла.

– Мамай, санга ненча жыл болады? – деди комиссар, сорлугъун сормай, кёлю башха затха кетип.

– Жыйырма бла жети. – деди Мамай, ушкогун бир къолундан экинчисине ётдюре.

– Асто, – деди Хутай, къарамы бла жашны аякъ кийимлеринден башлап, алаша тегерек бёркчюгуне дери ёнчелеп. Аны сабырлыкъ бла кишилики бирикдирген кёзлерине да ыразы болуп.

– Нек айтдынг алай? – деп сейирсинди жаш.

– Бош, бош. – Хутай сёзюн андан ары бардырмады. Мамайны кесинден кёпге кичи сунуп тура эди да, Мамай андан эки-юч жылгъа кичи болуп чыкыгъанына сейирсинген эди. Аны биргесине жюрюген жашла барысы да кеслерин комиссардан кёпге кичи суна эдиле. Алай туююл эсе, аны сёзю бирсиледен артыкъ ауур да, басымлы да не хыйсапданды? Хутай не замандан бери Хутай эди...

– Сен ишекли болурча абери эслемедингми, бизни сагъайтырча таууш, шыхырт эшитмедингми?

– Угъай, тейри, Хутай, аллай къайгъы болмагъанды.

– Охо, игиди. Барчы, Пашаны бери чакъыр.

Паша чепкенин желпегей къаплап келди. Бийик ёсюмлю, субай санлы киши бу кюнледе тозурап эди: эрттеден бери не къыпты, не жюлгюч тиймеген сакъалы жетип, къарасын агъы озуп, жыл санындан иги да тамата кёргозте эди.

– Мудах нексе огъесе ауругъанынгмы барды? – деди Хутай, нёгерини халына онгсунмай. – Биз экибиз кёлсюзлюкге хорлатсакъ, жашланы къанатларын къыярбыз.

Паша узун бармакълы акъсыл къолун мыккылландырып силкди:

– Бусагъатлада кимни къанаты къыйылмай сакъланнганды? Тирмен уллу таууш этген заман – ун а жокъ.

– Сора къалай болсун да иш, – деди Хутай, – элге энип, тиширыулагъа къошулупму къалайыкъ?

– Сюйсенг къошул, сюйсенг къошулма. Аладан, быладан да бизге чыгъарыкъ жокъду. Этейик уруш жамауатыбызны басынчакълап тургъанла бла. Не берликди ол – биз хорлаялыкъ туююлбюз. – Паша, Хутайгъа къарамай, къайры эсе да узакъгъа къарап сёлешди.

– Уллу терекни гитче балтачыкъ да кеседи, – деди комиссар.

– Уллу терекле асыры кёп болсала уа. . . Сора была кетип, ала келселе – бизге не башхалыкъ? Жокъду биз сайлар жол. Эки къауум да сапда тохтамагъан балта кибикдиле.

– Жол ортасында къалгъан а арба тюбюне тюшеди. Сайлау этерге керек эди да, этгенбиз. Энди ажашсакъ, «жарлы жолсуз къалыр» дегенлей болур.

– Сен айтханны этип, «аланы» алларына къарасакъ, суудан тутуп, къаладан салыннганлай болмабызмы?

– Жолну сайлагъан, ажашмай, бир муратха жетер, – деп, Хутай тынгылауну

ийди, айтырын айтмады. Бусагъатда экилик керек тнойюлдо, бир жумдурукъ болайыкъ дерик эди да, айтмады.

Кюнчыгъышда таула бла кёк бирге къошулгъан жерде булутла къабынып, кенгден-кенг жайыла, къызыл дарийлей болуп, солдан онгнга тёгюлдо. Хутай иги кесек заманны анга къарагъанлай турду. Ол ёсюп, кёкге ёрлегенде, тау бетле бла энишге, элле таба, жол алгъанда да тынгылады: тау тёппеле, тёшле, сыртла да уяна, кериле башлагъанларына къарагъан зауукъ эди. Сора комиссар Черекни тауушун эшитип, анга да сейирсинди: бусагъатха дери нек эшитмей эдим деди кеси кесине, огъесе мен аны сан этмейми мычыдым, ол да жукъусундан эндими аязды?

Къайдан эсе да желчик ажашып келип, Хутайны зыбыр сакъалын сылап, бутларына чырмаша тигеледи да, кырдыкны сызгъыртып къачды. Анда-мында къанатлылагъа да жан киргенин, аланы кёкге сызылышып жырлагъанларын комиссар бусагъатда эшитип къойду. Энишгеде Черекни ууакъ толкъунлары чабакъланып, къама ауузуча жылтырагъанларын эслеп, кюн таякъламы жетип къалдыла деп, кюнчыгъыш таба къарады – кюн тау артындан чыкъмагъанды, толкъунла неден жылтырайдыла деп сорду кеси кесине.

Сорууна жууап тапхынчы, Къзакъгъа сагъайды.

– Не болгъанды, мен айтхынчы, сакълагъан жеригизден айырылмагъыз деген эдим да, – деди комиссар.

Къзакъ солууун айландырып сёлешди:

– Келе турадыла.

– Ким, не?

– Солдатла, – деди жаш.

– Къалайдадыла? – деп чамланды Паша, нени да сылтауу Къзакъ болгъанча.

Ташкёпюрден бери ётгендиле. – Къзакъ, терк сабырланып, арлакъ атлап, Черек жагъасына къарады, алай ала сюелген жерден ташкёпюр узакъ эди да, жукъ кёрюнюрюк тнойюл эди.

Пашаны, Мамайны да бетлеринден къанлары къачханын эслеп, Хутай сёлешди:

– Хата жокъду, къоркъмагъыз. Бюгюн келмеселе да, тамбла келлик эдиле.

* * *

Акъ аскерчиле Черекни бери жагъасына ётноп, ёргеден энишге зурнуклача тизилишгендиле. Хутай, геммешлей, уллу ташны сайлап, анга къысылып сюеле эди. Бауурланса иги эди, алай бауурланып не кёраллыкъды, сюелип къарагъаннга уа Черек жагъасы ачыкъды, тап, ушкок атылгъанда, ёрге-энишге къачханланы окъуна комиссар ушкок бурунундан ычхындырлыкъ тнойюлдо. Арлакъда, бири биринден узакъ кетмей, Къзакъ бла Мамай тохтагъандыла. Дагъыда эки жашны комиссар сыртны къыйын, тик жерине жибергенди. Черек жанындан тикге киши ёталлыкъ тнойюл эди – кюнбатыш жанына сагъайыргъа керек эди, жашыртын келгенни кёрюп къоярча. Ким биледи. Сакъ анасы жилимаз дейдиле. Къалгъанла Паша бла къала тийресинде жарашдырылгъандыла. Паша

ыразы болмады: келгенле бек алгъа къалагъа ёшюн урлукъдула, комиссар аны аяусуз нек этеди? Болсада Хутайны айтханындан чыгъар амалы жокъ эди.

Комиссар, кёз къакъмай, ташкёпюрден бери ётнуп, энди уа Черекни жагъасында малла ызлагъан тар жолчукъгъа тизилишгенлеге къарап, жыйырма бла эки адам санады. Кёп туююлдюле деди ичинден.

«Мени ушкогуму тауушун эшитгинчи, тынч туругъуз, ашыкъмагъыз», – деген эсе да Хутай, жүреги тынгысызды – жашла кеслерин эрте-кечден билдирип къоймагъа эдиле деп.

Алай тийре шошду, къайдан эсе да ажашып келип, ташла ичинде сызгъыра жортхан желчик окъуна, къалын кырдыкда чырмашып, уюп къалгъаннга ушайды.

Анда, тубюнде, Черекни жагъасы бла бери тизилишгенле алыкъбын турч къумгъанладан уллу кёрюнмейдиле. Мындан къарагъанны кёзоне илинмеген жипге тизилишгенча, бир бири желкелерин марап келе эдиле аскерчиле тар жолчукъдан ары-бери таймай. Таяр онг да хазна жокъду: онг жанлары Черек, бери жаны ташлы ёр, тик...

Акъ къаладан тигелеген сырт а эниширакъды. Аскерчиле жаланда алайтын ёрлерге боллукъдула. Аны Хутай да, къалгъанла да биледиле. Билселе, ангыласала да, келгенлени жууукъ жибермез муратда ашыкъдырмады Хутай.

Тизилишгенлени алларында келген экеуленнге эс буруп, комиссар иги кесек къарады. Бири «камандирлериди» деди кеси кесине, экинчиси уа? Элден адамгъа ушайды, тейри. Ким болур ол?

– Сен таныяламыса аны? – деди Хутай, Къзакъ таба бурулуп. Къзакъ да къарап, «камандирни» жанына келгенни таныргъа жүрешип, мычыды.

– Жютю болур дейме, – деди ахырында ол.

– Жютюмо? – деп сейирсинди Хутай. – Тейри, алайды. Ажалынамы къутуруп келеди бери, жол кёргюзтнуп?

– Амандан аман туады, – деп чамланды Къзакъ.

– Керти айтаса: тау ташсыз болмагъанча, жамауат да акъмакъсыз болмайды, – деди Хутай.

– Зор-хор этип жиберген болурла, – деди дагъыда комиссар, элли адамны, ол бий улан эсе да, ачытыргъа суймей, сылтау излей эди. Алай жокъ эди Жютюню аярча сылтау. Мени жаным къалсын да, кёплени жанлары къыйылсын дегеннге.

Хутай Жютюню ушкок бурунуна алып, сампалны тартыргъа уа кёлю бармай иги кесек турду. Бий улан назик суюкли, иничке белли адам эди, элли жашланы барысындан да къарыусуз. Комиссардан таматаракъ эсе да, асыры сабийди деп, жаны ауруду. Ким биледи, бери, жол башчылыкъ этип, суйнуп да келе болмаз...

Хутайны ол тюрлю сагъышы тамам юзюлгюнчю, ахырына жетгинчи, бий улу ызындан келгенлени къыстауландырып, къолун акъ къала таба базыныулу узата, атламына атлам къошду. Аскерчиле да, сакълыкъны унутуп, аланы кёргенлей, тийрени чыпчыгъы, адамы да мугурайып къалгъанча, лахорланып келе эдиле.

Кёп-азмы келдиле ол халда, Жютю, тохтап, ёрге къарады. Хутайны эслепми къарады, огъесе ишекли болупму – комиссар ангыламады: не тюрлю эсе да, экисини да къарамлары тюбешдиле да, бий уланни кёзлеринде, жапысында, сюелген халында да Хутай асыры базыныулукъну бла кюйсюзлюкню илишанларын кёрдю. Тап, алай туююл эсе да, узакъдан къарап комиссар кюйсюзлюкню илишанларын кёралмады эсе да, алай сунду. Бий улан а ушкогун, къалагъын эрлай къарыусуз имбашына тиреп, Хутай таба айландырды.

«Сейир-тамаша, – деди ичинден комиссар, – бу мени къалай эслеялды? Бёрю баласы, итден туугъан бёрюкёз», – деди дагъыда.

Жютюню огъу комиссарны къатында ташха тийип, тийген жеринде акъсыл букъучукъ этдиргени бла тенг шум-шумалакъ болуп тургъан къанатлыла кычырышып-хахайлашып учдула. Къайда эсе да ташха жан кирип, энишге гюрюлдеди.

Тюз да ол кезиуде, огъесе аз артдаракъдамы, Хутай да ушкокну сампалын тартды: Жютю, симсиреп, жеринде уюп, сора алгъа тентиреди. Тентирей барып, тобукъланды да, намазлыкъгъа баш ургъанча, гуппушланып, мангылайын жерге тиреди. Хутай мычытмай бий уланни кьоншусун илишаннга алып, экинчи кере да атды. Топорков, артха-алгъа сюрюшюп, аягъы юсюнде тохтаялмай жыгъылгъанда, аскерчиле юркюп, къатыш болуп, абызырагъандан бир бирин кёрмей, тюртюше, анда-мында таш неда юлкю орталарына бауурландыла. Паша тургъан жерден атылгъан ушкок тауушла селеймей эдиле. Алай энди ушкок атыу – окъ кьоратыу эди.

– Сабыр этигиз, – деп кычырды Хутай.

Олсагъат ушкок тауушла ёчюлюп, тийре шошайды да, Черекни шырылдагъанын жашла жангыдан эшитдиле. Кёп-аз заман озду эсе да, Паша, тёзалмай, комиссарны къатына келди.

– Былай тургъандан файда жокъду, – деди ол, тобугъун жерге жетдире...

Хутай, жукъ айтмай, тынгылауну ийип, Пашагъа къарады.

– Не этейик да сора? – деди ахырында, ахлусуну бетинде бир чий кёрюп кьоярыкъча, кёрюрге уа суймей, къарамын буруп.

– Бир къауумубуз энишге тигелесин, биз былайдан душманны кёралмайбыз, туурадан кетген душмандан чыгъады не тюрлю паллах да...

Паша, солууун кючден айландырып, ашыгъып сёлеше эди.

– Гузабаны кьой, – деди комиссар шош ауаз бла, – биз ёз жерибиздебиз, ала – киши жериндедиле. Жашладан энишге адам жиберсег'а, душман онглу болуп кьаллыкъды.

– Сора кьутулупму кетсинле, алай болсунму дейсе сен? – Паша чамланыпмы сёлеше эди, огъесе кьоркьупму – Хутай аны иги ангыламады.

– Тау кийиги тюзге энмез, тюз кийиги да таугъа чыкъмаз, – деди.

Комиссар ол сёзлени айтып, солууун айландыргъынчы, Черек жагъасында бауурланганладан къайсы эсе да, баям, Топорковну алышындырлыкъ адам болур эди, туруп, аскерчилени да тургъузду. Буйрукъгъа бойсунургъа юйреннген «жалдатла» ёрге айланганлай, бу жанындан, башындан, ушкоккла жангыдан атылышдыла. Бирча,

жашла бармакъларын сампаллагъа илиндирип тургъанча.

Тюбюнден келгенле, ёрге къарап, абери кёрюрча, адам эслерча туююл эдиле. Тап, жан-жанларында ким жыгъылгъанын-къалгъанын окъуна кёралмай, къайсы бири да жаланда аягъы басар, къолу или-нир жерге эсин берип ёрлей эди. Тюбюнден келгенле бла мындан, башындан къарап, аланы марагъанла тенг туююл эдиле. Хутай, нек эсе да, ёрлегенлени мадарымсызлыкъларына жарсырыгъы келипди. «Мурдарлыкъгъа ушамаймыды бизни ишибиз?» – деди кеси кесине. Алай тохтагъыз, жашла, къырмагъыз быланы деп айтмады.

Артдаракъда, болалмазларын ангылап, сау къалгъанлары ызларына айланып къачханларында, жүрегин бир тюрлю хошлукъ бийлеп, ушкогуну къалагъын жаягъындан айырды. Душман душманлыгъын эталмазча болса, Хутай аны къарыулап кюрешмей эди. Ёлтюрмей къояргъа онг бар эсе, къарыусузну ёлтюрюрге неге керекди? Бусагъатда ол, комиссар, жанларын къолларына алып къачып баргъанланы жауурунларындан, желкелеринден да тынч урлукъ эди. Алай ушкогун кётюрмеди, жашлагъа да: «Болду, тамамды», – деп сёлешди.

* * *

Кюнню кёзю тау артындан чыгъып, ёргеракъ ёрлегенде, кёк этеклеринде булутла, анда-мында буштукъланып тургъан туман хурттакла да чачылдыла, чачылмай, къая жухлагъа, терек бутакълагъа илинип къалгъанла къызгъылдым бет алдыла. Кюнню кёзю да бир тюрлю эди. Хутай сейирсинди: комиссар аны алай уллу болуп бюгюннге дери кёрмегенди, огъесе эс бурмагъанмыды? Кёкню жартысына сыйынмай, деменгили къызгъыл дингил болуп, бери, элlege, тёнгереп келе эди ол, тёшлени, сыртланы, эллени да малтап, къайры эсе да озуп кетерикча. Юйлени кёзлери къан юйюшгенлеча, къара сепкиллеча болуп. Черек, ёртен жайылып, тёгюлюп баргъанча, къызарып гюрюлдейди. Хутай сууну жагъасы бла энишгеден ёрге къарады да, аскерчилени жангыдан кёрдю. Ала да, къаннга боялып чыгъып, энди уа къайры эсе да жёбелеп, белгисизликге узайып баргъан адамлагъа ушадыла. Быстыр гинжилеча, гитчеле, къызаргъан турч къумгъанлача, алашала.

– Жашла, жолгъа хазырланыгъыз, жер алышындырыргъа керекбиз, – деди Хутай.

* * *

Мисака улун эллиле суймей эдиле, бийди деп, киши намыс бермегенди. Бюгюн а, ала нени да унутуп къоюп, аны арбазына ашыгъадыла. Тёшлени, сыртланы сыргъан тар жолчукъла бла энип, жашы, къарты да, тиширыула – барысы да уллу элни жолларында тюбей, бир бирге къошула. Арбазгъа сыйынган – арбазда, сыйынмагъан а – тышында, хунагъа къысылып, анда-мында жыйылышып.

Адам дегенинг тийреге сыйынмагъанча алайды. Дагъыда келе, келе, кёпден-кёп бола турадыла. Нух эфенди бир къауумгъа дууа тутдуруп

бошаргъа, башхасы жетеди – солуу жокъду.

Нух эфендини къатында Чотай, Жантемир, Аубекир сюеледиле.

Чотай къара кийипди. Кёпден бери аны сакъал-мыйыгына къыпты, жюлгюч тиймегенди.

Аз арлакъда, келген-чыкъгъан жамаутны туурасында, юч-тёрт белгили ахлусу бла Мисака улу сюеледи. Богъурдакъ тюбюнде тюймелери гам этилген къара атлес кёлеги, къара меслери бла. Гитче акъсыл бети угу-жугу болуп, азып, кёз тюплерин къара ау хорлап.

Элли къарталадан бири – Ёзден – келип, бийге ийилип сёлешди:

– Жангыз жашынг алай болуп къалгъанына бек жарсыдым, оллахий деп айтама, – деди, – не этериксе. Атасыны баласы туююл эди Жютю, халкъны баласы эди.

Кёзбау сёзлеге жапсарылып, жумушап, ол айтырын-къалырын эсгералмай, башын шош къагъып, ыразылыгъын билдирди.

– Акъылы болмагъаннга сакъалы болушмаз, – деди сора.

– Алай айтма, – деди ёре Ёзден, – суююпмю жибергенсе балангы, отха кир деп?!

– Арбазыма киши кирмеучю эди, энди уа кёресе, жамаут – ташагъач. «Аман болсанг, ёлюнге келирле» деп андан айтхандыла. – Сакъал тюбю къалтырагъанын, жиямукъларын тыялмай, Мисака бий туурадан ташаракъ жерге кетди. Ол, бетин буруп, хуна мюйюшде сюелгенде, аны имбашлары бир тюрлю жыйылып, жютюленип, ууакъ къалтырагъанларын кёпле эслеп, ачыу жияргъа кимни да юйретеди дедила. Бушуууна хорлата тургъанын ангылап, бий гумугъа кирди. Анда ючаякъ, алаша шинтикни эшик артына салып, баштёбен болду. Жияуу, бушууу бла, жүрек инжилиюуу бла жангыз къалыргъа сюе эди ол.

«Ким да къайнайды, – деди бий ичинден, – ёлген, замансыз жоюлгъан жарлыды ансы. Бюгюн келдила, тамбла унутурла». Ол тюрлю оюмну эсине келтирип, бий кеси кесине тырман этди. Сейир эди, башхала ючюн жашымы жойдум, ала этерикни мен этерге нек керек эдим деп, кишиге къыл чайнамады. Ёмюрюнде болмагъанча, Маске сабыр сагъышда эди, жашыны жоюлгъаны аны акъылына акъыл къошханча алай эди халы.

Мисака улу жютю тобукъларыны юсюнде акъсыл, жумушакъ къолларына къарап, сагъышыны жибин туталмай иги кесек турду. «Кимге жан аурутуп жиберген эдим жашымы, жол башчы этип, – деди ахырында, – кесимеми огъесе элни бийлеринеми?» Ётюрюк керек туююлдо, кесинги, адамланы алдасанг да, Аллахны алдаяллыкъ туююлсе. Нени да кёрюп туруп, къадарыбызны ол къурайды. Терслигинги кюн сайын кёзюнге тутуп турмайды – жетдирлигин кюнлени биринде жетдиреди. Урду да, жерге кёмдю. Къутургъан суугъа балта ал да чап. Къутургъан сууну тыялмагъанча, Аллах буюргъан къадарына жюген салалмайды адам. Энди ол мюлкюн башына урсун. Къой сюрюу, жылкъысы, тууарлары да хужу къалдыла. Жашау, насып, намыс да ырысхы сунуп, бир эллисине хатер эталмагъан, бир жарлыгъа къурманлыкъгъа деп, токьлу бералмагъан бий улан, былай оюмлай, кимни эсе да хыликкя этеди – кесинми огъесе башхаланымы? Эл бир жанына, кеси башха жанына болуп

жашагъан мискин. Сторюуден ажашхан кьойну бёрю ашайды. Билмей, сунмай тургъанлай бёрю келди да, Мисака улун талады, жыртды, сойду, тентек кьойну сойгъанлай.

Ким эсе да гумугъа кирип, Маскени аллында тохтады. Бий, аны гён чарыкъларын кёрюп, башын кётюрдю.

– Келген сени юсюнге келеди, айып тьююлмюдю санга, жамауат кимге кьайгъы сёз берликди? – деди Чотай.

– Жамауатмы дейсе... жамауат. – Мисака не айтыргъа кюрешгенин Чотай ангыламады.

– Хау, тейри, жамауат.

– Да мен анга не игилик этгенме ёлген кюнюмде бери басынырча?..

– Хомух болма, тур ёрге, – деп, Чотай бийни кьолтукъ тьюбюнден тутуп, кьобаргъа болушду. – Биз ташла ичинде жашайбыз, бизде таш тёзюм болургъа керекди, – деди.

– Мен да алай сунуп жашагъанма. Бюгюн а жау чыракълай эрип барама. – деди Мисака, белин тюзеталмай.

Маске назик сюекли адам болгъанлыкъгъа, элде кеси тенглерины ичинде барысындан да тири эди. Огъесе Чотай алданганмы эте эди, Маскени кьарьусузлугъун эслемей. Бу эки кюндеми болуп кьалды былай кьарт? Бий жан аурутуп, сейирсинип кьарады алаша, кьалтырай тургъан кьартчыкъгъа.

– Хужулукъ бутларым тутмай башлагъандыла, атлаялмайма, – деди Мисака, кьолун Чотайны билегинден айырмай.

– Бушуу кимни санларын кьыймайды?

– Мени арбазымы, от жагъамы нек сайлады бу бушуу дегенинг, нек марады мени аягъымы, Аллахны аллында ассылыкъмы этдим?..

«Аллахны, жамауатны аллында да этгенсе ассылыкъ, – дерик эди да Чотай, айталмады, – биз барыбыз да адамлыкъдан чыгъа болур эдик».

– Бушуу кимге да сормай-ормай келеди, – деди Чотай, Налдиша бла юй бийчесине жангъдан кююп. – Аны унутуп, биз эллилерибизге, жамауатха уллу кёллю болабыз, таяныр ташыбызыны билмей.

– Таяныр ташым аду, кёмюлдю, не хадагъа этейим? – деди Мисака улу.

– Алай бош айтаса, Аллахны чамландыраса. Кьайсы бирибизни да таяныр ташыбыз жамауатды, халкьды.

– Хау, ангыламагъанымы жашау ангылатады: башыма игиге башым кьор. – Ол, кьолун Чотайны билегинден айырмай, жыгъылама-кьалама эте, тышына чыкьды.

Арбаз адамаладан толуду. Юйге кирген, андан чыкьгъан тиширыула да – ахырзаман. Кьайгъы сёз берирге бийни сакълагъанла олсагъат аны кьагына тизилишдиле да, Мисака улу кёрюнмей кьалды. Нени да кёрюп, эслеп тургъан ёсюмлю Чотай эди. Бий, башхалагъа кьошулуп, жумушха да узалады. Айхай, ол аны иши тьююлдю, жумушчула кёп да бардыла: жумушха, мурккугъа юйреннген кьолла тёзмей эдиле. Сора Мисака улуну ючюнчю кьулуна да кёзю илинип кьалып, тырман этерге аны таба атлап, сокъуранды. Кьулу аты Кьундурду, орта ёсюмлю, кьысха, базыкъ боюнлу киши. Арбаздагъылагъа не жумуш этгенлеге кьошулмай, ол энчи сюеледи, гумуну мюйюшонден жашыртын кьарап, Кьундурну бёркю онг кьаш башына тюшюпдю. Теренден кьарагъан сол кёзю аны бир хыйла-

лыгы, кьууанчы да болган адамгъа ушатады. Кѣлмю кенгдиреди, дертинми жашырыгъа кюрешеди – Чотай ангыламады. Таш болуп, уюп кьалганча, жеринден тепмей эди Кьундур.

Чотай, артха бурулуп, нек эсе да башын чайкъады, былайды деп айталмады. Сора дагъыда ызына къарады да, Кьундурну кѣралмады. Жокъ эди ол гуму мойношонде, алайда жангыз терекге кьошулуп кьалганча, хуна ичине кирип кетгенча, тас эди. Кеси да билмей алай нек этгенин, бий, хыны-хыны атлап, гумуну тийресине келди, Маскени кьулун адамла ичинде да изледи – жокъ эди ол бир жерде да.

* * *

Кюн тюш заманга жууукълашханды. Хауа жылыды, жумушакъды. Иван Петрович Жютюню сал басхычын кѣтюрюп, кьабырлагъа алып барганлагъа къарап, кьуллукъ юйню арбазында сюеледи. Ашыргъан жамауат, узакъгъа созулуп, ахыры-чеги жокъчады. Чынлы киши жашаган жеринде ѳлгеннге алай кѣп адам жыйылып, ашырып кѣрмегенди. Сейир эди ол: жахил эллиледе жюрюген тѣре аны жеринде жюрюмейди. Огъесе жахилликге хорлатышмы боладыла сюрюу? Иван Петрович да барып, Мисака улуна кѣрюнюрге керек эди, не ары-бери бурсанг да, бийни жашы аны хатасындан жоюлгъанды.

Акъ «апчар» Жютюню сал басхычына имбашларын кезиу-кезиу тирегенлеге къарап, сагъышха берилип, сюелип турду. Сора, олсагъат ачыуланып, мени хатамдан нек жоюла эди деди. Аны аскер кьауумундан онеки адамны ким ѳлтюргенди, ата-аналарындан узакъда была ююн деп кьуллукъ этген жашланы!

Иван Петрович, отдан кѣлек кийип, Жютюню сал басхычын ашыргъанланы ызларындан къарады. Кимге чамланыргъа, ачыуун кимден алыргъа билмей эди ол. Атлары бандитлеге айтылып турган тогъуз-он адам аны махтаулу аскер кьауумун кырып, кьалгъанын кьуш тюгюнлей этип жибергенлери сейир эди. Чынлы киши аны ангылаялмай эди. Кимни терслесин энди офицер – элни жамауатынмы огъесе Жютюнюмю, неда Жютюню атасынмы? Жашым хомухду, мадарсызды деп айтыргъа керек туюнлмю эди ол? Энди уа кѣресиз, кырал башчыны кѣтюргенча, басынып, кѣтюрюп барганларын. Жарлысы, байы да. Иван Петровични онеки аскерчиси уа алыкъын жерге тюшмегендиле. Келип, жарсыгъанларын, бушуу этгенлерин киши да билдирмегенди. Бизни тынчлыгыбызны, мюлкюбюзню кьоруулай жоюлдула деп киши айтмады.

Акъ офицер кьуллукъ юйге кирип, анда да тѣзалмай, тышына чыкъды. Жантемир бий бла ушагъы эсине тюшюп, жангыдан кьабынды.

– Барып, ол Хутай дегенигизни тутуп, бери келтиригиз, алай туюнл эсе, хар жоюлган аскерчим ююн юч адамыгъызны илишаннга саллыкъма, – деген эди Иван Петрович.

– Бизде сѣз барды: атны куйругъундан тутхан суудан ѳтер, итни куйругъундан тутхан – суугъа кетер, – деди Жантемир, сабыр сѣлеше.

– Ол айтханынг неди, кимди мында аг, ит да? Биле эсегиз, нек тил тутасыз? – Иван Петровични эринлери агъарып, ауазы чачыгъып сѣлешген адамгъа ушады.

– Аман ишни сюрген итни къуйругъундан тутхан кибикди. Башхалыгыгы жокъду.

– Сора бандитле бла кюрешгенни мында аман ишгеми санайдыла? – Чынлы киши, бир къашын ёрге тартдырып, Жантемирге къарады.

– Санга Хутай керекди, сауут-саба сени къолунгдады. Бизге нек буюраса, ол сени ишинг туююлмюдю? Огъесе аны ачыуун тиширыуладан алыргъамы базаынаса?..

– Эр кишиледен да, – деди Иван Петрович.

– Тюз ишге тюз амалланы излерге керекди. Алайсыз ишинг кесинге дау болур. – Жантемир кетерге башлап, тохтады. – Эллилеге тийсенг, сен да, биз да онгарыкъ туююлбюз.

– Онгдурлукъ, онгдурмазлыкъ да мында менме! – деп чамланды чынлы киши, – аллай эркинликни манга туугъан жерим Ариссей бергенди.

– Биз да хуна тешикден чыкъмагъанбыз, – деди Жантемир, – биз да билебиз туугъан жерибизни сыйлай.

Иван Петрович, сейирсинип, бираз тынгылады: бу къой териледен чыкъмагъанланы «жерибиз», «журтубуз» деп селешгенлери кимни да къозутурча эди. Ариссейни бир этегинде къонакълача жашагъанларын унутханлагъа эс тапдырыгъа керек эди. Къалай тапдырсын ансы? Тобукъ сюеклери тауусулгъунчу, тобукъларында тутхандан игиси жокъ эди. Муну да, башхаланы да. Бай, бий, жарлы деп юлешмей. Барысын да бир отда кюйдюрсе да, анга ким айып саллыкъды?..

Иван Петрович, кюч-къарыу аны къолунда болгъанын жангыдан сезип, базыныу къаны къайнап, къол табанын керох сабына жетдирди – хомпурасын ачмады: ачыууна хорлатыргъа керек туююл эди ол.

– Мен туугъан жерим Ариссейдеме, сен къайда жашайса ансы? – деди ахырында.

– Туугъан жеринг эсе, мында эллилеге дерт нек тутаса? – деди Жантемир.

– Ты говоришь не как князь, а как холоп.

– Тюзлюк бла адамлыкъ болмагъан жерде байлыкъ неди? – Жантемир, сагъышлы бет алып, къатында киши болмагъанча, шош селешди.

– Большевикле келип, байлыгъынгы чача башлагъанларында, алай айта болмаз эдинг. Кёрюбюз.

* * *

Мисака улу, къабырладан къайта келип, нек эсе да суу жагъа таба бурулду да, тѣбечикге чыгып, анда тохтады. Алгъа эллиле, сан этмей, озуп турдула: адам дегенинг жангыз къалыргъа суюмеймиди неда жашыртын жилап, жүрегин чѣкдюрюрге. Азмыды аны сылтауу. Алай Мисака улу, тѣшде жангыз ѳсген къотур терекчиклей болуп, тепмей, асыры кѣпден бери сюеле эди. Чотай аны халын тапсыз кѣрюп, кетип баргъан жолундан артха къайтды:

– Не сюелесе, арбазынга жамауат сени ючюн жыйыла ушайды да.

Мисака улу ауазгъа бурулуп, селешгенни таныялмай эди, иги кесек къарап турду.

– Салимгерий, кьайдан чыкьдынг? Тюнене ёпкелеп, кетип кьалгъанынгы жаратмагъан эдим, – деди сора.

Чотай, амалсыз болуп, тили айланмай, терледи. Салимгерий Мисака улуну тогъуз-он жыл мындан алгъа ёлген тамата къарындашы эди. Эртте ёлгенни атын айтып, Чотайгъа нек сёлешди: бий, ырыслап, эки-юч кере да тобагъа кьайтды.

– Мен Чотайма, хайырсыз. Серленме да, арбазынга кел, – деди.

– Чотаймамы дейсе?.. Охо, бол Чотай окъуна. Салимгерий не болду, биягъында кёрген эдим.

– Къачан, къалайда кёргенсе?

– Ма бусагъатчыкъда суу жагъада.

«Мынга боллугъ’ а болуп турады да, жазыкъ», – деди Чотай ичинден.

– Къой, серленме. Эсинги жый да, юйюнге кел. – Алай айта, Чотай да дупшурчукъгъа чыкьды.

– Ол аман жашны сакълайма, – деди Мисака улу, кьайры эсе да узакъгъа къарап.

– Ким жашха айтаса, харип? – деп, бий Маскени кьолтугъундан тутду. – Кел, суйген, суймеген бар. Хорлатма кесинги...

– Ким болуб’ а, Жютюге айтма, жазыкъ Жютюге. – Мисака улу эниште, тобукъларына оюлуп, эки кьол аязы бла бетин жабып, жиляп ийди.

Чотай ауузундан сёз чыгъаралмай, сюелгенлей турду. Къууанч, токъ кюнле кесинги киши сундургъан, инбашынгдан бушуу басса, аны ауурлугъуна тёзген кыйынды деди ичинден, Налдиша бла юй бийчесин эсине тюшюрюп. Муну уа, харип, не заманда да башы чапыракъ кибик, жукъа болуучу эди, биреуню чабырына аягъын сугъаргъа кюрешгенлей.

– Мени ючюн энди анга ким дерт жетдирип? – деди Мисака улу, сытылгъанын кьоюп, аягъы юсюне болду да, бетин кюйсюзлюкню ууу бузду. – Ким алыр Жютюню кьанын?.. Жаш, кьыз жокъ, ахлуларым а алай кьуралсынла.

– Кимди сен дерт жетдирирге кюсеген? – деди Чотай, сагъайып.

– Кимдими дейсе? Билмегенча айтаса аны уа. Хутай, ёзге уа ким болдукъ эди?

– Хутай сени арбазынга киргенмиди? Кирип, ат ойнатханмыды?

– Сен да аны жанлыса, мен не хадагъа этейим?

– Тынч тур. Хутай элни адамыды, – деди Чотай, Маскеге Жан аурутананын ауазы бла билдирип.

* * *

Черекни жагъасына энерге бла кьалыргъа арсарлыкъда Хутай да, нёгерлери да кёпден бери сюеле эдиле. Кими атындан тюшюп, кими тюшмей. Сууну ары жанына ётюп, элге жууукъгъа тохтаргъа керек эдиле. Комиссарны адамлары узакъ кетмегенлерин, не болады-къалады деп, марап тургъанларын акъ аскерчиле билип, сагъаймасала, асыры кюйсюзлюк

этерле деп, Хутай, анга кьоркъа эди. Былайдан а элге узакъды, керек заманда жашла сууну аргъы жагъасына ётноп къалаллыкъ туююлдюле – ол эски, тар кёпюр асыры энишгеде къалгъанды.

Кюнню халын, тийреде кёрген, эслеген белгилерин да жаратмай эди Хутай. Къанатлыла асыры мугурайыпдыла, терекден терекге да эринип учадыла. Анда-санда кёзге урунган кийик жаныурланы да тюклери – чюйре.

– Узакъ бармай сууукъ тюшерикди, – деди комиссар, – кечинир жерибиз тынгылы болургъа керекди. Сууну аргъы жагъасына ётмей жарарыкъ туююлдю.

– Энишге тигелеп, эски кёпюрню жангъртайыкъ, – деп сёлешди жашладан къайсы эсе да.

– Ол элге асыры туурады. Ёргеде суу тарды – жангысын ишлейик, – деди Къзакъ.

– Жангы кёпюр ишлеген – жангы юй ишлеген кибикди, – деди Хутай – къыйналырсыз.

– Эки жагъаны бирге къошаргъа юйренмейми къалгъанбыз?

Онбир жаш Хутайны ызындан тизилип, суу жагъа бла ёрге айландыла. Атла терк баралмайдыла, жол аланы къыстауландырырча да туююлдю.

– Аз жерибизде кёпню кёрдюк, кимни эсинде бар эди, – деди Паша, эндиге дери къара тынгылауну ийип келген. Бюсюремей эди ол жашлагъа, Хутайгъа да. Къайры барадыла была, не умут этедиле? Паша, Аллах ургъан адам, кимге, неге алданады? Кетерге, айырылыргъа керек туююлмюдю? Алай къайры? Уллу башын эниш этип, элге кирип баралмаз, была бла да къалай кечинсин? Не ары, не бери жол жокъду.

– Жер да адам кибикди – кёп затын жашыра биледи, – деди Хутай, Пашаны бети тюрленнгенине эс буруп.

Ахырында комиссар, къолу бла белги берип, жашланы тохтатды, атындан тюшдю. Суу жагъагъа тигелеп, кёпюрге сейирсиндиле. Ол эски эди, жагъаланы къошхан бир илкичи – жонулгъан агъач, экинчиси тегерек, жонулмагъан. Орталарын жамагъан къысха агъачла бла къангала ышанырча туююлдюле.

– Муну ючюнмю келдик сау кюнню? – деди Паша. – Эштада бизге бу жагъадан башхасына жол кесилипди. – Паша ол сёзлени айтханында, кеси кесинден элгенип, Хутайдан да кьоркъду.

– Бир жагъадан экинчиге жол ишлеялмазлыкъ болуп, атлагъа минип, сауут-сабагъа бош узалгъанбыз, – деди комиссар.

Жашла сайлагъан дорбун кенг эди, жылы, къабыргъалары кьургъакъ, ийилмей, эркин сюелирча, бийик. Бир мюйюшонде от жагъа асылгъан тегерек чоюну бла. Ким къалады мында кече – малчыламы огъесе уучуламы? От жагъада къайын отулагъа бла къабыргъалада къакъ жапхакъгъа кёре кимле эселе да келе-кете тура болурла.

Къзакъ да мычмай от тиргизди. Гюрюлдеп жанган къайынла дорбунну жарытдыла, хычыуун жылыуу жайылып, арыгъан жашланы ырахатлыкъгъа кёллендирди. Комиссар да ат иерин жастыкъ этип къалкъдыды.

* * *

Хутай, тегерекге къарай, дорбун аллында иги кесек сюелди. Чыммакъ акъ кийинип чыкъгъанына сейирсинип, ийнанырыгъы келмей, этмеучю ишими нек этдим, кимге, неге алдандым деп сагъышланды.

Кюн таякъламы тюрлендиргендиле кийимлерими, огъесе ай жарыгъымы? Алай не кюнню кёзюн, не айны эслеялмады: кёк булутлу эди. Аны ючюнмю жарсыды, нек эсе да жүрегине шургулукъ тюшюп, суу жагъагъа тигеледи. Черек къайнап, кёпюрню элтеме-къалама деп, къоркъута саркъады. Жангыртмай бла жарашдырмай жарарыкъ туююлдю. Атлылагъа чыдарча этерге керекди.

Хутай узунуна сойланып тургъан чынар терекни бир къыйырын кёпюрюп, сюйрей, аз-аз тепдире-ыхтыра, кёпюр къулагъына жетдирди. Сора тамырлы жанын жерге тиреп, жау чыракълай этип, ёрге сюеди.

– Бош кюрешесе, кесинги къыйнап, – деди ауаз.

Хутай, къучагъын терекден айырмай, къарамы бла сёлешгенни изледи.

– Кимсе сен? – деди комиссар, кёпюрню аргъы жанында сюелгенни эслеп.

– Асыры терк унутханса... Къундурма мен.

– Мисака улуну жалчысы десенг а, хомух.

– Болуучем, энди туююлме.

– Алыкъа уа бош ашыгъаса, – Хутай, терекни баш жаны аргъы жагъагъа жетерикмиди-къаллыкъмыды деп, къарамы бла аны узунлугъун ёнчеледи.

– Алай нек айтдынг, мен ёз башыма эркин туююлмеми? – деди Къундур, жеринден тепмей.

– Бу шамтерекни ары аудуруп, мен кёпюр ишлегинчи, сен жалчылыкъда турлукъса.

– Шамтерекми дейсе? Шамтерек артда шаутерек болмазмы?..

– Ол терек менден эсе сизге бек керекди.

– Сизге дегенинг?

– Сени кибиклеге дегенлигимди.

– Мени къошуп айтма. Сени кёпюрюнг манга керек туююлдю, – деди Къундур.

– Кет алайдан, хапар айтып турма да, бутакъ-зат тийип, аберинги ачытыр – Хутай шамтерекни сууну аргъы жагъасы таба тюзетип, акъырын тюртдю. Аны баш жаны барып, комиссар умут этген жерге тийди да, терек гыллыуланып-чайкъалып, узатылынды. Тюз да ол кезиуде Къундур чабып жетип, шамчынарны къыйырына жабышып, аны суугъа тюртюрге кюрешди.

– Неди ол этгенинг, амандан туугъан аман, – деп къычырды Хутай, – бусагъат думп бол алайдан.

Къундур кетмеди. Бютюн бек къадалып, терекни баш жанын жерден айырды.

– Кесинги тый дейме да, тыялмай эсенг а... – Хутай, ушкогун алып, къалагъын инбашына тиреп, Мисака бийни жалчысын марлады. Алай олсагъат Къундур сунуп сёлешген адамы Къундур болмай, Пашаны танып къоюп, сейирсинди.

– Алан, «Аман жоргъа жол бузар» дегенлей, кимден да сен хыйлалы кёреме. Ышан да тур анга уа. – Хутай ушкок къалакъны инбашындан айырды. – Мен ишлегенни бузаргъамыды умутунг? Аны уа унамакъ, тейри, – комиссар ушкогуну къалагъын жерден хыны айырып, Пашагъа бурду.

– Сора сен адамны алай терк уруп къояллыкъмыса, биреуню жанын алгъан къыйын туююлмюдю санга? – Паша, шамтерекни баш жанын жерине салып, артха туракълады.

– Эштада, – деди Хутай, – кёпюрню бузаргъа къорешгенлени тюкча да кёрлюк туююлма.

– Аллах, Аллах, не кюйсюз сёлешесе.

– Аллахны кёп айтханлыкъгъа, шыйых сен да пойюлсе, – деди Хутай, – алайдан терк айырылма эсенг, атама.

– Охо, сабыр эт. Кёпюрню бирге жарашдырайыкъ. Ахлула туююлбюзмю?! – Паша, энишге тюшюп, сууну этегине кирди. Шамчынарны жагъагъа илиннген жерине тиреу салды. Бегитирге да керек эди да, ташла ташып, тиреуге хуна жалгъады. Алай тиреуню къымылдагъанын тыялмады. Охо да, айымыса, хар къымылдагъан тиш тюшюп да бармайды деп, кеси кесине кёл этдирди.

Хутай Черекни башха жагъасында тобугъуна дери сууда сюелип, кёпюрню эски къулагъын агъач тиреуге ышанып къоймай, жангыдан хуна ёсдюрюп, аны юсюнде илких тепмей турурча бегитди. Сора, шамтерекге тиреуге жарарыкъ агъач излей, суудан чыкъды. Къарай-тинте, былайгъа тиреу керек болмаз, Аллах билсин ёзге уа деди. Шамтерекни тамырлары, билеклеча жайылып, суу жагъаны кенгден къучакълай эдиле. Энди эки илкихни – эскисин, жангысын да – бирге къошаргъа бла жамаргъа керекди. Ол а ишмиди деди ичинден Хутай, нек эсе да къууанып, кеси кесине ыразы болуп. Ары да, бери да чабып-къууулуп, илкихлени араларына тынгылы жетерча, жарылмагъан агъачла келтирди. Басханда, ат туякъгъа чырмау болмазча, аланы бир бирге жалгъап, тизип бошاپ, кёпюрню туурасындан къарады. Балтасыз, бычхысыз ишленнген кёпюрдю деп, кишини эсине келлик туююлду. Алай айтып, Хутай къууанды, шош ышарды.

Ким эсе да, комиссар танымагъан, кёрмеген агъач уста жонуп-сюрмелеп кетгенча, аны къулакълары, илкихлери да сыйдамдыла. Сары алтынлай болуп, жагъадан жагъагъа узунланып.

Дагъыда жюреги тынчаймай, Хутай кёпюрню юсю бла ары да, бери да ётдю, хыны-хыны атлап да кёрдю: кёпюр тынгылыды деди кеси кесине. Тюп агъачлары, къангалары иги жалгъашмай, жепилерине ууакъ бутакъладан, къауданлана башлагъан кырдыкдан буштукъла этди. Жангыдан суугъа кирип, кёпюрню хирези къалганмыды деп, излеп-сынчылап, былайы хирезди деген жерлерине улхузула салды.

Ма энди тамамды, деди комиссар, суудан тышына чыгып. Тейри къылыч кибикди. Тейри къылычха миннген къыз а, суйсе, жаш окъуна болады дейдиле.

Хутай атына ауузлугъун салды, иерини айылларын тартдырды. Ушкогун да алды: аны унутуп кетерге жарарыкъ туююл эди.

Кёпюрге минер-минмез, ат, туякъ тауушларына сагъайып, тохтап къалып, къулакъларын жумду. Комиссар аны ашыкъдырмады: сууну гюрюлдеген тауушуна юйренип, сабырланыргъа къойду. Юйрендими-къалдымы – ат, туякъларыны зынгырдагъан тауушларына тынгылай, арсарлы бола, барып башлады. Сора кёпюрню ортасына жетер-жетмез агъачладан бири чыкъырдап, сыннган таууш эшитилди да, ат, пырхылдап, биягъы

кыулакъларын жумуп, тохтап кьалды. Тохтап кёп мычымады – сыннган кьанга бла бирге энишге салыннган аягъын чыгъарыргъа кюрешип, алгъа силкинди. Ол заманда чыкыргадагъан тауушла бютюн кёп болуп, кёпюрню жангы ишленнген кыулагы тюшюп, суугъа кёмюлдю. Хутай, иерден кесин бир жанына кыуултуп, эски илкичге кысылды. Эки илкични бирге кыошхан агъачла уа жерлеринден тайып, таймагъаны жаркыала болуп, сынып, суугъа кыуолдула. Ала кыатыш ат да суугъа кетди.

Черек толуп, кыутуруп, эркин келе эди, тюрбюнде ташланы тёнгерете, ёкюрюп. Атны да ол, юзгеленича, сермеп алып, батдыра, толкыунла кыатыш ёрге сыза, мычымай толандырды. Хутай, кёпюр илкичден тутуп, чабып ызындан барыргъа, болушургъа амалы болмай, кыарагъанлай турду. Ат кёзден ташайгъандан сора да аны ачы кишнегени тунчукъмай, тау хауаны кыалтырата, кыайры эсе да узайып кетип, ёчюлеме-кыалама эте, кёпюр кыулагына кыайта эди.

* * *

Хутай сескинип уянды да, кыуйругъундан чёкдю. Тюрбюне ырыслап, ол халын бузмай, иги кесекни мычыды. Арт кезиуледе, башы жастыкыгъа жетип, кыалкыгъанлай, тюрш кёре эди. Алай нёгерлерини бирине да абери сагъынмагъанды. Бусагъатда Пашаны уятып, айтыргъа умут этип, сора нек эсе да сокыуранып кыойду. Жашла барысы да жукылап эдиле. Хутай, кишини уятмазча шош туруп, тышына чыкыды. Танг кесин энди билдире башлагъанлыкыгъа, тийре, ай жарыгы жайылгъанча, акысылды. Таза хауада сууну тауушу, былайда, терекле, ташла ичинде, кыая эринине кысылып саркыгъанча, алай эшитиледи. Комиссар дорбун аллы бла арлакъ атлагъанлай, атын таныды: ол бирсиледен энчирек сюелип эди да, иесин кёргенлей, шош-шош кыуушалап, башын кётюрдю. Кергда да аны суу алып кетип, энди кыайтып келгенча, Хутай атын тансыкылап, боюнундан кыучакылады, сыйпап-сылап, кыубултду.

– Ай, хомух а, – деп сёлешди. Сора, шош – чыкыгъаныча, ызына да шош кыайтып келди.

Дорбундагыла уянадыла. Комиссар, ат иерине олтуруп, Пашагъа кыарады: ол кьол азын жастыкы этип, гуппушланып жукылай эди. Жукылаймыды огъесе жукылагъанмы сундурады – Хутай аны бетине, жатхан жапысына кыарап, сагышланды. Нек кыарай эди, кыаллай аданса, кимсе, несе деп, сорууларына жуапмы излейди? Не тюрлю эсе да, тюршю Хутайгъа тынчылык бермеди. Бюрбюнда Кундур бла бир жагъада кёрюнюп, кёпюр кыулагын Черекге тюртюрге кюрешгени сейирсиндире эди.

Биреу анга кыарап тургъанынмы сёзди – Паша кёзлерин ачып, аз мычып, башха жанына бурулду. Кьол сырты бла жетген сакылын, сакыла тюрбюн сылай, тынгылап, сора кыуйругъундан чёкдю. Экисини да кыарамлары тюрбешдиле.

– Не эртге аякыланнганса? – деди Паша, тынгылап турмаз ючюн.

– Сюйюпмю аякыланнган сунаса? – деди Хутай да. Алай аны сёзлерини магыанасын аны кесинден сора ким ангыларыкы эди?!

Паша, сёз жутмай, эслеп сёлеше, кьалгъан жашла да, экисини ушакъларына кьулакъ тиге, жерлерин жыйдыла. Къазакъ, барысындан да тири кьармашып, от тиргизди. Черек жагъагъа тигелеп, гыбыт бла суу келтирди. Ауузланырча бир зат мажарыргъа керек эди.

Хутай, нек эсе да, тошпон унуталмай, аны сылтаун Пашада табарыкъча, сынчылап сёлеше эди.

– Блайдамы кьалабъз огъесе ёргеракыгъамы ыхтырылабъз? – деди комиссар.

– Айхай, билсенг а, – Паша, кючсюнюп, башын энишге бошлады. – Къайры барып да не этерикбиз, «быладан» «аладан да» абирекбиз биз.

– «Аладан» а нек бола эдик абирек? – Хутай, сейирсинип, жангыдан Пашагъа жашыргын кьарады. Онгсунмады халына, неге да сууугъан адамгъа ушатды. – «Ала» деп, жамауатыбызны кьорууларыкъланы бош сансыз этесе. Арсарлыгъынг бар эсе, ачык айт да, кет да кьал.

Аллай хыны сёзлени эшитгенине Паша жашладан ылыгып, тынгылауну ийди. Чамланганын билдирирге суймей, ышармиш этди. «Бу кертда «бластны» кеси келтирлик сунуп тура кёреме», – деди ичинден. Сора сабырланып сёлешди:

– «Бластны» къайтырын сен менден бек кюсемейсе, келип юсюбюзден басса, артыкылыкъ этсе, кимге тарыгъырбыз дейме ансы.

– Артыкылыкъны башын кесибиз кесмесек, киши да кесерик туйюлдю, – деди Хутай, – биз халкълай кьалалсакъ, «блас» да бизге тапны излерикди. Бюгюн биз анга кьол узатмасакъ, артда ол орта чигинжибизни кымылдатыр.

– Бир кьолунда кьалачы, экинчисинде таягъы бла келгенин унутханса, – деди Паша.

– Къайсы бла да келсин – ол таякъсыз боллукъ туйюлдю, – комиссар Паша бла даулашханына сокъуранды, алай тынгылап кьояргъа да жарарыкъ туйюл эди, – кьуруда кьолунда кьалач ойнагып тургъан «блас» «блас» болмаиды.

– Бизнича аз халкъны несинден кьаллыкъды, кьоркьуругъу, уялырыгъы жокъ, – Паша чарыкъ бурунларындан кьарамын бурмай сёлеше эди. Айымыса, не айтсакъ-кьалсакъ да, бир бирни ангыларыкъ туйюлбюз дегенча этип. – Кьалач узатмай, кьуруда таякъ кётюрюп турса да, небизден кьаллыкъды?

– Игиге «блас» да иги бола биледи, – деди Хутай. – Алгъа кесибизни иги болуп кёргюзтейик да, «бласны» юсюнден артда сёлеширбиз.

– «Бласны» не бек кьубултсакъ да, ол бизни онгдурлукъ туйюлдю.

– Сен нек эсе да адамла тенг болурларын суймейсе. Кьул кьуллай, бий да бийлей кьалсын дейсе. – Хутай, бийледен, чанкаладан да болмагъанын эсине тюшюрюп, бир къаш башын кётюрюп, илишан атарыкъча, Пашагъа алай кьарады. Комиссаргъа чыкыгъан жеринг аманды деп да киши айтыргъа базынмагъанды: аны тукъуму игиге санала эди, жалчы тутмагъан, жалчылыкъгъа да бармагъан. Адам дегенинг башын кечиндиралмай эсе, эштада, адамлыгъына кёре бола болур. Паша да туйюлдю бийледен – жашагъан а бийча, чанкача этеди.

– Сен, Хутай, жахил туйюлсе, сёзлеринг а жахилдиле, – деди Паша, – «блас» жюрюген къадарда бир заманда да адамла тенг болмазла. Ол бош, алдау хапарды. «Бласы» болгъан кьолунда таякъ да тутады, мюлкге, ырысхыгъа

да аны кьолу теркирек жетерикди.

– Паша бла Шамгун тенг болсунла деп кюрешмейме мен, – деди комиссар, чамланганан чёкдюрюп, – кертиди – ол боллукъ зат туююлдо.

– Сора уа?

– Журтубуз, элибиз ючюн кюреширге керекбиз. Эл кесген кьол аурумайды. Элни жумушундан кесибизни аясакъ, артда бет жарыкьлы болмабыз.

– Элни игисине кьайырылган «блас» келир деб'а кьоркьмаймыса? – деди да Паша, жашлагъа кезиу-кезиу кьарап, болушлукъ излегенча этди. Хутай жукъ айтамады: артыкъ сёз неге керекди? Сёз кьозгъатыргъамамы? Паша эссиз адам туююлдо: жауап табалмай, тынгылап кьалмаз. Сора Хутай кеси да биле эди «жангы блас» элни мажал адамларына асыры ёч болгъанын – аны жаратмай эди: элде игиле кьалмасала, итле тахтагъа минмезлеми деп сагъышланды.

* * *

Къзакъ, отну ышыра, кьалжаны да сакъ булгъай, комиссар бла Пашаны ушакъларына кьулакъ салганлай турду. Терсни, тюзно ангылаялмай, ангыларгъа уа суююп, тынгылай эди. Ангыламагъан бла билмеген – сокьур. Къзагъ'а аны палахындан ажашып, инжилир ючюн кьалмагъанды. Анасы Гелляны да инжилтип, жюрегин кьыйнап. Кимден аманды ол, жангыз жашын жалчылыкъгъа берип? Гелля, къара ёзденледенди, атасы да алай. Ол эртте жоюлуп кетмесе, анасы акъыл-балыкъ болмагъан сабийин биреуню арбазынамы жиберлик эди? Тынч, огъурлу тиширыу, жокъ эди аны башха онгу, сайлауу. Къзакъны да. Амалы болмагъан а амалсыз жашаугъа да табан кётюрмейди. Энди уа? – деп сагъышланды Нухну жалчысы, кеси кесине айып этип. Алай эди, сайлау табылгъанда да, эфендини малы башын аурутур ючюн кьоймагъанды, байны арбазын жарлы сакълар дегенлей этип. Жарлы болгъанлыкъгъа уа, жолдан ажашыргъамамы керек эди ол? Саудатны суюгенликге уа, суюмеклиги башын аурутуп, акъылын ёнгелетиргеми керек эди деди Къзакъ, сёлешгенлени сёзлерин жарты-кьурту эшите.

Нух эфендини кьызы эсине тюшюп, жалчы кьайнасын чёкдюралмай, иги кесек заман оздурду. Мындан бир жыл алгъа, элге «кьызылла» келгенлеринде, Саудат юсюне ушкокну буруп, ауур жаралы этген эди. Къзакъ, чыкъмагъан жанын кьолуна алып, Нухну бош кьалгъан кьошуна келгенин унутмагъанды. Биягъы, сълхыр, тели, «кьызылладан» кьачып бара эдиле барысы да – Нух эфенди, кьызы, Мамаш бий, Маскеси, Байдуллахы да. Къзакъны не иши бар эди алагъа тагъылыргъа, ашырыргъа парийми болгъан эди? Хажомар улугъа ушкок тартмайса деп жаралы этген эди Саудат жалчыларын. Мамаш бий – аны кьайын атасы бла – Къаспот да кирирге керек эди кёрге. «Унамай эсенг а, аны орунуна – сен ёл», – деген эди Саудат.

Къзагъ'а тиширыу бла тарт-соз этипми кюреширек эди?

Нух эфендини кьошунда эс жыйгъан эди Къзакъ. Къаспот бла Сергей Кравцов кётюрюп келтиргенлерин да артда билип.

– Адамлыгъынгы аякъ тюбюнге атып айландынг – не тапдынг,

жолдашларынгы ташладынг да, жолда кьалдын, – деди кьошда олтурган «кызыл» аскерчиледен кьайсы эсе да. Къазакъ аны таныялмады. Къаспот жыйынына кьайдан келип кьошулганды, кимди ол? Нухну жалчысы жукъ айтмады – селешир кьарыуу жокъ эди, баям. Анга тырман этген а ушкогун тобукъларына кенделен салып олтура эди. Эски таулу бёркюню мангылайында «кызыл кашхасы» бла. Ууакъ сюекли, алаша бойлу. Бир кёзю, мангылайында кашхасыча, кызарып.

– Сен мени таныган этгенча селешесе, кимсе сен, кьайсы элдене? – деди ахырында Къазакъ.

– Мени уа таныргъа керексе, тейри. Мени атым Барисбийди, кьоспартычыланы танымаймыса сен?

– Аллах, Аллах, танымай а, – деди Къазакъ, бош, сёз орунуна.

– Жаугъа жаулыкъ этмесен, сыртынга минер, кьарындашым. – Барисбий, суймей, бир азирейли жаныуаргъа кьараганча, Нухну жалчысына алай кьарады. Мен кимме да, сен кимсе дегенни сездирип.

– Бусагъатлада жау ким, шуёх – ким, – аны дурусун билген кьыйынды, – деди Къазакъ, кьутсуз кишичик анга уллу селешгенин жаратмай.

– Жилияны кьуйругъу болуп сен, аны башы кьайры барса, ары сюркелесе.

– Нух эфендича адамларыбызгъа «жилян» деп кьойган тынчмыды? Айт, мен билмегенни сен биле болурса. – Къазакъ кьургъакъсыган эринлерин бир бирден кючден айырып селеше эди.

– Къарачы дагъыда аны сёлзлерине. «Къара атны жууундуруп, акъ эталмазса», – деп бошуна айтмайдыла. Барисбий башын чайкъады. Былайда сени кьаплап кьойгандан игиси жокъду, – «кызыл» Барисбий ушкогуна хыны узалып, ёрге турду. Къаспот да турду:

– Сабыр эт да, ушкогунгу бери бер. Сен да сауут-саба жюрюте келмегенсе. Махтанма, боюсангдан тюнене кьутулганса – Къазакъгъа уллу селеширча туююлсе, – деп кьызды.

– Эртге-кеч кьутулган эсем да, кьутулганма, – Барисбий ушкогун кьучакълады, – ким болганымы кёргозтгенме. Ахшы умутум энди да алдады.

– Адам ёлтюргенме депми махтанаса? – деди Къазакъ.

– Ахшы умутум алдады дедим да.

– Алай умут бла жашаган Аллахны ассысы туююлмюдо?

– Туююлдо, – Барисбий, кызарган кёзюнде женг кьыйырын мычытып, Нухну жалчысына алай кьарады. – Бизни кьаныбызны кьашыкъ бла ичген эселе, биз чолпу бла ичерге керекбиз.

– Сора миллетибизни шау этерге деп айланасыз, эки-юч кьауумгъа бёлюноп?

– Ала жамауатны экиге, ючге да эртге бёлюп бошагъандыла.

– Биз кёп туююлбюз бёлоне-чачыла айланырча, – деди Къазакъ, ушкоклу киши бла даулашын кьалай тохтатыргъа билмей. Даулашып турурча кьарыуу да жокъ эди. Жарлы адамны жюреги жалангач болады дей эдиле Къазакъ таныган адамла. Халал, жумушакъ болады деп. Алай эсе, бу мурдарлыкъгъа табынган «барисбийле» кьайдан чыкыгъандыла, кьайда ёсюп жашагъандыла? Муслиманнга киндиги кесилген кьоншусуну боюнун кесерге нек термилип тиш билейди?

Ол тюрлю сагъышла Къзакъгъа тынчлыкъ бермей эдиле. Не Нух эфендини къошунда, не артда, жаралары къыйнап, анасыны юйюнде жатханында. Бюгюн да ыразы эди бийни жалчысы Къаспот бла Кравцовха, ыспассыз этип, ёле эсенг ёл деп, къошда къоюп кетмегенлери ючюн.

Бусагъатда уа Къзакъ, от жагъада олтуруп, отну ышыра, Хутай бла Пашаны ушакъларына сакъ тынгылагъанлай турду. Жюреги, ниети бла да ол комиссар жанлы эди, аны сёзлерин къабыл кёрюп. Алай «къызылла» жарлыны отун жарыкъ жандырлыкъдыла деп ийнанмайды. Кёргенди, ангылагъанды. Сора не этсин, не ары, не бери къошулмай къалай къутулсун? Бармыды аллай онг? Бир жанында къалыр амал жокъ эди. Будай кёргюзтюп, арпа сага эдиле «балчебиги», «агъы» да. Кимге керек эсе да уруш-туйюш, таулулагъа керкемейди. Къзакъгъа уа бютюнда. «Къызылла», «акъла» да асыры кёп дауур этедиле. Даууру кёпню уа – файдасы азды.

* * *

Дорбундан тышына чыкыгъынчы окъуна къар жаугъанын сезип, «бу жерлеге къыш былай эртте тюшмеучю эди», – деди Хутай. Керти, кюн бир къауум замандан бери бузулуп, къар ийис ингир сайын сагъайта тургъанды. Охо да, тау жерлени къылыгъыды ол – сууукъ, келгенича, кетген да этеди. Анга юйренмейми къалгъандыла жашла! Алай, жар оюлгъанлай, замансыз заманда къар тюшюп къалыр деп кишини эсинде жокъ эди...

– Тейри, жашла, къар жаууп чыкыгъанды, – деди Хутай, мудахлыгъын жашырмай, – сууукъ келип къалды. – Бу сёзлени комиссар не магъана бла айтханын ангылагъан, ангыламагъан да болду. Кеси окъуна билмей эди неге жарсыгъанын – кюнню бузулгъанынамы огъесе башха затмы эди аны жюрегине къайгъы салгъан?

– Охо да, къар, жаугъаныча, эриген да этеди. – Къара шинли, тынгылауукъ Мухадин бери, жашлагъа, тюнене келгенди. Хутайны жумушу бла элде юч кюн туруп. Жашла жашаудан хапар билмегенледен туйюл эдиле, алай «тасхачыны» айтханлары – жарсыларын жангыртырча эдиле.

Жамауатны душманлары – Дауутокъ улуну, Деникинни да кючлери-къарыулары таркыйгъанды, уллу сермешге чыгып, «бласны» къайтарырча жол ачыла турады деген хапар аякъланып, жашланы къайсы бирине да эс тапдыра эди. Хутай кеси да аны бла кёллене эди – узакъ бармай Черек ауузун акъ къзакъладан, серебряковчуладан азатландырырча онг табыллыгъына ийнанып. Аслан аскер къуууму бла Эбизеден бери аууп, Кенг Къабакъны азатларгъа болушурукъду деп, аны аллына къарап. – Келмеди ол аскери бла, аякъларын-къолларын юшютюп, кеси келгенин Мухадинден эшитди. Къара хапарла бла къара къыш бирлешип келгенлерине комиссар жарсып, ырыслагъан да этип, дорбундан тышына чыкыды.

Тийре чыммакъ акъ болгъаны аны къууандырмады. Хауа да бир тюрлю сангырауду – къар тюбюнде хар не да уюп-тунчугъуп къалгъанча. Терек бутакъла, ауурланып, жиялангандыла. Черекни жыры окъуна ёчюлгенди – бармыды-жокъмуду.

«Журтубузгъа, эллерибизге ёлетча кирип тохтагъан кюйсюзлюк бери-дамы жетди – не болуп къалды, къайдан келди бу сууукълукъ огъесе адам-ланы кюйсюзлюклерими сууутады туугъан жерибизни хауасын?» – Хутай акъ дуниягъа къарап сюеле эди. Арлакъда жашланы атлары, жалкъалары, сауурсунлары агъарып, жоккуланып, шошайгъандыла. «Бекович – Черкес улу асыры озуп башлагъанды», – деди комиссар ичинден, къанатлыла терекден-терекге тауушсуз учханларын бюгюнден сора кёрмегенча, эс буруп. – Уллу Къабартыгъа бла Малкъаргъа бийлик этгеним азды деп, эл таматалагъа да кеси сюйгенлени тежейди. Жамауатдан аны эркинлигин окъуна сыйыргъанды. Бийлеге бла байлагъа «блас» тюшюрген ырысхы-мюлк къоранчланы иелерине къайтарырча камислени да кеси къурап. Эл-лилени буууп, артыкълыкъ этгенлерин билип-эшитип, къорууларгъа уа кючю-къарыуу болмагъаны жарсыгъа эди Хутайны. Мадар излерге керек эди. Терк, узакъ созмай.

Комиссар, ызына къайтып, ат иерине олтурду. Дорбун, къой сюрюю сыйынырча, эркинди, хычыуун жылы, къабыргъалары къургъакъ. Отун, суу да къатында. Жашла кийик уулайбыз деселе да – не сылтау. Къыш сууукълада кечинирге мындан тап жер тапхан къыйын болур. Алай баш кечиндирген тюйюлдю Хутайны къайгысы. Элни жамауатын душман-нга малтатып, жашла уа жылы, къургъакъ дорбуннга кирип турсала, кишиликини атасы ёлюп, айыплы болурла. Жарарыкъ тюйюлдю мында кечинирге деп таукелленди Хутай. Элге жууукъ жерге къайтып, аны сы-рын сакъларча амал излерге керекдиле.

– Келип, Кундуруну старшина этип кетгенлерине не айтдынг? – Комиссар Пашагъа соруулу бет алып къарады.

– Айтыб'а не айтырыкъма, – Паша, аллай ишлени юсюнден нарт сёз эсине тюшюрюрге мурадда сабырланып, болалмай, кесаматлады, – душ-ман да акъмакъ тюйюлдю.

– Ол дегенинг? – Комиссар сейирсинди. – Кундур Маскени жалчы-сыды да.

– Ийманы болмагъан кесичалагъа игилик излерик тюйюлдю.

– Аманлыкъны жалчыгъа этдирселе иги тюйюлмюдю? – деп Къзакъ сёзге къошулду. – Къарап туругъуз ол байдан, бийден да аман болмаса.

– Тейри, хау. Барды бу иште бир хыйлалыкъ.

– Жаланнгач – айбат, жарлы – эсирик.

– Жарлыны къозутсанг, итден да аман къабар, – деди Паша.

– Тапсыз адамны миндиргендиле элни тахтасына, анга не амал ансы? – Хутай, андан ары жукъ айтмай, сагъышланды. Ангылай эди ол: Кундур Кундур болгъанлыкъгъа, кюйсюзлюкню кеслери этип, анга атарыкъды-ла. Ёзге уа, Маскени жалчысыча бир сылхыр тапмаймы эдиле?

Баргъаны басмаланырыкъды.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТНЫ 90-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

БИЗ ХАЛИМАТНЫ НАЗМУЛАРЫ БЛА ЁСГЕНБИЗ

Август айны онбешинде Къарачай-Малкъарны, Шимал Кавказны, Россейни да белгили жазыгучусу Байрамукъланы Халимат туугъанлы 90 жыл толду. Халимат Къарачайны жюрегинде, Хурзук элде, Байрамукъланы Башчыны юйдегисинде онунчу сабий болуп туугъанды. Атасы Башчы Халимат сабий болуп ёлгенди. Тёрт къарындашы да замансызлай кетгендиле жашаудан. Социалист революция келирден эки ай алгъа туугъан Халимат, ана тили бла биргелей, партия, комсомол, социализм деген сёзлени билгенине сёз жокъду. Жарлы миллет жангы жашауну къурагъанын кёрген Халимат, кеси да аланы биргелерине урунады, кесини кёзю бла тюрлениулени кёредди. Микоян шахарда 1937 жыл медтехникумну бошайды, къазауатны кезюуюнде 2436 номерли эвакуогоспитальда военфельдшер болуп ишлейди. 1943 жыл миллет сюрююннге тюшгюнчю, Халиматны назмулары газетде басмалана, жыйымдыкъ китаплада чыгъа тургъандыла. Орта Азияда, Халимат, устаз болуп ишлегени бла биргелей, назму жазгъанын къоймайды. Сюрююн жылладан сора биринчи назмулары къарачай тилде 1957 жыл Фрунзе шахарда «Назмула» деген жыйымдыкъ китапда чыгъадыла. Ол жыл окъуна Къарачай-Черкес китап басмада орус тилде «Я люблю тебя, жизнь» деген назму китабы чыгъады. 1959 жыл «Сюйген тауларым» деген китабы къарачай тилде чыгъып, окъуучуланы къууандырады. Алтмышынчы жылладан башлап, Халиматны чыгъармачылык иши кёкенлей чагъады. Назмулары, хапарлары «Правда», «Ивестия», «Литературная Россия», «Литературная газета» газетледе, «Звезда», «Дружба народов», «Новый мир», «Октябрь», «Дон», «Советская литература», «Советская женщина», «Женщина мира», «Крестьянка», «Работница» дагъыда башха журналлада басмаланганлай тургъандыла. Назму китаплары кесини журтундан тышында, Москвада, башха республикалада чыгъадыла. 1960 жыл «Звезда» журнал: «Поэт Байрамукъланы Халимат, прозаик Байрамукъланы Халиматха оздурмайды», – деп жазгъанды.

Байрамукъланы Халиматны прозасыны тематикасы башхача, жанрлары да кёп тюрлюдю. Мариэтта Шагинян: «Сизни «Къара чепкен» деген хапарыгъызны алгъанлай огъуна окъуп, бек жаратып, журналгъа бердим», – деп жазады авторгъа. Белгили жазыгучуланы, критиклени бу халлы жазгъанларын айтып бошагъан къыйынды.

Мен кесим Байрамукъланы Халиматны жазгъанларын бла Къагъыйланы Назифа аны чыгъармаларыны юсюнден жазгъан монографияны окъуп, алай танышып башлагъанма. 1973 жыл «Суд аула» деген назмулары къолума

тюшгенинде, къууанчымы чеги жокъча кёрюннген эди. Кесим кёрюп, мен билип, тышында адамла аны творчествосуна сый берген бир-эки затны юсюнден хапар айтырым келеди. Мен ол заманда къарачай театрда артист болуп ишлей эдим. 1977 жыл бизни театр Ставрополь крайны Ново – Александровский районуна гастрольла бла барды. Къарачай театрыны ишине къараргъа ким келирге болур деп, къоркъуу халда келебиз. Ингир бола, бир стансени клубуна келип, декорация сала башладыкъ. Декорацияны салырыбызгъа, узун акъ сакъалы бла бир чырайлы къарт, къолунда бир талай дефтери бла, келип, эркинлик берсегиз, мен келген адамланы алларында, ала жыйылып бошагъынчы, назмула окъур эдим деп тиледи. Биз, миллетни келирине да уллу ийнанмай: «Окъу», – дедик. Ол кесини сёзюн: «Жамауат, мен сизге белгили къарачай поэтессаны назмуларын окъурукъма», – деп башлады. Окъулгъан назмугъа урулгъан къарсны эшитип, башыбыз кёкге жетгенча болады. Назмуланы асламысы Халиматны «Суд аула» деген китабындан эдиле. Бираздан клуб адамладан толду. Сыйлы къарт, сахнадан кетерден алгъа: «Быллай жазыучусу болгъан миллетни театры да иги болуруна ишек жокъду», – деп, бизге уллу ыспас этип, залгъа тюшдю. Акъсакъл Халиматны назмуларын къолу бла дефтерине кёчюрюп, алайдан окъугъаны артыкъ сейирсиндирди мени. Ол аланы, китап чыкъгъынчы, журналладан жызып алгъан болур эди деп келеди кёлуме.

Халимат жашауну бек суйгени амалтын, аны жүрегинде болгъан талпыныу, назмула бла биргелей, окъуучугъа кёчгенине сёз жокъду. Дагъыда бир кере Ставрополь шахарда 1960 жыл «Навстречу зорям коммунизма» деген фестивальда кёргеними айтыргъа суюме. Мен ол фестивальда «Солтан-Хамит» деген жырны жырлай эдим. Хубийланы Къурманалийни жашы Анзор Халимат жазгъан, 1959 жыл «Суйген тауларым» деген китабында чыкъгъан «Партиягъа бюсюреу» деген назмусун окъуй эди. Сахнагъа чыгып, жырымы жырлагъанымда, жашил театры ал тизгинлери ёрге къобуп къарс ургъанларын эследим. Бир ишексиз, ала къарачайдан, малкъардан келген студентле эдиле. Бир-эки номерден сора Анзор чыгып, Халиматны партиягъа бюсюреу берген назмусун окъугъанында, зал бирден къопханча кёрюндю манга. Мен ангылагъандан, жазыучу уллу ийнанмакълыгъын салып жазылгъан назмула алакат окъугъан жашны ауазы бла олтургъанланы жүреклерин къозгъагъан эдиле деп келеди кёлуме. Ол жыллада партияны ишине ийнанмагъан бармы эди?! Билмейме...

Социалист революцияны биргесине жашаугъа келген, Коммунист партияны кючю бла жашауда этилиннген тюрленюулени кёрген, кеси да ол жашауну къурап кюрешген Халимат «Бизни тёлю» деген назмусунда былай жазады.

**Жыллары отуздан атлагъан къауум
Къыйын кёзюле кёб сынагъанбыз,
Аталарыбыз кюрешде алгъан
Хлеу къралны – мюлкге тапханбыз,**

**Ашаргъа гыржын табылмай бизге,
Беллени къаты тартып ишлеек.
Киймибизни жылтыргъанына
Къат - къат жамаула салып киеек.**

***Биз ыйлыкмадыкь жунчуубузгъа,
Тырмашыу уллу болуп ишледик,
Эркин ата журт тапханыбызгъа
Къууангандан талыу билмедик, –***

деп, властыны ишине уллу ийнанмакълыгъын танытады.

Фахмусу къайнагъан адам, уллу жазычу, не тюрлю жанрны да хайырландырады жюрегинде болгъанны адамлагъа жетдирир, айтыр ючюн. Аны себебинден Халимат, драматургия жанрны хайырлана, эсде къалырча пьесала жазады. 1983 жыл къарачай театрны сахнасында «Тукъумсуз келин» деген музыкалы комедиясы салынады. Ол Къарачай-Черкес бла Къабарты-Малкъарны шахарларында, эллеринде 300-ден аслам кере ойналады. Ол жыл окъуна, Шимал Осетияны музыкалы театрыны сахнасында либреттосун Байрамукъланы Халимат, музыкасын Салим Крымский жазгъан «Последний изгнанник» деген опера салынады. Опера Къарачай-Черкесни театрында кёргюзюлген кюн миллет байрам болгъаны эсимдеди.

Халимат талай жылланы Къарачай-Черкесни жазычуларыны жууаплы секретары болуп ишлейди. Ол заманда жаш фахмалу жазычуланы Москвагъа литература курслагъа, Горький атлы институтха окъургъа ашырыргъа болушады, жаш жазычуланы жазгъанларына эс бёлгенлей турады. Мындагъы жаш тёлю кесибизни назмуларыбызны Халимат окъуса излеп кюрешгенибиз эсимдеди. Жазгъан жаш тёлюню арасында мен да болуучу эдим... Алай эте, кёл таба, кече-кюн ишлей, «Жаралы джазыу» деген поэманы жазып башлайма. 1994 жыл поэманы бир кесеги газетде басмаланып, баш герою Шеридайны монологу радио бла берилген эди. Ол ингирде Халиматны келини бизге телефон ачып, Халимат мени бла сёлеширге излегенин айтды. Халимат телефонну алгъынчы, манга не сагъышла келгенин бир Аллах биледи! Телефонну алгъанлай: «Кесингми жазгъанса?» – деп сорду. Эс жыйып, поэманы жазыла тургъанын айтдым. Ол заманга биз иги таныш болсакъ да, мен анга поэманы юсюнден жукъ айтмагъан эдим. – Шукур, мен сени алгъышлайма. Аллах бизге къуру жырчы Смаилны бергенди деп тура эдим, жангыла кёре эдим. Монолог аламан жазылганды, поэма да керекли даражада жазылып деп ышанама», – дей, телефонну салды. Ол халлы сёзле меннге таукеллик, къарыу бердиле, алай а кёп заманны терен сагъышха да салдыла. Талай замандан поэма жазылып бошалды, бюгюн-бюгече да аны айтхан сёзлери къарыуунгу аямай ишле деп чакъыргъанлай турадыла.

Арт жыллада Халиматны жашы Арсен бла, тюзю, юйдегиси бла уллу шохлукъ жюрюте эдик. Акъылман Халиматха тюбер ючюн къалмай эдим. Бир талай телевизион бериуле да къурагъан эдик чыгъармаларындан. Аны айтханым, перестройкагъа, партияны ишине уллу ийнанмакълыгъы болгъан Халимат жашаугъа токъсанынчы жыллада башха кёзден къарагъанча, сагъышларын жашыргъанча кёрюне эди, алай а бу хурметли адамгъа сагъышларынг нени юсюнденди деп ким сораллыкъ эди?!

Болжаллы заман жетип, закий жазычу керти дуниягъа кетди. Ахыр назмуларын жазгъан дефтери мени къолума тюшдю. Сёз жокъду Халимат ол назмуланы миллет эшитсин деп жазгъанына. Аланы талайы басмада чыкыгъандыла. Заманында партияны ишине бек ийнангандан, аны осал

жерлерин эслемегенине, партияны аты бла назмула жазып, миллетими алдагъанмы этдим деген затла табыладыла ол назмулада. Кертиси бла да бу назмуланы жазгъан Халимат:

*Зорлукъ жашауда насыбынг болмайд.
Чарыкъ олтанча сыйынг тебленед.
Эркинлик халкъгъа кюрешсиз тумайд,
Ол туугъанлай а сый кёлтюрюлед.*

*Партия,
къошдунг бизни адамгъа.
Партия,
махтау!
Партия,
Бюсюреу санга! –*

деп, партиягъа махтау берген Халимат энди былай жазады, махтагъан партиясыны иши оюлгъанында, партия коммунизмни жолун табалмагъанында.

*Трибуна бюгюн бошду кимге да,
Ауузла да болгъандыла бош.
Башы тюбюне айланганды хар не да,
Бир жукъгъа да тюлдю жүрегим хош.
Жашайма энтта ышана, сакълай,
Толмагъан муратдан толуду башым...
...Мурдарны махтап жаздым таймазлай,
Чакъыра билмей эркинлик жашау, –*

деп, партияны алдагъанын ачыкълай, алдагъанына къыйналгъанын танытады 1990 жыл жазгъан назмусунда. Кесине ол халлы багъаны берип, кесин хыртламакълыкъ уллу адамлыкъ къарыуну излейди. Ол къарыу Халиматда табылады.

Халиматны назмуларын, хапарларын, романларын алсанг да, ала жашаргъа, адамны сюерге, жашауда кеси орунунгу табаргъа юйретедиле, шуёхлукъну къаты этерге чакъырадыла, тюз жашаргъа жолну кёргозтедиле. Аны себебинден болур, 1967 жыл литература чыгъармачылыкъда жетишимлери ючюн «Знак почета» орден бла саугъаланады. Он жыл ётгенден сора, 1977 жыл, къыралла арасы шуёхлукъну бегитирге юлюш салгъанын таныта, «Дружба народов» орден бла да саугъаланады.

Къарачайны белгили жазычусу Ёртенланы Азрет 1937 жыл репрессияда жоюлады. Къаракетланы Исса, Орусланы Махамет дагъыда башхала Ата журт къазауатдан къайтмайдыла. Халимат къарачай поэзияны, прозаны, таулу журтун да саулай СССР-ни халкълары бла биргелей тыш къыралла билирча этеди. Халиматны назмулары украин, прибалтика, башха совет республикаланы миллетлерини тиллеринде чыгъадыла. «Гыржын», «Айран» деген хапарлары япон, болгар, ингилиз, вьетнам, хинди, корей дагъыда кёп башха тыш къыралланы тиллеринде басмаланадыла.

Мен аны назмуларында, хапарларында ёсген окъуучуларыны бириме.

Бюгюнде да, журтну кёзлеулери ча, таркъаймагъанды миллетни фахмулу жазычу жашлары, кызылары. КЧР-ни халкъ жазычусу Мамчуланы Динаны поэмалары миллетни ауузунда айланадыла. Халкъ жырчы Ёзденланы Альбертни жырлары жаш тёлню, уллуланы да ауузларындан тышмей жырланадыла, жыр кырагъан макъамлары тойлада согулгъанлай турадыла. Ол тойюлюмюдю фахму! Таркъаймагъанды кырачайны фахмулу адамлары, алай а, дуняда кёп миллетлени тиллеринде белгили болурча, Халиматны сыйына жетерча, жангы жашауну кючюнден болалмайдыла.

Халиматны назмулары жашаугъа не сагыш этгенин айтханлай турадыла. Ол терс жашамагъанды, ийнанып тургъан партиясы аны алдагъаны ауур тиеди анга.

*Терс, тыз эсем да, жашауда жашадым,
Ийнаныу уллу эди менде.
Бюгюн нелеге ёкюнеме сора,
Насыптыма деп тураем ол кюнде,—*

деп жазады 1990 жыл жазгъан назмуларыны биринде. Кыралда терс тырлениулени кёрюп, айтханын эшиттиралмазын билип, миллет кеси кесине этген затланы кётюралмай кыйналады. Ол кюн болгъан затланы сюртюнюнню онтёрт жылы бла тенгешдиреди.

*Онтёрт жылмы?
Озгай, энтта алайбыз,
Люу-люу эте кылы кётюрню юсюнде,
Бир оноугъа келишимейин барабыз,
Къоркъуу басып халкъны кечеде, кюнде.
Кимни сакълайд бюгюн ажал, бугъунуп,
Кимге келе турады болжалсызлай?..
Кылы юзюлюп, сыйрат кётюрден кыюлюп,
Кетип барамы турады Кырачай?.. —*

деп жазады керти дунягъа кетерден биразны алгъа жазычу. Ахыр тылпыууну заманында да ол миллетини сагышын эте жан бергенине сёз жокъду. Халимат – ол кеси бир ёмюрдю. Революция бла бирге туууп, миллетлени биригип жашаргъа чакъырып, иги, бай жашауну болуруна ийнанып жашагъан Халимат, Совет Власть оюлгъанында уллу жунчуугъа киреди, властыны терслемей, кимге кыуллукъ этгенме деп сагышланады. Власть бла бирге, жашаугъа келгенича, ол оюлгъандан сора, кёп турмай, керти дунягъа кетеди.

Жамауат жырчысына, жазычусуна сый бере, республиканы аралыгъында кырал библиотекагъа Байрамукъланы Халиматны юю деп атайды. Республиканы жамауаты, уллу жүреккли миллет жырчы, Байрамукъланы Халиматны 90-жыллыгъын белгилеген кюнде мен аны назмуларын, хапарларын суйген окъуучусуча, жатхан жеринг жумушакъ болсун, тургъан жеринг жаннет болсун, багъалы Халиматыбыз, дейме.

ТЕБУ ШУКУР

АКЪКЪЫЗЛАНЫ ЯКУБ ТУУГЪАНЛЫ – 65 ЖЫЛ

ОЮМЛУ ЖЮРЕК

Акъкъызланы Алийни жашы Якуб Малкъарны биринчи художниги. СССР-ни художниклерини Союзуна 1975 жылда алыннганды. Якуб 65 жыл мындан алда республикабызны эм оғурлу, аriu жерлерини биринде, Чегем ауузунда туугъанды. Шахмырзаланы Саидни, Къулийланы Къайсынны, Кешоков Алимни жеринде. Ала да художникле эдиле, жаланда бояуланы орунларына сёзле бла хайырланып болгъандыла. Якубну кесине да аны чыгъармачылыгын уста билгенле «Акъкъыз улу жерини поэтиди, аны табийгъатыны, жаныны да», – дегендиле. Ол бийик багъагъа, аллай жетишимге Якуб кесини уллу фахмусу бла, иш кёллюлюгю бла, эм башы уа – жүрегини, акъылыны, оюмуну къанатлары бла жетгенди. Ма ол къанатладыла бизни да, аны суратларына къараргъа келгенлени, учургъан, учундургъан да Акъкъызланы Якуб къурагъан сау дуниягъа, жашаугъа тартыннган къууанчы бла, къызыу кюн тауладан ургъан сериуон кибик сабыр мудахлыгъы бла бирге элтген биргесине. Художникни жарсыуу, ачытхан жарасы окъуна оғурлулукъ бла, бир сейир тейри жарыкъ бла тышланып, ёмюрлюкге къуллукъ этедиле. Тазалыкъны, ачыкълыкъны тагы суулары былайдан башланнган сунаса. Алай а Уллу Аллахдан берилген фахму эталады.

Якуб устазлыкъ ишни да бардыргъанды. Ол кесини сурат ишлеуде жетишимлери бла жаш художниклени шагъырей эте эди. Москва тийресинде

«Снеж» деген чыгъармачылыкъ юйде битеу СССР-ден келген графика бла кюрешген жаш художникледен къуралгъан жыйыннга башчылыкъ этип тургъанды. Акъкъызыланы Якубну анда чыгъармачылыкъ хунери андан ары айныгъанды. Художниклени Венгрияда болгъан халкъла аралы симпозиумларына баргъанды, аны ишине тири къатышханды.

Акъкъыз улуну театр бла ишлегенин да энчи айтырчады. Бир да болмагъанча алакат декорация эскизлери, костюмлары, ол жазгъан плакатла кѣп адамланы бюгюн да эслериндедиле.

Якуб туугъан Чегем ауузун бек уста билгенди, кесини тутхан ишин билгенча. Ол хар бир ташны биле эди анда таулада, хар бир жаяу жолчукъну, ёмюрлюк чыранланы хар бир бугъеин. Хар жай сайын ол «Чегем» турбазагъа келиучю эди. Солургъа келген къонакъланы таулада айландыра эди, сора ауушла бла аланы Гюржюге ашырып болгъанды, Къара тенгиз жагъасына дери окъуна. Ол келишимли адам эди, аны ючюн эди, баям, аны шуѣхлары да кѣп болгъанлары, тынгылы болгъанлары. Якубну аллай шуѣхларындан бири Герман Паштовду, битеу уллу Россейге айтылгъан айтхылыкъ художник. Ол Акъкъыз улуну ишлеген суратларына, битеу бар чыгъармачылыкъына да бек бийик магъана береди. Башхала эслемей кетген бояуланы, ышанланы кѣреди. Ол да анстан туююлдо. Жаланда сени бла тенг болгъан, бир кибик ёсюмлюле кѣраладыла бир бири кѣзлерини толу тюрсюнлерин, толу сыфатларын... Эштада, ма андан сюе эдиле бир бирни Герман бла Якуб шуѣхлача, ма андан жашай эдиле ала къарындашлача, ма андан жюрюте эдиле бир бирни сыйларын, Къулийланы Къайсын бла Кешоков Алимча, Бабаланы Ибрагим бла Тхагазитов Зуберча. Аллай байламлыкъ не заманда да бетсине билген, огъурлу, фахмулу адамланы тѣрелери болгъанды.

Акъкъызыланы Якуб адамлыгъындан нюр келген художник болгъаны къайсыбызгъа да эрттеден белгилиди. Аны битеу бар чыгъармачылыкъында эм алгъа адамгъа суюмеклик урунады кѣзюнге, туугъан жерге, от жагъагъа. Ол суюмекликни тагы суулары Чегем тауланы этеклеринден аладыла жол адамланы жюреклерине. Аллай жолну сау ёмюрлерин излеп табалмай кетген азламы бардыла чыгъармачылыкъ иш бла кюрешгенледе! Якуб къайсы суратны ишлесе да, къайсы теманы алса да адамны кесине тартады, сагъыш этдиреди, ойлатхан этеди. Художник тапхан бояула, ызыкълa тилленип, сени бла сѣлеширге излейдиле. Дагъыда бир аз мычы, айтырыгъымы айтмагъанма дерге сюедиле суратла, къаллай бир къарап турсанг да алагъа. Якубну чыгъармалары бош бир сурат ишлейим да, артдан а бир Аллах айтхан болур дегенден къуралмагъандыла. Хар сурат аны жаныны бир болуму, жюрегини бир тепгени, жюрегини бир къычырыгы. Огъурсузлукъгъа къычырыгы бла, чамланнганы бла бирге сейир сабыр сылайды аны жылыу туугъан къол аязы игиликни, огъурлулукъну. Ол а тамырлары теренде болгъан хунерни, усталыкъны юсюнден айтады. Акъкъызыланы Якуб бизни искусствобузда юлеширге жарамгъан гырт накъутуду, аны алтын хазнасыны ёзеклеринден бири. Анга ыспас, сый да ма былайдан башланады. Асыры кеч келгенди анга, фахмусуна кѣре, махтау, халкъны жюрек ыразылыгы да.

Якубну ишлери бла шагъырей болгъанла биледиле аны темалары кѣп болгъанларын, аланы ол бир кибик кенгден, теренден да алыучусун. Художникге бир кибик женгил эди баргъан, башха тюрлю айтханда, жол уста болгъан къайсы жанрда да; лирика кѣрюмдюле болсунла, портретле неда натюрмортла бла гравюрала болсунла. Китапланы жасагъанда да, эклибрисде да, живописьде, керамикада неда театр бла байламлы чыгъармачылыкъда да. Якубну атын бир башха адам бла шашдыыр амал жокъду. Къайсы ишни къолгъа алса да, ол жан сала, жан кийире билгенди анга.

Бир сѣз бла къысха айтама десенг, Акъкъызланы Якуб бизни Малкъар Сурат искусствону классигиди. Аны ишлерин бу зат къошулсун неда бу

зат къорасын дерге болмайса – хар нени да кесини ѳз жери барды – хый-сапланып, жюз кере сагъыш этилип салыннган жери.

Якуб бир темагъа бир талай сурат ишлегенди бири бирине ушамагъан, бири бирин эниклемеген.

Миллет художниклени чыгъармачылыкъ жолларында бир талай къыйын аууш, бир къауум тыйгъыч бола келгенди. Аладан эм къыйыны, эштада, биз ойлагъаннга кѣре, этнографиягъа жан атыуду, анга битеу толусунлай акъылы-сагъышы бла берилиудю. Халкъ адетлеге, тѣрелеге, фольклоргъа батылып къалгъан кѣп художникге ахыр жол болгъанлай къалгъанды. Аллай ауушладан Якуб, бир да болмагъанча, женгил эм да ариу ѳтгенди. Ол кесини суратларында ол теманы юсю бла, анга дери бир киши да ойламагъанча, жюреги бла, бийик магъана берип, ѳтдюре ойлагъанды. Бу тема аны чыгъармачылыкъында биз барыбыз да солугъан

ариу, таза хауады. Ма аны ючюндю Якубну суратлары кимни да сагъыш этдиргени, Якубну сагъышлары бла келишдиргени, бир да болмаса уа, сейирсиндиргени.

Аккъызыланы Якуб юй бийчеси Меджидова Сияра бла бирге кѣп суратла ишлегенди. Сияра – лезгинлени биринчи профессионал художниклериди тиширыулары араларында. Аланы бирге этген ишлерине, ал кезиуден окъуна башлап, критикле, кѣрмючлеге къараргъа келгенле да бийик багъа бичгендиле. Аланы графикада, китап жасауда, живописьде ишлеринде кеслеринде сейир дуняла къайнайдыла бийик таулары бла, таза суулары бла, терен тенгизлери бла, жарыкъ жулдузлары бла. Сияра бла Якубну суратлары кѣп тюрлю, уллу даражалы кѣрмючледе, эм бийик багъалагъа тийишли бола, кѣргюзтюлгендиле.

Аланы биринчи монографиялары «Къулийланы Къайсынны назмуларына кѣре» 1974 жылда ишленгендиле. Бу суратла Къайсынны поэзиясыны солууун, жашауун ачыкъ эм туура айталгъандыла. Аны бла къалмай, ала кеслери алларына тынгылы, къайсы бир кереги бла да айтхылыкъ ишледиле; кеслерини бир кишини да къатламагъан ъз жашаулары бла.

Сияра бла Якуб ишлеген суратлада шаркъ бла запад культурала бирге къошулгъанча алай эслендиле. Ала бирге къошулгъанда аладан бир сейир жангылыкъ, тазалыкъ келгенлей турады, къызыу кюн къарлы тауладан салкъын аяз, сериуон ургъан кибик алай. Келир заманлада, анга бир ишек да болмасын, алимле, искусствоведле да ол экисини бирге этген суратларына жангы кѣз бла, уллу даража бере къарарла.

Аккъызыланы Якубну дагъыда эм алаамат ышанларындан бири – фахмулу жаш адамланы, аланы ал атламындан башлап, кѣре билгениди, болуша келгениди. КЧР-ни халкъ поэти Ёзденланы Альбертни биринчи назму китабы «Къачхы кечени макъамлары» эди. Ол китапны художниги Аккъызыланы Якуб болгъанды. Назмуланы магъаналарына кѣре ол анда тѣрт сурат ишлегенди. Ол суратланы мен Якубну бир кѣрмючюнде да кѣрмегенме. Якубну чыгъармачылыкъ ишин тинтеме деген аны кѣплеге белгили болмагъан суратларын «Къачхы кечени макъамларында» табаргъа онгу барды.

Кѣп поэтлини къол жазмаларын окъугъанды ол. Жаратханы болса, китапха деп суратла, иллюстрацияла жазгъанды. Алада Якуб китапны баш магъанасын, ъзегин, авторну сагъышларын, оюмон, жигитлерини сыфатларын кесгин кѣргюзтюп тургъанды. Ол да Аккъызыз улуну минг жанлы фахмусуну бир жаныды. Фахмусуну бу жаны Якуб бизни Нарт эпосубузну къолгъа алып ишлеп башлагъанда ачылгъанды. Нарт эпос а халкъыбызны культурасыны мурдоруду. Къайсы фахму да, хар къайсы битимча, тамырлары бла жерге тюшсе, ъсюп тебирейди.

Аккъызыланы Якубну чыгъармачылыгыны юсюнден, кесини юсюнден да сагъыш эте келгенде, кѣлюме алай келеди – бу адамны бийиклигинден эсе аны теренлигиме онглай болур деп. Якуб кеси, аны чыгъармачылыгы да не уллу дуняа къурай эселе да, ол дуняа жерибизни кесине ушайды. Жерде да алайды: тауларыны бийиклигинден эсе тенгизлерини теренлиги хорлайды. Къайсы бийик тауну башына ким болса да, эм аздан а

биреу, ёрлегенди. Тенгизни терен жерине уа алыкъя адам улу тышоуп биз билмейбиз. Якубну суратларында теренлик да анга ушайды. Ала келир тёлөлеге алланыпдыла...

Акъкъызлары Якубха, къайда болса да, къайсы болумлагъа тышсе да, баш магъана жашауду, аны тегерегинде адамла; битеу бар къайгъылары бла, битеу бар жарсыулары бла. Сурат нени юсюнден да болсун – анда чынтгы поэтни жотю кёзю, уста жырчыны сезими чертилип, эсленгенлей турадыла. Ол а художникни усталыгы бла хунерини къаллай бир гюренке тартханын

айтады, къаллай бир даражагъа тийишли болгъанын кёргозтеди.

Къаллай бирге кёлюнг кётюрюледди Акъкъызлары Якуб сени бла бир заманда, бир кезиуде жашагъаны ючюн! Нек дегенде ол бизни жүрегибизге къарап тургъанча, анда болгъан къайгъылары, анда болгъан суймекликни туурагъа чыгъарып, дунияны битеу тиллерине кечюрюп, суратларында айталгъанды. Кёз кёргенни, кёк бла жер бирге кьошулгъан жерни, ол андан да кенг этгенди, андан да узакъ атлатханды. Бизни, адамланы, бир бирге баргъан, бир бирге элтген жаяу жолчукъланы да кенгертгенди ол, аланы узакъдан окъуна эсленип турурча этгенди, ол жолчукъланы кырдык баса башлагъанда. Ма андады кючю Якубну.

Ол жаяу жолчукъла къачандан эсе да бюгюн бегирек керек болгандыла бизге. Нек дегенде, къачандан эсе да бюгюн керекди бизге жууугъуракъ болургъа. Бир бирге жууукъ турсакъ, бир бирни ол къадар иги эшитирикбиз. Бир бирни эшиталсагъ' а, ангылагъан да ол къадар тынчды къайсыбызны да.

Аккъкъызланы Якуб Тёбен Чегемде туугъанды. Ал кезиуледе ол туугъан юйню къабыргъасында «Мында 1942 жылда художник Аккъкъызланы Якуб туугъанды», – деген жазыу да бар эди. Алай бюгюн аны ызы да къалмагъанды, оюла турады юй кеси да. Ол юйде уа Тёбен Чегемде Малкъарны эм уллу художниги Аккъкъызланы Якуб туугъанды. Анга кёреди бизни намысыбыз, сыйыбыз...

Чегемли Къайсын бирде алай айтхан эди, гюлню бети, жилин бети да бирге ушамайдыла, алай ала бирге ушап къалсала уа, мени кёрлюгюм келмейди, сокъур боллугъум келеди. Бюгюн бизни бир жукъ да кёрмеген заманыбызды. Алай, кеч-эртте болса да, кёзюбюз а бир ачылыр; гюлню, жилинны да бетлери башха болгъанларын да эслербиз. Андан сора да ызыбызгъа да бурулуп къарарбыз. Келир кюннге элтген кёпюрлени биз кеси къолларыбыз бла кесибиз къалай бузгъаныбызны да кёрюрбюз. Игини амандан, акъны къарадан айыра башласакъ къайтырыкъбыз биз ол бузулгъан кёпюрлеге. Аланы жангыртмай, алгъа, тангнга, жарыкъгъа жол жокъду. Былайда мени Лев Толстойну «мант башы» тюшеди эсиме. «Хаджимурат» деген романында айтылады бу хапар. Арба чархы бла мانت башны, жер бла тенг этип, эзип кетеди. Алай, арба озгъанлай, ол мانت баш тюзелип, кюннге, кёкге тартынып башлайды, дуниягъа жангы кюч бла, жангы кёз къарам бла къараргъа. Эм башы уа – жашаргъа, жашаугъа тартына эди ол мانت баш.

Аз чарх тюбюне тюшмегенбиз биз да, алай не заманда да, ол мانت башча, тюзеле келгенбиз. Мындан ары уа жетиширми бизни жүрек кючюбюз? Билмейме. Алай жүрек кючню байыкъдыргъан а Аккъкъызланы Якуб кибик айтхылыкъ адамларыбыздыла; фахмулары бла, халкъны суйгенлери бла кёкде учуп баргъан къуш къанатлагъа тие келгенле.

ДОДУЛАНЫ Аскер

ТОКУМАЛАНЫ Жагъафар

Солдатны ахыр письмосу

Халкыбызны тууган жеринден кѣчюргенлеринде, Зухурачыкъ 1-чи классда окъуй эди. Ол заманда аны атасы Салих урушда болганды.

Къазахстан тюзледе кѣчгюнчюлюкню ауур азабын сынап, онюч жылдан сора Зухура да, анасы Забитхан да тууган эллерине къайтдыла, бири – ёсюп, ариу къыз болуп, экинчиси уа – акъ кекелли болуп. Таш юйлерини башы кетип, къуру къабыргъалары сюелип тургъанларын ала кенгден окъуна кѣрдюле. Экиси да ары ашыгъадыла. Бузулуп болгъанлыкъгъа, ол аланы юйюр уялары, тансыкъ болгъан от жагъалары эди. Ала ары киргенде, жашил сыртлы гургунла, ары-бери къачып, хуна тешиклеге ташайдыла. Бир къауумлары уа, жерлеринден да къозгъалмай, башларын да кѣтюрюп, сиз кимсиз, талай жылдан бери былайгъа адам аягъы басмагъан эди дегенча, келгенлеге сейирсиниюлу къарайдыла. Забитхан алагъа эсин бурмады. Босагъада сюелгенлей, юйню къуру къабыргъасына къарап къалды. Кюнню бетин булут тумалай баргъанча, аны бетине да мудахлыкъ жайылды.

– Анака, нек сагъайып къалдың? – деп сорду Зухура.

– Бизни кѣчюргенлеринде, атангы сураты бу къабыргъада тагъылгъанлай къалгъан эди. Мен насыпсыз а анча жылны ичинде ол жеринде сунуп тургъанма, – деп ахтынды Забитхан. Ызы бла уа кѣзлеринден жияямукъла чыкъдыла.

– Анака, биз юйюбюздебиз! Сен а къууанырны орунуна жиягъан этесе...

– Кѣчюрген эрттенликлеринде атангы суратын ала кетейим деп, экинчи къайтып юйге кире баргъанымлай, бир хурметсиз солдат, ушкогун кѣкюрегиме тиреп, кирирге къоймагъан эди...

Анасы бла бирге Зухураны да жюреги такъыр болду. Кѣчгюнчюлюкге дери да Салихден жалаңда эки письмо алгъан эдиле. Андан бери аты-чууу чыкъмай къалганды. Зухура атасыны сыфатын унутхан окъуна этгенди. Шѣндю ол аны кѣрсе, ким биледи, таньялмай къалыргъа окъуна болур эди. Алай Забитхан а аны сыфатын кѣз аллында тутады, жюрегинде жашатады. Алыкъа андан тюнгюлюп къалмаганды, умутун юзмей жашайды...

Забитхан бла Зухура ахлулары, эллилери да болушуп, бузулгъан юйлерин жангыртдыла да, ичине жыйылдыла. Бир кюн, аланы излеп, бир къабартлы киши келди. Анасы ишге кетип, юйде Зухура жангыз кеси эди.

– Сени атыңг неди? – деп сорду келген къонакъ къызгъа.

– Зухура.

– Атангы аты уа?

– Салих.

– Сора мен жангылмай келгенме, - деп, кьоюн хуржунундан юч мюйюшлю письмону чыгырып, кызгъа узатды. – Бу кьагъыт фронтдан сизни кечюргенлеринден сора келген эди. Мен ол заманда районда почтада ишлеучю эдим. Андан бери бу письмону сакълап тургъанма, Аллах буюруп, бир заманда иеси табылыр деп.

Зухура юч мюйюшлю письмону адресин окъуп, амалсызгъа кьалды. Атасы урушдан жазгъан кьагъыт!

– Ахшы кьыз, мен кесими борчуму толтурдум, энди мен кете барайым, - деп, кьонакь олтургъан жеринден турду.

– Угъай, кетме. Мен бусагъат хычинле этип сыйлайым. Кёп турмай анам да келир... - деп, Зухура тынгысыз болду.

– Сау бол. Бек ашыгыппа. Къайтыргъа керекме...

– Бир да болмаса, айран иче бар.

– Айран ичерге уа боллукъду.

Зухура гоппан бла айран келтирип, кьонагъына берди. Ол, аны ичип, гоппанны ызына къайтарды.

– Аллахха шукур, таулу берекет жерине къайтханды, – деп, кьабартылы кьонакь кызгъа да ыспас этип кетди. Ол кетгенлей, Зухура письмону ачды.

«Жанымча суйген ариу кызчыгъым Зухурачыкь. Бу кьагъытны санга жамама. Манга артда ийген письмогъузну тубюнде сен окъуй билгенинги юсюнден жазгъан эдинг. Анга мен бек кьюуанганма. Энди сени атынг бла письмоланы терк-терк жаза туурума. Школда иги окъу, охому? Мен юйге къайтыргъа иги кызчыкь болуп тур. Манга жарсымагъыз. Саума, эсенме! Бусагъатда Польшаны тийресиндеме. Аямай фашистле бла сермешебиз. Кёп жазып башынгы аурутмайым. 8-чи март байрам бла алгъышлайма анангы да, сени да... Жанчыгъым, бир зат болуп, къайтмай кьалсам, сен ананга иги бола тур. Аттынг Салих».

Зухураны кёз жашлары тегюлдуле. Атасыны кьагъытын ёшюнюне кьысып, кеси кесин тыялмай жиляды. Бу кезиуде анасы келди.

– Кьызым, не болгъанды санга? Нек жиляйса?!

– Анакам, аначыгъым, ёмюрде сени жюрегинги кьыйнамам. Сен бу дуняда бек ахшы адамса, бек огъурлу, бек ариу... - деп сытылды Зухура.

Анасы бла кьызы Салихни письмосун алларына салып, кёп жилядыла. Кёп таралдыла. Ол кьагъыт уллу урушда замансыз жутулгъан жигит солдатны ахыр письмосу эди. ...Алай ол кюн да юзюлмеди Забитханны умуту. Ол энтта да сакълайды Зухураны атасын, ёлгюнчю сакъларыкьды ол аны!

Тойчу

Тахир гитче заманчыгъындан окъуна тепсерге итинген жашчыкь болгъанды. Радиодан бир кыстау согъулгъан макъам эшитилсе, топал аякчыкъларын кезиу-кезиу басып, анасыны сютонден тойгъан улакчыкьча ойнакълаучу эди. Аны алай этгени атасын, анасын да бек кюлдюрюучю эди. Бютюнда бек атасы кьюуаныучу эди, жашыбыз фахмулу

жаш боллукъду деп. Фахмулу дегени уа алай бош фахму тнойол эди. Бек аздан къалгъанда, ол Тахирни уллу алим, неда космонавт болурун сюе эди. Аладан алашаны уа къулагъына алыргъа да суймей эди.

Тахирчик ёсюп, школгъа жюрюп тебиреди. Биринчи, экинчи, ючюнчю... классланы бешлеге бошады.

– Аперим, бала! Былай окъуп барсанг, Аллах айтса, академик боллукъса, – деп махтады атасы жашын.

– Угъай, аття, мен академик болургъа суймейме.

– Не-е-ек? – деп къашларын тюйдю атасы.

– Мен тепсеучю боллукъма... тойчу.

– Ол а не хапарды? Бу жолдан сора сен манга аллай затны сагъына турма. Академик болургъа суймей эсенг, космонавт бол, неда ийнарал!

– Аття, мен кеч къала турама.

– Къайры ашыгъаса быллай бир?

– Клубха. Мен анда тепсеу кружокга жазылгъанма.

– Къой, бала, бу тепсеу-мепсеулени. Ыспассыз затла бла башынгы аурутуп кюрешме. «Кёремисиз, Ханкешаны уланы къаллай жаш болгъанды!» – деп, халкъ сени махтап айтырча аллай жаш болурунгу сюе мен...

Тахир клубха кетди. Той-оюн кружокда кёп ариу къызчыкъла, жашчыкъла бар эдиле. Аланы кёбюсю Тахирни шуёхлары эдиле. Быланы юйретиучю устаз биринчи кюнледен окъуна Тахирни тепсерге хунери болгъанын сезди. Аны себепли ол анга артыгъыракъ эс буруп, кружокдан тышында да аны бла энчи «дерсле» бардырып тебиреди.

Ишни алайгъа кетгенин сезген Ханкеша, алгъынча жууаш сёлешмей, жашына къутуруп тебиреди.

– Сен бу клубну къоймасанг, эки къулагъынгы да юзюп, къолларынга тутдурлукъма, ангыладынгмы? Ханкешаны жашы Айгъа, Жулдузлагъа учаргъа керекди. Бизни элден тышында мени киши да танымайды. Сен аллай бир жигитлик этсенг а, мени атым битеу Арисейде айтыллыкъды...

Ханкеша не бек хахайлап кюрешсе да, жашын бюгалмады. Тахир сайлагъан жолундан таймады. Онунчу классны бошагъанлай, Нальчикге барып, таулу ансамбльге къошулду. Аны аякъ бюгюп, келефен желча чулгъанып тепсегенин кёргенде, ансамбльни тойчулары да къууандыла.

Жашыны ансамбльге киргенине атасы, айхай да, ыразы болмады. Ол аны Москвада уллу окъуугъа иерге деп тура эди. Юй бийчесинден жашырын, ол ишге деп, аз-аздан къыя, иги кесек ахча къыстырыкъ да этген эди. Энди уа аны ахшы мураты оюлду. Алгъын адамланы кюлдюре жашаучу Ханкеша энди тунтуюп айланады.

Арадан бир ненча жыл озду. Анда-санда Тахирни аты газетледе сагъыныла башлады, фахмулу тойчу дегенни айтып.

– Э киши, ёнгеленип турма да, андан эсе Нальчикге барып, жашыбызны къалай тепсегенине къарайыкъ. Радиодан да эшитгенме аны махтап сёлешгенлерин, - деди юй бийчеси бир жол эрине.

Ханкеша арталда ыразы тнойол эди къатыны айтханнга. Болсада ол аны кёлюне тиерге суймеди. Алай бла экиси да жай кюнлени биринде

жолгъа атландыла.

Ол кюнню ингиринде окъуна ала таулу ансамбльни концертине бардыла. Ханкеша тегерекге-башха сейир этип къарай эди. «Бизни клуб а муну къатында бош зат кереме», – деп, ичинден ахтынды.

Концерт башланды. Къанкъазлача тизилишип, тойчула сахнагъа чыкыгъанда, залда олтургъанла, орунларындан туруп, къарс урдула. Жаланда Ханкеша къалды жеринден тепмей, къарс да урмай.

Концерт зауукъу концерт эди. Кёбюсюнде Тахир тепсей эди. Ол сахнагъа чыкыгъаны сайын залдан: «Аперим, Тахир!..» деген къууанчлы ауазла эшитиле эдиле.

Концерт да бошалды. Залдагылла кете туруп: «Къалай залим тепсейди ол Тахирчик. Аны ёсдюрген ата, анагъа минг махтау болсун! Аллах ёмюрлерин узакъ этсин!..» деп бара эдиле. Аны эшитгенде, Ханкешаны бети жарыды. «Эй жамауат, ол жашны мен ёсдюргенме!» – деп битеу бары да эшитирча къычырлыгъы келди. Болсада алай да эталмады. Бурулуп, юй бийчесини бетине къарады. Аны кёзлеринден, кезлеу сууча, тап-таза жилямукъла саркъа тургъанларын кёрдю.

– Хар зат да тапды, хар зат да игиди, – деди анга Ханкеша.

Ханкеша уа биле эди къатыны къууанчын ичине сыйындыралмай жюрек-синнгенин. Насыплы ата бла ана Нальчикден юйлерине кёллери кётюрюлюп, ойнай-кюле къайтдыла.

Мен терс болганма

Сагъид школчу артмагъын да имбашына тагъып юйден чыкыгъанда, атасы арбазда:

– ...Къарт гяуур, сени ит сунуп, арбазда тутхан мен телеме!.. къуруп кет мындан!.. – деп, къарт парийине къутура тура эди.

Парий да аны аллында буюгъуп. Иесини кёзлерине жалынып къарай эди.

– Агтя, не болганды? – деп, тёртюнчо классха жюрюген Сагъид атасына тынгысыз болуп сорду.

– Болуб’ а не болганды... къара къююбузну бёрю къутултуп турады. Итибиз барды деп мынга ышанмасам, кече чыгып, кесим малларыбызгъа къарай турлугъем...

– Агтя, бойнакъны терслиги болмаз. Къара къююбузну тынчылыкъ-сызлыгъын кесинг билесе... – деп, жашчыкъ итни акълады.

– Угъай, бу къартайгъанды. Ашагъандан бла жукълагъандан сора башха затха жарамайды. Аны себепли муну къыстаргъа керекди, – деп, Хажос къолунда таягъын ёрге кётюрдю.

– Угъай, Агтя, тилейме, къыстама, – деп жалынды Сагъид. Алай атасы бек къызып эди да, жашыны тилегине да къарамай, итни арбаздан къуууп чыгъарды. Бойнакъ жабагылы къуйругъун да эки арт бутуну ортасына къысып, сынчыкылагъан да эте, орам бла ёрге къыллиу-къыллиу эте кетди..

– Бойнакъ, Бойнакъ!.. – деп, жашчыкъ аны ызындан чапды. Алай ол ызына бурулуп да къарамады. Сагъид, жюреги къыйнала, школуна кетди.

Бойнакъ элден чыкъды да, таула таба айланды. «Битеу жашауумда иеме кууллукъ этдим. Энди уа, къартлыгъымда, ол мени кыстады да ийди...» – деп, къарт парий ичинден кюе бара эди. Кёзлеринден жиямукълары да тама. Бу жол да анга къара къойну хатасы жетди. Ол къанбуз хайыуанды. Талай кере тас болуп, алай табыла тургъанды. Ол тас болгъан сайын аны Бойнакъ излеп табычу эди. Бу озгъан ингирде уа бирси къойла бла бирге Хажос аны баугъа ургъанын Бойнакъ кеси кёзю бла кёрген эди. Тангнга уа жокъ болду да чыкъды. Хажос аны ючюн кызгъанды парийге, къойну бёрюге алдыргъан сунуп. Алай ол жангылгъан этгенди. «Баугъа бёрю секирсе уа, не къарт болсам да, мен сезерем аны. Мен сезмесем да, къоншуда башха итле сезер эдиле...» – деп, ичинден улуй бара эди Бойнакъ. Бара кетди да, онгсуз болуп, бир уллу ташны ырбынына кысылып, къалкъыды. Уянып къараса, къарангы бола тура эди. Бу кезиуде, къайдан чыкъды эсе да, Бойнакъны кесине ушаш бир къарт бёрю тюз да аны аллына келди. Экиси да бир бирге гырылдашдыла. Алай эте кетип, экиси да сууудула.

«Мен сени таныдым, – деди къарт бёрю. Сен мени кёп кере къуугъанса малла кыйырындан. Энди уа!..»

«Энди уа не?» – деп сорду анга Бойнакъ.

«Ач болуп тургъанымлай тюбединг», – деп, къарт бёрю тишлерин кыжылдатды.

«Ач а мен да болгъанма...» – деп, Бойнакъ жатхан жеринден кётюрюлдю. Бу кезиуде бёрюню кёзлери аралып къалдыла.

«Не кёрдюнг?» – деп сорду анга Бойнакъ.

«Къой! Къара къой!» – деп, бёрю асыры къууангандан аякълары бла жер тырнады. Бойнакъ да кёрдю къара къойну.

«Экибизни да тойдурлукъду ол. Кел...» – деп, бёрю къой таба тебери.

«Угъай, шуёхум, анга тиерге жарарыкъ туюлдю. Ол мени иеми къоюду», – деп, Бойнакъ бёрюню аллына сюелди.

«Сен а тели кёреме!..» – деп, бёрю парийге тишлерин ачып гырылдады. Андан экиси да талашып башладыла. Кёп талашдыла. Бир бирни къабып халек этдиле. Экисини да къанлары саркъа, къарыулары таркъайып, жерге сойландыла.

Экинчи кюн ыйых кюн эди. Кел, Аття, Бойнакъны излеп табайыкъ», – деп, Сагъид атасына жалынды. Бир кере угъай, кёп жалынды. Хажосну жаны ауруду жашына.

Ала Бойнакъны къоншуларындан гитчечиклей алгъан эдиле. Ол заманда Сагъидге эки жыл да болмай эди. Ала, бир арбазда бир бирни ойната, бир бирни ийнакълай, алай ёсгендиле. Сагъид школдан къайтып келип арбазда итлерин кёрмегенде, жиярыгы окъуна келген эди. Арбаз да, юй да анга къалай эсе да, иесиз къалгъан журтча кёрюннген эдиле. Бойнакъга асыры жарсыгъандан, кече жатхан жеринде бурула-сытыла,

хазна жукъламай чыкыгъанды тангнга. Атасы жашыны мудахлыгъын эсегенлей окъуна билген эди Бойнакъ ючюн ёнгеленнгенин. Сагъид жалынып тохтагъандан сора, Хажос тёзалмады. Жашы да, ол да къарт парийлерин излерге кетдиле. Хажос кёрген эди парийни къалай ары кетгенин. Ала тауланы кыдырдыла: «Бойнакъ, Бойнакъ!..» – деп, кезиу-кезиу кыгычыра. Бир заманда ала бир ташлы тыгырыкыда отлай тургъан къара къойларын кёрдюле. Экиси да сейирге къалдыла. Къой да аланы кёрюп, мен мындама дегенча, макъырды. Ала анга жете баргъанлай, ташла арасында жерге сойланып, ёлюп тургъан къарт парийни бла къарт бёрюню кёрдюле. Сагъит бара барып Бойнакъны къатында тобукъланып, аны башын сылады. Ол кёзлерин ёрге кётюргенде, жашыны бети бла энишге саркъып баргъан жилимукъланы кёрдю атасы.

– Мен терс болгъанма, – деди Хажос, Сагъидни кёюнуна кысып.

Бир чунгур жерчикни табып, атасы бла жашы Бойнакъны анда асырадыла. Сора, къара къойларын да алларына сюрюп, юйге атландыла.

Фазика

Хажобекирланы къашха ийнеклери тюз да кесине ушаш бир бузоучукъ табады. Анга юйдегилени барысындан да бек Фазикачыкъ къууанды. Ол алгъын ийнек орунга хазна кирген да этмеучю эди. Энди уа андан чыкъмай къалгъанды. Школдан келе келгенлей, портфелин ундурук юсюне атып, халжаргъа ташайып кетеди. Бузоучукъну мангылайындан, аркъасындан сылаучуду, боюнундан кучакълап ийнакълаучуду. Гинжи бла ойнагъанча, бузоучукъ бла ойнарыгъы келгенлей туруучуду.

– Фазика, дерслеринги окъу! Ауузланган да эт! – деп, анасы кызын баудан зор бла чыгъарыучуду.

Билмей тургъанлай, палах келди. Бузоучукъ кыйын ауруп къалды. Кюнден-кюннге аны халы осалдан-осалгъа кете тебиреди. Баласыны ауругъанын сезип, ийнек да тынгысыз болду. Сау этип къоярыкыча, бузоучукъну аямай жалап кюреше эди. Бир-бирде уа, Аллахдан болушлукъ тилегенча, жухун кёкге буруп мёнгюрдей эди. Алай этгенинде кёзлеринден жилимукъла да келе эдиле. Жилимукъла Фазиканы кёзлеринден да саркъа эдиле. Ол, бузоучукъгъа къалай болушургъа билмей, гузаба эте эди. Эмизик бла сют ичирип да кюреше эди. Алай бузоучукъ тирилмей эди.

Фазиканы атасы, мал дохтур излеп, районнга къууулду. Ол дохтурну табып, аны алып келгинчи, бузоучукъ ёлюп къалды. Фазика бушуулу болду.

– Сен жүрегинги инжилтип турма. Къашха ийнегибиз энтта да табар бузоучукъ... бютюнда ариучукъ, – деп, атасы бла анасы кызычыкъларын жапсардыла. Талай заман озгъандан сора, кызычыкъ алгъыннгы халына келе башлады. Бетинден мудахлыкъ да кетди. Алай, къашха бузоучукъну ачыуу аны жүрегинде, жара тапча, тырмы болгъанлай къалды...

Фазика онунчу классны да бошады. Нальчикге окъургъа атланды. Ол дохтур болургъа сюйгенин кьюру да айтып туруучу эди. Атасы бла анасы да анга ыразы эдиле. «Къызыбыз дохтур болса, ол бизни кийик сау

этер», – деп, тохтамай кьууанчлы болуп туруучудула ала. Аллах айтса, энди аланы ол умутлары толургъа алай кёп кьалмагъанды: Башы-аягъы да беш-алты жыл! Андан сора Фазика дохтур боллукъду.

Фазика Нальчикге кетди. Экзаменлени игиге ётдюрюп, окьургъа кирди. Алты жыл дегенинг терк окьуна ётдю да кетди. Фазика да окьууун бошап, туугъан элине кьайтды. Атасы бла анасы кьурманлыкь этдиле. Хажибекир кеси ёмюрюнде ол кюнча кьууанчлы болмагъанды. Ойнагъанмы этесе – жангыз кьызы дохтур болгъанды! Энди ол элде сау-сузлагъа багъарыкьды. Кьызыны юсю бла энди аны даражасы бютюдна кётюрюллукьду. Анга ыспас да этерикдиле – быллай ахшы кьыз ёсдюргенинг ючюн деп. Ма Хажибекир ол затлагъа кьууана эди. Ол кьурманлыкьгъа жыйылгъанлагъа: «Энди, Аллах айтса, кесибизни дохтурубуз барды. Аурусакь, кьоркьмазча болгъанбыз. Анга барыбыз да кьууаньргъа керекбиз», – дейди.

– Да биз аны несине кьууанайыкь... малла кьууансынла анга, – деди стол артында олтургъанладан бири. Адамла шошайдыла. Хажибекирни кьууанчлы бети, мыдыхы ёчуле баргъан от жагъача, кьарангы бола башлады. Кьалын кьашлары тьююлюп, аланы орталары бир бирге жетип тохтадыла. Хажибекир алгъындан да кьулакь кьыйыры бла эшите-эшите туруучу эди, Фазика мал дохтургъа окьуйду деп. Алай ол анга бир заманда да ийнанмагъанды. Безиреучюле безиреп айтхан сунуп кьойгъанды. Алай безирегенни да безиреген биледи. Кьурманлыкьны юсюнде халкьгъа эшитдирип, аллай болмачы затны айтмакьлыкь адепсизлик эди. Хажибекир теберге да бир болду, алай, акьылы хорлап, кеси кесин тыйды. Тыйган бла да кьалмай, зат эшитмегенча, зат да болмагъанча, кесин алай кёргюзтюрге кюрешди. Насыра Хожаны хапарларындан бир-эксин да айтып, адамланы кюлдюрюп умут этди. Алай хазна ышаргъан адам болмады. Сора Хажибекир, узун тартып, жыр айтып башлады. Ол Огъары элде бек айтхылыкь жырчыладан бири болуучу эди. Алай бу жол, аны кеси кьууанчында жырлагъан жыры кьалай эсе да мутхуз эшитилди. Анга адамыча эжиу да этмедиле. Стол артындан бирем-бирем кьобуп, кьонакьла юйлерине чачылдыла. Тыш адам кьалмагъандан сора, Хажибекир кьызын ич отоугъа чакьырды.

– Фазий, бу не хапарды? Сен, бизден букьдуруп, башха окьуунуму окьуп келгенсе?! – деп сорду. Кьыз тынгылауну ийди. Хажибекир аны халындан ишни болушун ангылады. Жюреги кьаты кьыйналды.

– Мени да, анангы да бетлерибизни жойгъанса эллилерибизни аллында. Ким кёргенди таулу тиширыуну мал дохтур болуп? Кьалай айыплы иш этгенсе сен...

– Аття, тилейме, кечгинлик бер, – деп жалынды Фазика атасына. – Эсингдемиди ол кьашха бузоучугьубузну ёлгени?... Ол кюн мен ант этген эдим мал дохтургъа окьургъа...

Оргадан бир талай жыл озду. Фазика иши бла махтаулу болду. Аны хайырындан колхозну маллары да, иели малла да, ауруу сынамай айныйдыла, кёбедиле. Кьызыны юсюнден алгъыш сёзлени эшите, Хажибекир да жангыдан жашау кёллю болду.

Болгъан иш

Жангы жылны ингиринде бир антлы тенгим мени къонакъгъа чакъырды. Ары барып ызыма айланганымда, кече арасы болгъан эди. Шахарны орам чыракълары ариу жана эдиле. Жабалакъландырып жаугъан жабышмакъ къар аланы жарыгъында кёкден кюмюш ахчала жауа тургъанча кёруне эдиле. Жел да жокъ, тегерек шоп-шош. Автобус тохтаучу жерде тёрт-беш адам сюелип. Ала да, менича, къонакъгъа барып кечикгеннге ушай эдиле. Бир заманда орамны ары жанындан ит сынсыгъаны эшитилди. Сынсыгъан деп да угъай, тюз да тиширыу жилигъанча алай эте эди. Мынга не палах болгъан болур деп, мен ары бардым. Къарасам, бир сары гатча, башы бир жанына кетип тургъан бир канализация къуюну тегерегине айланып, гузаба эте эди.

Гатча асыры къайгъылыдан мени келгеними эслеген окъуна этмеди. Къуюдан кючюкчюк сынсыгъанын эшитдим. Ишни болушун ангыладым. Гатчаны кючюгю ары кетип, ол а аны андан къалай чыгъарыргъа билмей, андан сарнап кюреше эди. Мен юсюмде тонуму тешдим да, аманны кебинден къуюгъа тюшдюм. Къалтырауукъ тийип тургъан кючюкчюкню къолума алдым да, ёрге узатдым. Гатча аны, желкесинден къабып, къайры эсе да алып кетди. Мен къуюдан чыкъдым да, энтта да бирле палахха урунамасында деп, аны башын жапдым. Сора, тонуму да кийип, биягъы жерге бардым. Анда киши да жокъ эди. Баям, мен кючюкчюкню къуюдан чыгъара тургъунчу, автобус келип кетген болур эди. Аны ызындан келлик автобусну сакълап тургъанымлай, орамны ары жанында бийик юйлени арасындан бир ит чыкъды. Ол, тегерегине къарай кетип, мени таба айланды. Ол къатыма жууукълашханда, мен аны таныдым. Сары гатча, аллыма келип, жерге бауурланды. Къуйругъун да терк-терк ойната, башын кётюрюп, кёзюме къарады. Сора ол, ичинден бир затла мурулдай, аякъларымы жалап тебиреди.

– Не этесе, харип? – деп, мен энишге ийилип, аны башындан сыладым. Ол къолуму да «уппа» этди. Мен сейирге къалдым. Бу кезиуде автобус келди да, мен анга минип кетдим. Гатча, мени ашыргъанча, автобусну ызындан биразгъа дери чабып келип, сора ызына алай бурулду. Ол манга алай нек этгенин мен ангыладым. Баласын къутхаргъаным ючюн манга ыспас этгенлиги эди аны.

Андан бери кёп жыл озгъанды. Алай ол гатчаны этгени бир да эсимден кетмейди. Андан бери ийнанганма жаныуарланы да акъыллары болгъанына.

Гюнях

Иссагъа алыкъа тогъуз жыл да болмагъанды. Ол экинчи классха жюройдю. Иги окъуп. Къарт аппасын да, атасы бла анасын да къууандырады. «Беш» алгъан кюнюнде юйюне ашыгъып келиучюдю. Юйдегиле уа жашчыкъны жарыкълыгъын кёргенлей окъуна билиучюдюле аны бошдан къууанмагъанын.

Исса бир кюн, нек эсе да, школдан мудах болуп келди. Юйде Къуран окъуй тургъан къарт аппасы аны халын жаратмады. Туудукъчугъуна

не эсе да бир зат болгъанын сезди. «Бешни» орунуна «юч» неда «эки» алгъан болур деп келди аны акъылына. «Охо, ауругъан этмесин ансы, анга уа тѳезербиз», – деп да оюмлады ол.

Исса, портфелин стол юсюне салды да, бара-барып, аппасыны къатына шош олтурду. Алгъын ол былай этмеучю эди. Эшикден кире келгенлей, къартны боюнуна тагъылып, ууакъ-ууакъ кюле, кесини жумушакъ бетин аны акъ сакъалына ышып, дыгъыл этдириучю эди. Бу жол а, келе келип, уллу атасыны къатына шошчукъ олтуруп къалды. Аппасы, жукъ да айтмай, туудукъчугъуну башындан сылады.

- Аппа... – деп, Исса, нек эсе да, айтырыгъын жутуп къойду.
- Айт, балачыкъ, не айтырыкъ эсенг да. Мен тынгылап турама.
- Ы-ы... гюняхлы ишлеге къаллай затла саналадыла?
- Да айтхан эдим да! Унутупму къойгъанса?
- Охо, энтта да бир айт, – деп, Исса бурунун тартды.

– Ахшы, алай эсе, – деди да, къарт гюняхлы ишлени санады, – сабийге бек уллу гюнях – атасыны бла анасыны айтханларын этмей, ала ны жюреклерин къыйнагъанды. Билемисе, балачыкъ, Къуранда айтылгъаннга кѳре, уручулукъ да бек уллу гюняхды. Аракъы, тютюн ичген да гюняхлы ишледиле. Къуран керексиз махтанчакълыкъны бла асыры ёхтемликни да унамайды. Муслийман киндикден юзюлгенле ислам динни адетлерин сакъларгъа керекдиле. Акъылбалыкъ болгъанлагъа намаз этиу, ораза тутуу – борчду. Сант, сылыкъ сѳзле айтхан да уллу гюняхды. Тенглеринге бла шуёхларынга харамлыкъ этсенг да, гюняхлы боласа. Бютюнда уллу гюнях а ёксюзлеге хыянатлыкъ этиудю. Ёксюз сабийге тубесенг, анга бек иги болургъа кюреш. Туююшге, урушха да къатышма. Билемисе, балачыкъ, адамны аманлыкъ ишлерин уллу Аллах кеси кѳрюп турады. Ол къыямат Кюнде гюняхлыланы бир жанына жыйып, жаханымге иерикди. Жаханым дегенинг а аман затды. Адам осал ишледен кесин сакълап турургъа керекди.

– Ётюрюк айтхан а гюняхха саналмайды да?! – деп, Исса къууанып окъуна сорду.

– Ётюрюкю дейсе?! – деп сейирсинди къарт. – Балачыкъ, ётюрюк айтхан а бек уллу гюняхды. Биреуге ётюрюк айта эсенг, сен аны, шайтанча, алдагъан этесе. Алдачуланы уа Аллах суймейди.

Исса башын алгъадан да бек энишге ийди. Бютюнда бек мыккыл болду.

– Балачыкъ, халынга къарайма да, сен, ётюрюк айтып, кимни эсе да алдагъаннга ушайса, – деди къарт.

– Хау, аппа, – деди Исса, жилярыгъы келип.

– Алай эсе, осал иш этгенсе. Кимге ётюрюк айтханса?

– Устазгъа... – деди жашчыкъ, кѳз жилямукъларын женги бла сыйпай.

– Не айтып алдагъанса устазынгы?

– Юйге берилген дерсин этмей баргъанем. Ол а нек этмегенсе деп соргъанда, ауругъан этгенем дегенме. Билемисе, аппа, алдайма деп да айтмагъанем, къалай эсе да ауузума туюшуп къалгъан эди ол сѳз.

– Терслигинги ангылагъан эсенг, хата жокъду, балачыкъ. Терслигин

ангылап, тобагъа кьайтханлагъа Аллах кечеди.

– Алаймыды?! – деп жарыды жашчыкъ.

– Алайды, балачыкъ, алайды. Мындан ары ётюрюк айтмазгъа сакъ бола тур. Тамбла школгъа баргъанында уа устазындан кечгинлик тиле. Ма кёрюрсе аркъангдан бир ауур жюк кетгенча болмасанг!

Ёкинчи кюн Исса школдан, алгъынча, жарыкъ да, кьууанчлы да болуп кьайтды. Ол къарт аппасы айтханча этгенди. Жюрегине ыра-хатлыкъ да, женгиллик да киргенди.

Ёксюз

Шамса бла Роза, эрттен сайын эл клубну къатында тюбешип, школгъа бирге барыучудула. Биринчи классдан окъуна экиси да бирге, бир партада олтурадыла. Шёндю ала ючюнчю классха жюрюйдюле...

Ноябрь айны туманлы, сууукъ кюнлеринден бири эди. Хар заманда этиучюсюча, Роза, аркъасында да портфели бла, эл клубну къатына чабып жетди. Шамса уа алыкъа келмей тура эди. Сакълай кетип, сууукъ-сурады Роза. «Нек келе болмаз? Огъесе уа менсиз кетипми къалгъан болур?..» – деп сагъышланды ол. Алай Шамса аны кьоюп кетмезлигин а ол ахшы биле эди. Болсада, ким биледи деген арсарлыкъ жюрегине кирип, школгъа кьууулуп кетди. Ол ары кьонгуроу урулгъаны бла тенг жетди. Классына ашыгъып кирди. Алай Шамсаны кёрмедди. Устаз да келди классха.

– Ким бар, ким жокъ? – деп сорду ол. Роза жеринден турду.

– Нек эсе да, Шамса келмей турады, – деди кьызчыкъ.

– Да сен къалай билмейсе да шуёхунгу нек келмегенин? Дерследен сора юйюне барып, соргъан эт. Ким биледи, ауруп иш къалгъан эсе уа, – деди устаз.

Шамсаны келмегени Розаны кьайгъылы этди. Ол ёксюздю. Атасы бла анасы авария болуп ёлгендиле. Жангызлай къалгъан кьызчыкъ энди атасыны кьарындашы Къанбатырны юйюнде жашайды. Алай аны анда тынчлыгъы жокъду. Къанбатыр эл таныгъан ичгичиди. Ол бек ичген кюнюнде аман кьылыкъла этиучюдю. Юйдегилери, андан къачып, кьоншулагъа бугъуучудула. Шамса уа Розалагъа къачыучуду. Къанбатыр Шамсагъа къол да жетдириучюдю. Аны элде кёпле да биледиле. «Ёксюзню туйген угъай, анга кьынгыр къарагъан окъуна уллу гюняхды!..» – деп, кёпле уялтыргъа кюрешгендиле аны. Розаны атасы Ахмат а бир жол Къанбатыр бла жагъалашхан окъуна этгенди ёксюз сабийге хыны болгъаны ючюн. Алай Къанбатырны киши да къаматалмагъанды. «Бу жол да андан бир палах чыкъгъан болур ансы, Шамса школгъа келмей къаллыкъ туйюл эди...» – деп, Роза ичинден кьайгъылы болуп олтура эди. Устазны айтханлары окъуна хазна кьулагъына кирмей эдиле, тенгине асыры жарсыгъандан.

Дерсле бошалгъанлай, Роза, юйюне кьайта да турмай, тюзюнлей Къанбатырлагъа барды. Ол эшикден ары киргенлей, Шамса, аны кьучакълап, кеси кесин тыялмай жиляды. Кьызчыкъны къаш башы кёбюп, къара кесеу болуп тура эди.

– Не болгъанды, Шамса, санга?.. – деп, Роза, тѣзалмай, тенг кызы бла бирге кеси да жияды.

– Тюнене ингирде исси шорпасы бла табакъны къолумдан тюшюрюп сындыргъанма да, Къанбатыр... – кызычыкъ андан ары жукъ айталмай къалды, асыры жүрексингенден.

– Кел бизге, – деп, Роза аны билегине жабышып тохтады.

Ала экиси да юйден чыкъдыла. Халжарда маллагъа къарай тургъан Абидат (Къанбатырны юй бийчеси):

– Шамса, къайры бараса? Алай тохта! Бу халынг бла адамла кѣрселе, не айтырыкъдыла? – деп, кызычыкъны тыяргъа кюрешди. Алай Роза да, Шамса да бир бири къолларындан тутханлай, чабып кетдиле.

Розаны атасы бла анасы Шамсаны халын кѣргенде, ахлары кетди.

– Не болгъанды санга? Жыгъылгъанмы этгенсе?.. – деп, ала кызычыкъгъа жүреклеринден жарсыдыла. Шамса, Розаны анасы Айшатны ёшюнүне кысылып, жангъдан жияды, сытылды. Роза уа болгъан ишни атасына бла анасына айтып ангылатды.

– Балачыгъым, жанынга болайым... – деп, Айшат кѣлю тола, Шамсаны баууруна кысды. Кеси анасыны жылыуун тапханча, ёксюз кызычыкъ аны къоюнуна бютюн бек кысылып, кѣз жиямукъларын тѣкдю.

– Аллахчю, мени кыыстамагъыз, – деп жүрексинди Шамса.

– Алай нек айтаса, жанчыгъым? Бизни бла жаша. Роза бир кызым, сен экинчи кызым, – деп, Айшат ёксюзню жапсарды.

Ахмат, бет къаны да тюрленип, тышына тебиреди.

– Э киши. Къайрыса? – деди юй бийчеси анга.

– Къанбатырны бу мурдарлыгъын кечип къояргъа жарарыкъ туюлду.

– Угъай, угъай! Анга тенг болуп кюрешме. Ол келефенди!

Ала алай даулаша тургъанлай, кѣзлерине да къан чабып, ары бла бери сюрюше, Къанбатыр кирип келди. Ол, Шамсаны чууунундан тутуп, биргесине алып кетерге умут этди. Ёксюз кызычыкъ, кесин артха тартдырып, дыгаласха къалды.

– Тийме Шамсагъа! – деп, Ахмат Къанбатырны аллына сюелди.

– Мени къарындашымы кызы бла сени не ишинг барды?! – деп кюкюреди Къанбатыр.

– Сени къарындашынгы кызы эсе, мени уа антлы тенгими кызыды! Шамса энди бизни бла турлукъду. Ол кеси алай сюеди!

Къанбатыр ачыуланды, кызынды, Ахматха керилди. Къаугъагъа тийре жыйылды. Ала Къанбатыргъа Аллахны налатын берип кыстадыла.

Алай бла Шамса Ахматланы юйюрге къалды. Роза бла ол энди, эгиз кызычыкълача, бир бирден айырылмайдыла. Шамса Айшатха «анам» дейди, Айшат а анга «кызым» дейди. Ёксюз балачыкъны хар къууанганын кѣргенлери сайын, Ахмат бла Айшат да къууанадыла, дунияда бир насыплы адамлача!

ТЕБУЛАНЫ Шукур

Азап жылда

Адамны жашауу излемине кёре болганын барыбыз да билебиз, алай а ол сени кьоймагъан сагъышла кьайдан келгенлерин билген кьыйынды. Ма энтта да сагъышла... кьуру мени кьыйнагъан затла тойюл, миллетни жашауунда болгъан затны айтмай кьалай кьойгъун! Мен, журналист, адамлагъа тубеп эшитгенлерими, кёргеними хапарын айтсам, окъуучу мени биргеме жюрюгенча, хапарланы кеси эшитгенча болур деп келеди кёлюме.

Танг белги бергинчи кьопхан эди Хапсат. Беш сабийни анасы, эрттенден ингирге дери солургъа заманы болмай жетеди. Бюгюн да иши кёпдю. Баш иеси, кьошдан малланы сюрюп тюшюп, талай малны согъум этип, кьакъ этерге такъгъанды. Чибинле чыкыгъынчы, аланы бери алыргъа керекди дей, Хапсат ийнекни сауаргъа кьолуна челекни алды. Жерни титиретип, арбазны аллында тохтагъан машинагъа эси бёлюндю. Машинадан тюшгюнчю, кьычырыгъы жер жаргъан офицерни сёзлери жанына кьоркьуу салдыла. «Отуз минутну ичинде!» – деген буйрукъну эшитгенликге, магъанасын ангыламады.

Офицер, айтырын айтып, кьоншу арбазгъа кетди. Машинаны кабинасындан чыкыгъан, азиат тюрсюнлю солдат: «Апа, продукт ора, продукт ора»,* – деп, билген тилинде айтды. Ора деген сёзню ангыламан да, продукт дегени ангылап, жигер Хапсат терк болду. Эл бла келген кьыйынлыкъ болганын сезип: «Аталары, сабийле, болушугъуз!» – деп кьычырды. Кеси, чардакьда гюрбени тубюн ачып, жамалып тургъан машокларындан юч машокну эрлай нартюхден толтуруп, машинагъа атды. Мекер, арбазда мал орунга кирип, бир малны терисин сыдырып, хазыр машокга салды. Хапсат, кьушча учуп, терк заманны ичинде кьубюрю бла тикген машинасын арбазда машинаны юсюне салды. Чабып Мекер болгъан жерге барып, этгени кёлюне жетмей, кьолундан бичакъны алып: «Эл кёчген деп бу кьалабалыкыгъа айта болурла», – деп, бир токълуну боюнун тартып, машокга салып, машинада мыллыклагъа кьошду. Мекер, сабийле кьайгъылы болуп, аланы машинагъа миндирди. Хапсат, тёшек, жууургъан кьайгъы этип, юйге чапды. Бу кезюуде офицер эки кьоншу юйдегини аллына сюрюп келди. Аналары бла сабийчиклени кьолларына

*Анам, азыкъ ал.

алган затдан башха жукь алдырмай келтиргенди. Бир кьоншусуну жашлары, бирини эри фронтдадыла. Фронтда жашланы бирини сабийлери жилиргъа кьалгъанында, аналары письмоларын кьргюзтюп жилиды. Машинада хапчукну кьрюп, офицер ёгюзча ёкюрдю, аузуна келгенни айтып кычырды. Хапсат тешек бла жууургъанны кьучагъына алганлай, «Застрелю!» деген кычырыкьны эшитип, ёлтюрсе да, сабийлени юслерине жабар зат жокьду деген акъыл келип, аллына атлады. Офицер, герохун алса да, андан ары киришмеди. Сора, жашларыны письмосун кьргюзтюп жилий тургъан тиширыгъа: «Бар, продуктала ал!» – деп, эркинлик берди. Мекер, сабийлерин машинагъа миндирип, нени эсе да алыргъа ызына къайытды. Ачыулу офицерге, жигитсе да бир тийчи дегенча къарап, ёшюн уруш этип, жабышмакъ таягъын алды. Кесин билгенли, ол таякъ, аны керти нёгери, кёп жерде жарагъанды, болушханды. Эм багъалы затын алып, Мекер, жолгъа тебиреген машинаны ызындан жетип, бир жаш адамча, юсюне минди. Машинада, Хапсатха не айтыргъа тапмай: «Сабийле бары да мындамыдыла?» – деп сорду. Ызы бла, гымых сакъалын сылап: «Аллах, мындан амандан да сен сакъла!» – деди. Орамда ёкюрген малланы, улугъан итлени ауазлары адамланы унутдургъандыла. Хар ким, кеси къайгъысындан озуп, жилигъан, сарнагъан къайгъылы болур мадар жокьду. «Ит иесин танымагъан» деп быллайгъа айта болурла... Ай, дунья, мен жашагъан жетмиш беш жылны ичинде не кьрдюм, не кьрмедим. Аллах, бу сынауну да бердинг»... – деп, Мекер Аллахдан болушлукъ тиледи. Манга жукь болгъаны болса, бир игиси – аналары жашды, сабийле кеслери кьаллыкъ тийюлдюле деген сагъышла бла барады машинада.

* * *

Мекер бла Хапсатны юйдегилери Сарытюз элге Жазлыкьдан келгендиле. Бери келгинчи, Мекерни юй бийчеси ауушуп, ол, юч сабийни атасы, жангы жерде жангы насып тапсам деп келгенди. Хапсат да, эри бла талай жылны жашап, сабийлери болмагъанында, хар бирибиз бирем башха излейик сабий насыпны деп, ариу бла айырылгъандыла. Сарытюзге эл тюшгенли, кёп жангы юйдеги келгендиле. Ингир сайын той, оюн барады. Тойда кьргенлей огъуна, Хапсат меники боллукьду деп, нюзюр этди Мекер. Кёз салгъанын жашырмайды. Ол жыллада кьобуз согъуп той этген аз бола эди тийреледе. Асламысына жашла, кызыла жыйылып, ауузлары бла тартыу тартып, алай бара эди той. Мекерге алтмыш жыл болса да, жаш адамладан эсе тири кьошула эди тойгъа. Аууз тартыуну а сагъатла бла тартып тургъанлыгъына, арыгъанны билмей эди.

Бир кюн тойда Хапсат кьобуз сокъгъанында, жашла, бал чибинлеча басынып, тегерегин алдыла. Мекер, кьатларына барып: «Анга лакъырда этгенни манга кёлю кьалмасын!» – деп, Хапсатны къатына кишини кьоймазлыгъын билдирди. Абезеххе тутуп, кёлюн ачып селеширге изледи, алай а самаркъаудан башха жууап тапмады. Тойдан сора къатына барып: «Келечиле иерикме, угъай десенг, аман этериксе», – деп, жолуна кетди. Хапсат, аны айтханын кьулагъына алмай, кызылагъа кьошулуп, жолгъа чыкьды. Орамда келе, Мекер, чыккыр толу сууну эслеп, сабийча кьууанды. Ызындан келген кызыланы жетмеге кьоюп, сора: «Хапсат, сен

тутарыкъ балыкъ бери кирип турады», – деп, келгенле жукъ эслегинчи, чыккыр толу сууну аны башына къантарды. Хапсат, былай нек этгенин ангылап, не этерге билмей, амалсыздан ышара, лакъырдагъа бурду: «Бу иссиде шо бир жууунур эди деп келе эдим», – деп, онгсунмагъанын жашырды. Къызла да чамгъа бурдула. Кеси да билмей тургъанлай, хар не Мекер излегенча болду. Мекер, ол кече окъуна келечиле ийип, сёз тауусду. Насыпларын жангы жерде излеген эки адам юйюр къурадыла. Мекер, элде болмагъанча, жангы юй ишлеп, жангы жашау башлады.

Бу заманга ол беш сабийни атасы болгъанды, къарындагъын санамай, жетмиш бешинчи жылы барса да...

* * *

Машинала, адамлагъа къошулуп сарнагъанча, гюрюлдеп, темир жолну къатында тохтадыла. Бери ташылгъан миллетни тегерегин солдатла алып, ары-бери чыгъармай, мал ташыгъан вагонлагъа жюклейдиле. Жюкленген эшалонла, къарачай миллетни белгисиз жерлеге къоратадыла. Эшиклени, терезелени бегитип, алай элтедиле. Тартыулагъа жан салыгучу Мекер ауузундан сёзю чыкъмай, талай кюнню барды. Къарангы вагонну ичинде эм алгъа Мекерни ахсынган тауушу келди, ызы бла:

**Ай, Кавказ таула къайда да къалдыла? –
Къыбылагъа къарап сынагъыз,
Жарлы Къарачайны хапарын айтайым да,
Эшитгенле бары жылагъыз...**

деген мудах ауазы эшитилди.

Мекер сарын макъамгъа сёзле салып жырлагъанында, вагонда баргъанла кюйген жюреклерине балхам тийгенча болуп тынгыладыла. Терезеси, эшиги къаты жабылгъан вагонланы жарыкъ кирген жеринден къарагъанла эшалон аланы ары дери киши танымагъан, билмеген тюзлени ичи бла тохтаусуз элтгенин кёре эдиле. Онбиринчи кюнлерине эшалон бир сары топуракълы, кюн кюйдюрген жерлеге жетип тохтады. «Тюшюгюз, буду сиз жашарыкъ жер!» – дедиле. Дунияда быллай жер да бар кёреме дегенча, ахсына, хар ким хапчукларын жерге атдыла. Хапсат бла келген юйдегилени хапчуклары тенгли бир барды Мекерлары алгъан. Бир-бир вагонлада юйдегилени жолда тюшюре-тюшюре келгендиле. Бери, биргесине тюшгенле, таныш адамла болгъанына къууанып, мындан ары да бирге болсакъ, къалай иги боллукъ эди деп келди Хапсатны кёлоне. Жалан тюзде кеслери къалгъан адамла, темир жолдан элге элтирик арбаланы кёрюп, къуу-шуу болдула. Арбаланы алларында ат бла келген адам, сизни насыбыгъыз мени къолумдады дегенча: «Былайдан башлагъыз!» – деп, Мекерлары болгъан жерни кёргюзтюп, жугъун тас этген адамча, башхалагъа къарай кетди.

Арбачыла, хапчукланы арбагъа атып, кимсиз деп да сормай, элге айландыла. Артда ачыкъ боллукъду: адам ашагъанла келедиле деп кир хапар жайылгъаны. Ингир бола, сюргюнчюлени топуракъбаш юйчюкледен къуралгъан элчикге келтирдиле. Сёлешмезден, арбачыла, келтиргенлерин тюшюрюп, тас болдула. Кел, жууукъ бол дерге адам табылмай, былайгъа келгенлеге къачхы сууукъ кёкню тюбюнде къалыргъа тюшдю. Болумну

кёрюп, Мекер: «Аналары, төшеклеринги жерге ат да, уллу, гитче да сыйы-ныргъа кюрешейик, тамбла Аллах буюргъанны кёрюрбюз», – деди. Кеси, къарангы болгъунчу, тегерекге къарап, от этер зат изледи. Лыбытадан башха жукъ тапмай, отундан сора да, жастыкъ, төшек орунуна жарар деп, къатхан лыбытаны асламыракъ жыяргъа кюрешди. Бир юйдегича, келгенле, бири бирине къысылып, жокку болуп жатдыла. Азияны дангыл тюзюнде биринчи танглары атарыкъды.

* * *

Тангны жарыгъы бла бригадир, Төлеш, келип: «Жюрюялгъан бары ишге барыргъа керексиз, чюгюндюр къар тюбюнде къалгъанды», – деп, къаты ангылатыргъа кюрешди. Тили башха болса да, ол айтхан затланы хазна къалмай барын да ангылады Хапсат. Бригадир сёзюн бошагъандан сора: «Бизге жашар жер берликмисиз огъесе тюздеми тутарыкъсыз? Бу сабийлеге не оноу?» – деп, къарыуун аямай сёлешди. Ол алай эте тургъанлай, колхозну председатели келип: «Анга оноу этерикбиз. Акъсакъл, сени малдан хапарынг болур?» – деп, башха жерге кёчерге буйрукъ берди. Айырыллыкъларын билип, Хапсат, азыкълары болмагъанлагъа, къырылып къалмасынла деп, бираз заманга жетерча, нартюх берди. Бек къарыу-сузлагъа къакъ эт да узатды. Ызы бла, мал болгъан жерде бир сют болур деп, хапар билирлерин изледи. Сора жангы жерге кёчерге хазырланып башлады.

Элтген жерлеринде эшиги болмагъан, бир къош юйчюкге тюшдюле.

Бир насыплары – берилген сюрюу къозулу къойладыла. Ингирге къошну жарашдырып, Мекер сюрююню санап алды. Ашхам бола, Хапсат, бир талай къойну саууп, сабийлерине сют ичирди. Бизге Аллах жазыкъсынды, башхала не эте болурла деп, сагъышха кирди.

Башхаланы халлары Мекерладан къарыусуз болгъанын Хапсат кече къалгъан жерлеринде кёргенди, этер амалы жокъду ансы. Тургъан къошлары элден тышында болса да, узакъ тойюлдю. Чюгюндюр ызгъа ишлерге келгенле Мекерланы алларында сабанда ишлейдиле. Ала, къарны тюбюнде къалгъан чюгюндюрню къазып, ариулап, арбалагъа жюклеп, кагатха ашырадыла.

Хапсат, къызла ишлей тургъан жерге барып, эдегиледен хапар соргъанлай, къолундан келгенча болушханлай, азыкъчыкъ бергенлей турады. Былайда ишлегенле къазгъан чюгюндюрлерин кёргюзтмей ашаргъа амал табадыла. Биргеме юйге алама дегеннге хар чюгюндюр башына жыл берилгенин иги биледиле. Элде къалгъанладан бир талай адам ачдан ёлгенлерин айтхандыла къызла.

Азанны къызын, жаза биледи деп, правленнге ишлерге алгъанларын да айтдыла. Алай а, ненча сорса да, паёк берилген хапар киши айтмайды. Паёк бермеселе, ёлгенле кёп боллукъдула деп келди кёлуне. Ингир бола, зоотехник келгенинде: «Бизни мюлкюбюзню алдырмагъандыла... бизге паёк нек бермейдиле?» – деп сорду. Ол, не айтыргъа билмей, «Апа, мен ондай жумусду аткъармаймын, ону бастыкъ аткъарады»,* – деп, сёзню башхагъа бурду. Ол да кетгинчи, Азан ауушду деп, хапар келди.

*Ол жумушха колхозну председатели къарайды, мен къарамайма.

Хапсат, жылы биямуку да этип, кьайгы ашын да алып, сабийлени кеслерин кьоюп, элге атланды. Къарыусузну жашауу – амалсыз. Къарангы жер юйню ичинде Азанны къатыны бла эки кызы ёлюкню алларына алып тургъанлай барды. Азанны кызылары сарнаргъа кюрешгенликге, ачдан къарыулары жетмегенин эследи. Бираз олтуруп, кьайгы ашын берип, сабийлерине кьайытды. Ары-беричигин берип, будай унчукъ алгъан эди да, хинкал кесген этип элтейим ёлгени болгъан юйге деп, нюзюр этди. Малла бла арып келген Мекерни аллына азыкъ салыр мадар этип тебиреди. Мында, Кавказдача, къауданда кютген адет болмаса да, Мекер кеси билгенча къарайды маллагъа. Ингир алагъа дери къауданда жубандырып, алай салады биченни. Зоотехниги, врачы да, этгенине сейирсинген болмаса, былай нек этесе деп айтхан жокъду. Сау сюрюуге кеси къарайды, биченине, сууна да. Ингирге арып жетеди. Хапсат, жылы биямуку этип, эрине, сабийлерине да берди.

Юйдегисин жукълатып, кеси, бу сууукъда тылы терк ачымаз деп, эрттенбла этерик хинкалыны тылысын басып, хазыр этди.

Жангы кюнню тангы атды.

Мекер намазлыкъда бир кюннге беш кере тилек тилейди Аллаждан; юйдегиси мындан ары чалпымазча, миллет журтуна кьайтырча. Бюгюн да ол тангын алай башлады. Хапсат, басхан тылысын жайып, хинкал кесип тебиреди.

Мекерни гузаба намаз этгенин эслеп, не болгъанын ангыламай тургъанлай, ол намазлыкъда салам берип: «Ол кызы сабийлени жиягъанларын эшитмеймисе?» – деп, гузаба, аякъ кийимин кийип, жабышмакъ таягына узалды. «Итден туугъан, юслерине ат оюн этдире турады. Тохта, жигитсе да, манга да алай этерсе!» – деп, тышына мыллыгын атды. Хапсат, Мекер андан алгъа жетсе не болурун билип, ызындан сюрдю.

Эри андан отуз жылны тамата болса да, къарда аягы тайгынчы, жеталмады. Бригадир, адамлары аны таба чабып келгенлерин кёрюп, сабанны ичи бла кьачып кетерге изледи. Ол, не болгъанын билмесе да, адамла бошуна чапмазлыкъларын билген эди.

Ауузундан керексиз сёз чыкъмаучу Мекер, кёргени ауур тийген болур эди, «Сен тапхан ананга дери барсанг да, мен ол сабийлени сени тубюнге атып кьойма...м!» – деп, таягын, атын кызыдырып келген бригадир таба жиберди. Хапсат, ызындан чабып келген жашына: «Къызладан керти хапар келтир!» – деп, Мекерден алгъа кеси мыллыгын жыгылгъан бригадир таба атды. Жетгени бла бичакъны бригадирни кёкюрегине салып: «Аталары, сен тийме, сени тутуп кетерикдиле. Ол кыызлагъа тийген эсе, мен кесим соярма!» – деп, Мекерни Телешге иймеди. Мекер кьолгъа алса, бригадирге не болурун билип эте эди. Хапсат, къушча жетип, бичагы бла юсюне къапланнганын эслегенлей, бригадир: «Айналайын, апгетай,* тийгеним жокъ», – деп жиямсырады. Жашлары келип, кызыланы нек жиягъанларын айтхынчы, бригадирни юсюнде кьыртчыгъача олтурду Хапсат.

Къазакълада адет бла, къуллукъчу не десе да, анга жууап этген аз болады. Жангы ёлген аталарына налат берип селешгенин кётюралмай

*Жанынга болайым, эгечим, тиймегенме.

жилягъандыла Азанны кызылары. Хапарны билгенлей, Хапсат Тёлешни башына бош этди. Ары дери сёзю жерге тышмеучю бригадир, аякълары кълалтырап, кючден жюрюп, атына минди. Къайгъыны уллусу аллында болгъанын ол билмей эди. Тюзю, Мекер бла Хапсат да билмей эдиле алай болур деп.

Бригадир бу болумгъа тышмей кытуллуць болур эди, сабан ызны кыйыры ат кирмез чырмаууць ханс бла лыбыта болмаса. Сабан ыз кыой эсенг, элге элтген жолну эки жаны да лыбыта чегетди. Ол себепден, Мукъуят бла аны ызындан келгенле Тёлешге жолну тарында тюбедиле.

Эрттен аяз кызыланы жилягъанларын элге элтгенинде, аналары Мукъуят, жаралы айыуча, кълонуна сенекни алып чапханды. Эгечи Ханний, киеулерине хапар билдирип, башха амал тапмай, топуракъ гыртны алды. Экиси да, кызыланы Тёлеш жилияханын сезип, кълларындагъын юсюнде ойнатдыла. Оюнну уллусун киеулери этди. Ол атны жюгенинден тутуп тохтатып, юсюндегин алып, ат къашха урду. Аны бла атны юсюнде Тёлешни сал этди. «Ойбай ай!»* дегенден башха къларыуу болмады бригадирни.

Аты юйреннген жерине, правленнге алып келди. Тёлешни атдан алып, не болгъанын, ким этгенин сордула. Ол, Мекер бла къланы сойдула мени деп, жиляп хапар айтды. Колхозну председатели: «Не этебиз?» – деп, кенгеш жыйды. Сора, хар ким ючюн да кеси сёлешип, оноун айтды: «Алдымен, Мекерни кёкбар кыламыз**». Ызы бла, хар кимге дерс болурча, теплербиз!» – деп, алаамат оноу этгени кёлюне жетип, кълларын бири бирине ышыды. Мукъуятны уллу кызы Байдымат да бар эди ол кенгешде. Сёз кълшарча болмады. Председатель ол эшитсин деп айтханын ангылай эди.

Бейшенбек алыкъла билмей эди кълаллай адамны жагъласын жыртыргъла баргъланын.

Мекерге эр кишилики дерсин берирге беш атлы элден чыкълдыла.

Хапсат бла Мекер, бригадирни жолда туююлгенинден хапарлары болмай, кълшха келип, хар ким этер ишине къларадыла. Мекерни аллына эрттен азыгълын салып, Хапсат Азанлагъла элтирик хинкалын кесип башлады. Кълш ит, кълты юрюп, тыш адам келгенин билдирди. Ким эсе да келген, итни иеси чыгълып, тохта дегинчи, ит кълшха иерик тюлдю. Хапсат, сабийлени аталарына, сен ырахат аша, мен кълрайым деп, кълондан бичагълын да иймегенлей, эшикге чыкълды. Арбазгъла жетип келген беш атлыны кёрюп, была дерт алыргъла келедиле дерге билмедди. Ит, юслерине секирип, атлыланы бирден келирге кълыймады. Хапсат алагъла жууукълашыргъла, «Такълымгъла ал!» – деп, колхозну председатели, ат оюн этдирип, Хапсатны кълтына келип, аны билегинден тутаргъла энишге ийилди. Хапсат, келгенле иги иш бла келмегенлерин сезип, атын юркютюп, бир жанына болуп, сермеп жюгенден кълты тутуп, энишге ийилген Бейшенбекни боюнуна бичакълны тиреди. Кезликни жютюсюн сезгенлей, председателини жигитлигинден жукъл да кълмады. Юсюне ат оюн этилген Хапсат, Бейшенбекни не дегенине да эс бёлмей, кёлюн-

*Мен жарлы, мен харип.

**Ат оюн этербиз Мекерге.

дегин буюкъмай айтды: «Этилген артыкълыкъ азды деп, бизни къоркъу-тургъа келген эсегиз, биз къоркъардан озгъанбыз. Хатабыз болмай тургъанлай, бери келтиргендиле. Паёк бермей, жартыбызны къырдыгъыз. Энди, сизнича итлени бир талайын сойсам, Сибирьгеми иерикдиле, не? Къайры сюйселе, ары ийсинле. Бизни журтубуздан айыргъандыла. Тонгузну аласы бла къарасыны башхасы жокъду. Журтунгда болмасанг, не башхасы барды къайда жашасанг да?» – деп, бичакъны жютюсюн къатыракъ басды.

Дагъыда, суууп къалалмай: «Хар тиширыугъа он эр кишини санап, алай келигиз, эр кишилеге не жетерин къаугъа башласагъыз билирсиз! – деп, мууал болгъан Бейшенбекни боюнундан бичакъны алды. – Акъсакъл билсе, биригиз да сау кетерик туююлсюз. Тапхансыз тиширыулану юслерине ат оюн этер заман. Миллет ачдан къырыла, сиз да ат оюн эте!» Быланы не ючюн келгенлерин билмей эди Хапсат. Бейшенбек, этгенине сокъуранып, башхала кёргенине ыйлыгъып, «Абгетай, обал болду гъой! * Кеч!» – деди. Башха атлыла, болгъан ишке къарап тургъан болмаса, сёз къошмадыла...

Председатель, правленнге келип, жангъдан кенгеш жыйды. Кесини сёзюнде: «Была, халлары бла, бизге ушагъан адамла туююдюле, терс сёлешип таякъ тийген манга келмегиз, келген болса, мен да къошарыкъма.

Ол бири.

Экинчиси, тамбладан къалмай паёкларын толу тапдырыгъыз. Аны бла тюшгенни кесим сюдге берликме», – деп, сюрдюнюнге келгенле жанлы болуп сёлешгенин билдирди.

Мекер Хапсатны туююшгенинден хапары болмагъанлай жашап кетди. Правленде Бейшенбекни не сёлешгенин, паёкну нек берилгенин адамла билмей къаллыкъ болур эдиле, Мукъуятны къызы Байдымат, правленни члени болуп, эшитгенин айтмаса. Тюзюню ётмеги тюзде къалса да, ит ашамайды дейдиле.

Алаймы болду огъесе Хапсатны къолунда жютю бичакъ бла керти сёзюню болушду, паёк берилип тебирегенлей, ачдан ёлген тохтады. Сюрдюнюню къыйынлыгъын сынагъан адамла акъыртын аякъ тиреп тебиредиле.

Бир талай замандан, май байрамны кюнюнде, Мекерни юйдегисинде алтынчы сабий – улан тууду. Ол бла, сегиз жыл болгъан Ильяс болмаса, бары да тели ауруудан туралмай жатадыла. Ильяс да малланы кютюп кетеди. Жангы туугъан сабий къарылып, къарыусуз болуп тохтагъынчы жилийды ачдан. Хапсат туруп къараялмайды. Ильяс ингирде келсе, къый сютно саууп къуярыкъды аузуна. Ары дери анга ашатырча аш, къарарча адам жокъду. Районда правленнге жангы председатель айыргъандыла. Жангы председатель, Сейдуалы, андан юй бийчеси бла келе, Мекерни къошуна суусап ичерге къайытды. Къошха киргенлеринде, жилигъан сабийчик болмаса, къымылдагъан адам кёрмей, къатыны Къанзада сабийни къолуна алды. Эри, Сейдуалы, орунда адамланы нек жатханларын ангылап, болушургъа керекди деп сагъышланды. Къанзада, кесини эмчегин ачып, баласына тежегенча, сабийчикни аузуна салды. Сют тартхан сабийчик, жилигъанын къоюп, эмчек къайгъылы болду. Ол кюнден башлап, ол

*Гюнах иш болду.

асыулу тиширыу онтёрт жылы миллет Азияда болгъан заманны ичинде, «Балам» деп, хар байрамда саугъа, сабий булжунур затла келтиргенлей турду. Мен, ол улан ёсюп, жетип, эмчек анасына ыразылыгъын билдирип жазгъан назмуну тапдым.

**Сабийликни ачы кюню – кезде жилтин,
Дуняда ким бар, ким жокъ – сезмеем.
Башха тилде сёлешгеннге тилсизем,
Ана сютден башханы мен билмеем.
Ана тиллей татлы болду башха тил,
Ана жокъда эмчек ана сют берди.
Эки тилге ие болдум сора мен,
Сютю кибик, тилин татлы мен кёрдюм.
Сюргюн кюнле уллуланы адура,
Сабийлеге ёлном бурчакъ себеед.
Къзакъ тюзю аязында миллетге
Жюрегини деу жылыуун бергенед.**

Соруулап, хапарны толусуча билип, ызыбыздан келген тёлюле миллетте жетген ачы кюнлени эслеринде тутарча, эшитгеними жаздым.

Апсынла

Иги адетни неда бир намыслы ишни кёрсек, бу эскиден келген, бабаларыбыз кьойгъан адетди деп ёхтемленебиз. Бабаларыбызны да болгъанды осал ишлери, ала ол ишлени кьоратырча кьарыу тапханлай тургъандыла ансы. Иги адетле осалдан аслам бола, жашау аланы сюзе, осалы кете, намыслы ишле сакълана келгендиле. Не заманда да адам улу экиге бёлюнгенди. Кесин миллетине тежегенле бла чийбыдырлагъа. Экинчиле кьарынлары тоюп, кёллери жарыкъ болса, андан арыны излемегендиле. Жамауатны сагъышын этгенле, жерлерине, журтларына игилик жырла жырлап, жарыкъ алгъышла этип жашаргъа излемегендиле, оюнлары, кьууанчлары да анга кёре болгъандыла. Чийбыдыр кьауум да, алача болургъа кюрешип, ич дунялары кьарыусуз болгъаны ючюн, алгъышны орунуна кьаргъыш айтып эришгендиле, оюнлары да аны ючюн башха болгъандыла.

Эрттеледе эки чийбыдыр кьаргъыш айтыргъа деп тюбешгендиле. Табийгъатны ариуунда уллу тепси жасагъандыла. Эки кьауум болуп: «Бизни кьаргъышчыбыз устады сеникинден», – деп махтангандыла.

Тёгереклерин алып, бир бирине бетлерин тургъузуп олтургъандыла. Тюйюшюрюк гугуруккулача, бир бирине кьарап, ачы сёзле бла тиллерине кьаргъыш жаныу этип, усталыкъларын танытхандыла.

Ма энди айтышып башладыла деген заманда бир чийбыдыр: «Мен, этден тоймай, башларыкъ тюйюлме», – дегенди.

Экинчи да, анга кьошулуп: «Боза да болсун», – дегенди.

Этден, бозадан тойгъанларында, биринчи чийбыдыр былай айтып башлагъанды:

– Балтаны алып, балгъа буруп, аны да алып тарыгъа уруп, анга къаллай бир тары жабышса, жеринге, журтунга аллай бир къыйынлык келсин! – дегенди.

Аны жаллыла, бу айтханнга тенг жууап болургъа амалы жокъду деп къууанч хахайны басхандыла.

Экинчи чийбыдыр да андан осал болмагъанды къаргъыш сёзлени къуаргъа, артыкъ болмаса. Ол, бираз тынгылап туруп, усталыгъым бумуду дегенча, кючбюсюреу ышара: «Сен айтхан бла бир сау къаллык да болур, мен санга айтырыкъгъа тынгыла, – дегенди. – Ой жарлы, бир тар ёзенде жашайса, эни энича, кенги кенгича кёкден бир таш тюшюб бассын!» – деп бошагъанды кесини уста сёзлерин.

Тюз ала айтхан болмаса да, кёп къыйынлык чекгендиле ала жашагъан журтланы адамлары. Жамауатда осал иш болса, анда жашагъан чийбыдыр къауумгъа ол жол уста бола барады. Айтырынг болса, журтунга, жеринге игиге болсун.

* * *

Абайны уллу жашына къатын алгъан сагъатларында тойну, оюнну уллулугу элден элге хапар болуп жайылгъан эди. Къара къойну шишлигин азгъа санап, келген къонакълагъа Абай жыйырмадан артыкъ жаш жугъутур эчкиледен шишлик, уча этдирген эди.

Абайны атасы, хар неге да жангы кёз бла къарагъан адам болуп, жашы Абай къызны жаратады деп эшитгенинде, узакъ иймей, келечи ийип, жаш адамланы бир этгенди дейдиле.

Абай да, жашлары насыплы болурун излеп, атасынлай, бар затны аямай, хар жашыны тилегин къабыл этгенди.

Гитчеси Солтан юйленнгенинде да, къууанч жети кюнню баргъанды, алай а уллу жашындача уа болалмагъанды. Къарындашла ол ишге эс бёлгендиле деп киши да эшитмегенди, келген келинни жанына уа тийгенди дейдиле.

Тап, хар не да андан башланнганды дегенле да болгъандыла. Угъай, Абай керексиз жерде кийиклени къыргъаны ючюн Апсаты къаргъагъанды дегенле да бардыла. Къалай алай болгъан эсе да, бу хапар чыгъарча бир иш болгъанды.

Ючюнчю кюн окъуна, жангы келин отоудан чыкъгъанлай: «Сен манга тенг болгъунчу, Минги тау, эрип, аллыма келир, манга этилген кимге этилликди дегенча жюрюме», – деп, тамата апсынын жунчутургъа излегенди. Жаш келинни айтханына апсыны жууап да этмегенди дейдиле ол кюн.

Абай бла къатыны, гитче келинлерини халисинден хапарлы болгъанлайына, айырыр мадар излеп тебирегендиле, алай а, чыгъарыр межам тапмай, болумну терсине ийгендиле дегенле да бардыла.

Бир кюн жаш келин къайын анасына былай айтханды: «Анняя, мени чыдамымы Аллах сизге берсин, ол жулкъунмагъан гураны мындан ары арбазда кёрсем, исси суугъа салмай, тюгюн аллыкъма, манга кёлкъалды этме», – дегенди. Аны эшитгенинде, уллу апсыны эшикни ачып, аналары, апсыны да эшитирча: «Анняя, ол суугъа тюшген тауукъ къанкъылдагъанча

кѳреме, бери бир ий, зайын орунун тапдырайым, ансы ажашып айлана болур дейме», – деп, хомухладан болмагъанын билдиргенди.

Ол кюнден башлап, эки апсынны аралары бичакъ бла этлей болгъанды.

Эрлери, болумну ангылап, жетген мюлкню айырып, тышына чыкыгъандыла. Сууну эки жагъасында, кычырып да бир бирлерин эшитмезча, юйле ишлегендиле.

Эр кишиле эрттен сайын, жангы тангнга салам берип, ишге кетселе, эки апсын, суу жагъагъа келип, урушханлай, кьаргъагъанлай тургъандыла.

Талай жылла ѳтгендиле, алай а апсынла бу осал ишлерин кьоймагъандыла. Тукъумну бетин жойгъандыла. Тийреге кьонакъ келмезча этгендиле.

Ата-ана, жюреклери жарыла, керти дуниягъа кетгендиле.

Эрлери, балалары айтханны тиширыула кьулакъгъа да алмагъандыла.

Бир кюн уллу апсын, кьызын чакъырып: «Мени хагам болмагъанлай, ол чибич мени бу ишге тартды эсе, эт тирменде тартылсын, манга жукъ болгъаны болса, жууап берирча бол», – дегенди.

Талай кюнден ауруп, кьызына: «Балам, бюгюн болмаса, ол чыкынжикге мен жууап бермей кьоймагъанма, кьыйынымы суугъа атдырма. Бар, ана сыры балада дегендиле, мен болмагъанлыкъгъа, жууап берир адам болгъанын билсин», – дегенди.

Кьызы: «Анам, кьайгъылы болма, ишинги тындырырма», – деп, сѳз бергенди. Кьолуна урчукъну да алып, суу жагъагъа баргъанды. Анасыны апсыны келе тургъанын кѳрмегенча этип, ташха олтуруп, урчугъун ийиргенди.

Кьызыны айтышыр умуту да болмагъанды, анасыны тилеги амалтын келген болмаса, алай а сууну бирси жанында ташда олтургъан ким болгъанына да кьарамай, гитче апсын дунияны аманын олтургъан эшитирча айтханды. Тап, «кьахме», «гажи» деген сѳзлени да кьошханды.

Кьыз, урчугъун ийирип олтургъан болмаса, бир сѳз жууап этмегенди, кьаргъышчы таба да кьарамагъанды. Алай бла ингир бола кетгенди. Ахырында, кьаргъыш тулукъ этген тиширыу, бир сѳзюне жууап тапмай, кюнню аягъына, жюреги жарылып, жыгъылып тюшгенди.

Кьыз, урчугъун да ийире, юйюне кьайытханды. Эшик ачылгъанлай, не хапар келтирликди деп сакълагъан анасы: «Не болдунг, хорлатмай келдингми?» – деп соргъанды. Кьызы хапарын кьаргъышчы ѳлгенинден башламай, болушуча, аллындан башлагъанды:

«Анам, не дерик эсе да бир тынгылайым деп, ташха олтурдум да, ол адамны этгенине сейирсине, ингирге жетдим, мен сѳз айтыр керекли болмады», – дерге кьызы: «Оу, мен харип, кьоркьгъаныма тюшюрюпмю келесе?!» – деп, анасы жан бергенди.

Элни жамауаты кѳп сагъыш этгенди, эл кьабырлагъа кьалай салайыкъ деп. Ахырында, экисини ѳлюклерин да тиширыулары чыкыгъан эллерине ашыргъандыла деп, хапар алайды.

Кьаргъыш – ѳлюмдю. Ол чууакъ кѳкге жалын тартады дейдиле.

Алгъыш – жашауду. Жарыкъ нюрюн тѳге, жашаудан иги не болур дунияда?! Аны ангыламагъанла чийбыдыр болуп ѳседиле дейдиле.

ТЕКУЛАНЫ Жамал

Кечеги ауана

«Темир бугъа», бирде ёкюре, бирде уа тылпыуун бошлай да женгиллене, къзаха тюзню жырып келеди. Анда-санда алаша жербаш юйлю гитче ауулчукъла кёрюнедиле ансы, саппа-сау кюнню барып турсанг, уллу эл неда сахар кёрлюк туююлсе. Аллай жолоучулукъда уа «жол кесерге» хапардан игисин къайдан табарыкъса.

Насыбыма, жолоучу нёгерлерим жарыкъ адамла болуп тюшгендиле да, кёргенлеринден, эшитгенлеринден айта, чам эте, эрикдирмей келедиле. Жангыз бирибизди тынгылауну салып келген. Бир купеде ненча кюн келе эсек да, ауузундан сёз чыгъармагъанды. Жол нёгерлерини хапарларына уа къулакъ салып тынгылаучуду, бирде ышара, бирде мудахлана. Аллай кезиунде мангылай териси жыйырылып, къалын къашлары бирге жетедиле, уллу къара кёзлери тереннге кетгенча боладыла.

Жол нёгерлери аны сёзге къошар, кёлюн кётюрюр амалланы излейдиле. Аладан бири, туруп:

– Тапдым мен аллай амалны, – деди. – «Хапардан хинкал ахшы» деген сёзню эшитгенмисиз? Эшитгенсиз. Алай эсе, вагон-рестораннга барайыкъ да, эркегырыулача, жараулу сыйланып къайтайыкъ. Ма андан сора чыгъарыкъды хапарны татыуу, ансы къуру тулукъну ёрге сюерге кюрешгенден файда жокъду.

Купе нёгерле барыбыз да ыразы болдукъ да, аны ызындан вагон-рестораннга атландыкъ.

Ашагъан, ичген да эте, анда танг кесек олтурдукъ. Жарыкъчыкъла болдукъ, бир бирибизни айтханына тынгыламай тебиредик. Тынгылауукъ нёгерибизни да жылтырадыла кёзлери, бети къызарды.

– Ай, Аллах ыразы болсун, кёзюмю дуниягъа ачдыгъыз, – деди ол, сёзге къошула. Биз бир сейирлик хапарны эшитирге суйгенча, бирден тохташдыкъ.

Жашауум, ишим да алай болгъандыла да, ёмюрюмде кеси аллыма олтуруп ашамагъанма ашымы, ичген да этмегенме. Не заманда да адамланы араларында бола келгенме...

– Жаншаргъа ёч болгъанынг да андан болур, – дедим мен, аны сёзюн бёлюп. Мени алай къагъып сёлешгениме хазна къулакъ салмады, жауап къайтармай, тынгылап къойду.

– Бёлек кюнню келебиз бир купеде. Жазны исси кезиуюдю.

Башында кьалпагынгы тешмей келесе. Кёреме, ёсюмлю, чырайлы адамса, чачынг-башынг тап, сыфатлы. Айып этмесенг, аны бла байламлы бир сорлугъум барды, – дедим.

– Сор, сор, – деди ол.

– Сизни жаныгызда жаланбаш ырысхамы саналады?

Жаш кюлдю. Нёгерлерим да, бу кьаллайла сора турады дегенча, манга бирден кьарадыла. Кюлюмсюрей-кюлюмсюрей, не затны юсюнден эсе да сагыш эте, ол иги кесекни турду. Сора, стаканын кьолуна алып, былай айтды:

– Аукьатыбызны муну бла бошайкь да, жерибизге кьайтайыкь. Сени соруунга жауапны анда берирме. Былайы асыры дауур-дубур жерди.

Мен телейме, угъай, мен берирге керекме деп, жашла бир бирге ал бермезге кюрешдиле, алай тынгылауукь нёгерибиз, кёлюме бек тиериксиз дегенни айтып, бирибизге да сом чыгъарыргъа кьоймады.

– Сёз бергенден арысында айтмай болалмайма хапарымы ансы, сагыныргъа сюймечюме кьыйын кюнлени, – деди ол, купебизге кьайтхандан сора. Иш а былай болгъанды.

Халкьыбызны Азиягъа кёчюргенлеринде, мен жети-сегизжыллыкь жаш эдим. Тёрт сабий бола эдик, абаданлары – мен, кьалгъанларыбыз – ууакъчыкьла. Кесибиз да Шимал Кьазахстаннга тюшгенбиз. Болмагъанча кьыяма жер. Жазы – исси, кьышы – кюйдюрген сууукь. Тюкюрюгюнг жерге буз болуп тюшген аллай бир дангыл аулакь. Анабыз мындан элтген дыккычыкьла бла кечинебиз ансы, абери мадарыр онгубуз жокьду. Кеси да, ол уллу кьыйынлыкьны кётюралмай, ауруп кьалады. Сабийлерини амалсызындан кётюрюледи ансы, кьарыуу кьалмагъанды. Болсада, не бек кюрешди эсе да, бек гитчебизни кьутхаралмады. Кьалгъанларыбыз да ачдан кёбюп, аман кюнубюзге жетгенбиз.

Ма алай уллу амалсызлыкьгъа кьалып тургъаныбызлай, хоншубуз чабып киреди да: «Атагъыз келе турады!» – деп кьычырады. Аны эшитгенлей, анабыз ундуругъундан, сау адамча, секирип, ёрге турады, сора, бутлары кьыйылып, жерине акьырын чёгеди. Биз атабызны аллына чабабыз. Ючюбюзню да бирден кьоюнуна кьысады да, кёз жашлары келе, кезиу-кезиу уппа этеди. Кьууанабыз, кёкге жетебиз. «Атабыз келгенди, урушдан сау кьайтханды!» – деп, кьычырып, кьууанчыбызны битеу дунягъа эшитдирлигибиз келеди.

Ыхы, энди атабыз биргебизге эсе, ёлмебиз деп, иги кьууум этип тургъаныбызлай, анабыз ёлюп кьалады. Аны ачыуун унутхунчу, кече бла келип, атабызны тутуп кетедиле. Артда билгенибизге кёре, аны пленнге тюшгенсе деп тутхан эдиле. Бизни уа, жууукь-ахлубуз жокь эди да кеслерине алырча, детдомгъа бердиле. Ючюбюзню да бир жерге тюшюрмедиле, мени абадан сабийле тургъан юйге элтдиле, эгешчигими бла кьарындашчыгымы уа кьайры алып кетгенлерин билалмадым. Кьайдагылары бюгюн да билмейме. Атабыз да кьайтмады тюрмеден.

Детдомда школну бошагъанымдан сора ФЗУ-гъа жибередиле. Анда эки жыл окьуп, усталыкь алгъанымдан сора Карагандагъа жиберибиз

дейдиле да, угъай дер амалынгмы бар эди ол заманда, къайры деселе, ары бармай мадарынг жокъ эди. Жангыз эдим да, къайда да башхамыды манга деп къойгъан эдим.

Карагандада шахта-къурулуш управленияда ишлеп башлайма. Бригадирибизни тукъуму Савельев эди, биз а, къубултуп, Савелич деучю эдик, болмагъанча иги адам эди кеси да. Айтханын этгеним ючюн мени тюз кесини жашыча кёрючю эди. Соловканы, Сибирьни лагерьеринде ашыргъан эсе да жашлыгъын, кёп зарауатлыкъ, учузлукъ сынагъан эсе да, жюрек жылыуун сакълагъан, андан башхалагъа да юлюш этерге суйген, адамлыкъ даражасын аз да энишге тюшюрмеген киши эди Савелич.

Бир эрттенликде, ишге келгенимлей, Савелич чакъырады дейдиле да, энтта да ахча саугъачыкъ иш узатырыкъ болур деп барама, къол аязларымы бир бирге ышый. Ол, хар замандача, жарыкъ саламлашады, эрттеден бери кёрмей тургъан адамынча тансыкълайды, къучакълайды. Битеу бригадагъа айтычу эди да бюгюн не этеригибизни юсюнден, бу жол жангыз кесими чакъыргъанына сейир этдим. «Сен жаш адамса, окъуп, бийик билим алыргъа керексе. Таянчагъым жокъду деп къоркъма, мен санга болушурукъма, окъугъан эт ансы», – деп, сагъына-сагъына туруучу эди да, бу жол да анымы айтырыкъ болур деген сагъышлагъа да келеме. Алай Савелични умуту башха эди.

– Сени командировкагъа жибериргеди умутубуз, бригадагъа тамата этип, – деди ол.

– Къайры?

– Узакъ туююлдо, былайдан алтмыш километр чакълы арлакъдады, – деди Савелич. – Алгъын анда шахта бар эди, шахтачыла жашагъан элчик да. Кимни оноуу бла этилген эсе да, билмейме, шахтаны жабып къойгъан эдиле. Андан сора ишчиле алайдан кёчюп кетгендиле. Талай заманны ичинде атылып тургъан межамла тозурагъандыла, бузулгъандыла. Кёбюсюню шиферлерин, эшик-терезелерин урлагъандыла. Аны айта келгеним, шахтаны жангыдан ачаргъады акъыллары. Аны себепли ары къурулушчу бригада жиберип, ол элчикни жангыдан жашау этерча халгъа келтирирге буюргъандыла. Нёгерлеринги барын да таныйса, жангы адам жокъду, айтханынгы этерикдиле, бек къаты эсертгенме. Хар ыйыкъдан юйлерине келип, къайтып турлукъдула. Транспорт боллукъду.

Алай айтып, Савелич манга соруулу къарады, ангыладынгмы дегенча.

– Къачан атланабыз жолгъа? – деп сордум.

– Тамбла эрттенликде.

Келдик, бёлек адам болуп, ол элчикге. Юзмезли, ташлы тюзню ортасындады. Шинжили туюе кырдыкдан башха абери ёсмеген, жан къымылдамагъан, жел шууулдагъанлай тургъан бир дангыл тюз. Башында абери кълмагъан, алай эшиги-терезеси сакъланган бир дууал гытыны сайладыкъ да, башын жабып, ичине жыйылдыкъ. Аш отоу болуп тургъан болур эди ансы, узун стол да бар эди ортасында. Жашар, жатар жерлерибизни жарашдырып, темир печь да салып, эрлай ишни башладыкъ. Къурулуш кереклени жетер чакълы бир келтиргенбиз

да, ишибиз иги барады. Алай бла арада, кёзге кёрюнмей, ыйыкь озады. Жашла юйлерине кетерге керекдиле, мында бирибизни кьююп, кылауур орунуна. Жюрек кыйын болмаз ючюн чёп атайыкь да, кимге тюшсе, ол квалсын деген акылгъа келедиле, бир бирни тежеп, иги кесек даулашхандан сора.

– Угъай, чёп ата туруп керегизбиз жокьду, барыгъыз да солуп кыйтыгъыз, мында мен кылайым. Юйюм-юйюрюм жокь, ары баргъанымы бла мында тургъанымы не башхасы барды? Сиз а, иги жанларым кибик, баш кюн ишке чыгъар заманга былайда болугъуз, – дедим.

Жашла кетедиле, жангыз кылама. Картоф чыракь эди да жандыргъаныбыз, аны аяр акылда, тышына чыгып, жатар заманга дери жулдузланы санай олтурама. Кесими жашаууму юсюнден сагъыш этеме. Анамы сыфатын да келтиреме кёз аллыма. Аллах нечик кыйын кьадар берген эди жазыкьгъа. Бу дуниягъа кёзлерин толу ачып кыараялмай кетген эди харип анам, Аллах, сен аны ол дуниясын жарыкь эт, – деп, тилек этеме. Эгешчигими, кыарындашчыгъымы да тюшюреме эсеме. «Къайдадыла ала, сау болурламы?» – деп сорама кеси кесиме.

Башыма аллай кёп тюрлю сагъышла келе, кечге дери олтурдум. Ахырында жукьу хорлай башлады да, тёшегиме кирдим. Аулакь желни шош сызгырыуунда терк квалкыдым. Кечени не заманы болур эди, билмейме, эшик ачылгъанча болуп, жарты жукьулу уяндым. Юйню ичинде ауана айланганча кёрюндю. Ётюрюкден не асыу, бек кюркьдум. Чачым ёрге турду, жюрегим асыры терк ургъандан, орунундан чыгъаргъа аздан квалды. «Кимди мында айланган?» – деп сордум, алай ауазым чыкьмады. Бир кесекден эшик ачылып этилген таууш чыкьды да, юй ичинде айланган ауана думп болду, кыарангы отоуну биягъыча шошлукь бийледи. Болсада андан арысында манга жукьу келмеди, тангнга, тышында олтуруп, сагъайгъанлай чыкьдым. Эрттенликде кюн тийгенден сора, ыз кёрюр эсем деп, тегерекге айландым, алай абери эслемедим. «Тюшюм болур эди ол», – деп, кеси кесими жапсарыргъа кюрешдим, болсада кюркьгъаным жюрегимден кетерге унамады. Кечеги ауана уа кёзюме кёрюннгенлей турду.

Айтханымча, нёгерлерим баш кюн келликдиле. Алай эсе, мен энгта да бир кечени жангыз ашырыргъа керекме. Бар сагъышым олду: бюгечем а кылай ётерик болур? Биягъы ауана кёрюнсе кёзюме, мен харип не хадагъа этерикме?

Кече да кесин кёп сакълатмады, кьудуретни тынчайтыр кезиууне, этиучюсюча, шош келип олтурду. Кыарангы отоуда тёшегиме кюркьа-кюркьа кирдим. Энди жукьу менден узакьдады. «Ма бусагъаг ачылды», – деп, эшик таба сагъайгъанлай турама. Таууш да эшипилмейди, ауана да кёрюнмейди. Танг аласында уа, жукьу хорлайды да, квалкып кылама. Кёпмю-азмы жукьлагъан болур эдим, алайчыгъын билалмайма, бир кезиуде ким эсе да бетими сылагъанын сезип, сескенип уянама. Бетими сылагъан кёзлерими ахчанымы кёргенлей, будуман болуп кычады. Жаулугъу, жыйрыгъы да акь эдиле да, акь жинни хыянаты тиймез деп, кыстау ызындан болама. Тышына чыкьгъанымлай, «акь жин» кьоншу юйню

подвалына ташайгыанын кёрдюм. Мен да арсарсыз тышдюм подвалгъа. Анда уа узун коридор, эки жанында эшикле. Къайсысына кирген болур деп, кезиу-кезиу тарта кетеме да, эшикледен бири ачылады. Къарасам, бир къыз ундурукъ аллында сюелип, ундурукъда уа бир сазбет, узунсакъал къарт жатып тура эди.

– Къоркъутдум сени, кечгинлик бер, – деди къыз, юфгюрюп, картоф чыракъны ёчуолте.

– Къоркъма, ахшы улан, биз хаталы адамла тнойюлбюз, – деди къарт, тёшегинден туруп, аякълары бла чарыкъларын излей.

– Кимсиз? Мындан кетмейми къалгъансыз? Эрттеденми жашайсыз бу элде? – деп сорургъа къалдым.

– Хапарыбызны айтсакъ, асыры узуннга созулукъду. Аны себеппи бир-эки сёз бла жауап берейим сени сорууларынга, – деди къыз. – Анам ма бу подвалда ёлгенди, атам урушдан къайтмагъанды. Жангыз аппам бла мен къалгъанбыз. Бери уа къалай тышгенсиз десенг, граждан урушну заманында акъ аскерде къуллукъ этгенсе деп, НКВД-чыла аппамы ызындан болгъан эдиле да, аладан мында букъгъанбыз...

– Къыз а ариуму эди? – деп сорду къайсы эсе да, хапарны бёлюп.

– Не айтдыраса, тыз сурат кибик эди.

– Андан арысы уа?

– Бир бирни суююп, бир юйюрю болгъан эдик. Кёп турмай аппасы да ёлген эди. Шахтачыла жашарыкъ юйлеге ремонт этип бошагъандан сора, шахаргъа алып келген эдим юй бийчеми. Къадарыбыз бирге ушагъаны ючюн болур эди, бир бирни терк ангылагъан эдик. Андан бери сен-мен деп, ырахат жашап турабыз.

Энди къалпагъымы алайым да, нек тешмегеними ангыларыкъсыз.

Алай айтып, ол бёркюн тешип, илгичге такъды. Аны чачыны бир жаны чыммакъ, бир жаны уа къап-къара болгъанына жол нёгерлери бек сейир этдиле.

– Ма ол къоркъгъан кечемде болуп чыкъгъан эдим мен алай. Андан бери ненча кере жолюген эсем да, чачымы бир жаны акъ, бир жаны къара болуп ёседи. Ол манга юй бийчем берген «саугъады», – деди ол, ышара-ышара. – Алай мен аны бла бирге насыбымы да тапхан эдим, – деди жаш, аны бла хапарын бошай.

Ынна

Дунияны башында бек насыплы адам ана болгъанды дейдиле. Ол алай эсе, мени ыннам насыплыны да насыплысыды. Кесигиз сагъыш этигиз, ол алты жаш бла тёрт къыз ёсдюргенди. Къадарлары алай болуп, онусундан тёртюсю жашлай дунияларын алышхандыла. Къалгъанларына уа толу юйюр тилеучю эди да, Аллах аны тилегин эшитгенди, туудукъладан юлюшлю этгенди. Мындан ары умуту уа ыннаны туудукъларындан туугъанланы да кёрюгеди.

Ал туугъан туудугъу Жаммады. Анга оналты жыл болады. Юйдегили болургъа алыкъа эрттеди. Жамманы эсине да келмейди ол,

ынна, унутдурмай, сагъына-сагъына турады ансы: «Жаммамы сабийин ёшюнومه бир къыссам эди, Аллахдан андан башха бир зат тилерик туйюл эдим», – дегенни айтып. «Ынна, сен ашыкъгъанлыкъгъа, мен ол къайгъылы туйюлме, окъургъа сюеме. Кертисин айтсам, элде жюрегим тартхан, кёлум батхан къыз да жокъду», – дей эди ичинден Жамма. Ачыгъындан а:

– Не ашыгъыр керекги барды, заман кёпдю, – деп къоя эди.

– «Эртте этилген иш – заманында къаланган тиш», – дегендиле бурунгулула. Ала ат башындан айтылып къалгъан сёзле туйюлдюле, жашым. Мени ауруула кършалап тебирегендиле. Бир андан, бир мындан къатыладыла, ийнеле бла да чанчадыла, чимдип да ачытадыла. Аны сагъышын этмеймиди сени бу башчыгъынг, жаным? Тийип кёрчю, сен жыйып келген юлёкчуланы къайнагып, сууларын ичгенимден сора шош болуп тура эди да былайчыгъым, энди ол да жангыдан чанчып башлагъанды...

Алай тарыгъа-тарыгъа туруучуду ынна. Болсада аны юйде олтуруп хазна кёрмезсе. «Ууакъ юйюрлюдюле, къыйналып жашайдыла», – деп, бирерине бирер зат элтип, сабийлерин, туудукъларын да кезиу-кезиу жокълаучуду.

Бюгюн ынна Жаммалагъа келди, кёлугъунда бир къысдырыкъчыгъы бла. Жамманы кёзю бек алгъа анга жетди. Ынна печь аллында алаша шинтикге ауур чёкдю. Сора, печьге кёл аязын жетдирди да:

– Отунла келтирчи, балам, – деди.

– Жарылгъаны болмаз, – деди Жамма.

– Сора балтаны бер.

– Нек?

– Отун жарайым.

– Мен да жараллыкъма.

– Жараллыкъ эсенг, эрттеди депми тураса, ассыдан туугъан. Атанг ишден бошамайды. Сен а, уллу соллоу, терезеден къайры эсе да бирге къарап тураса, орус сурат кибик.

– Мен бош къарамайма терезеден, ынна, думат этеме.

– Хау, тоба. Терезеден тышына къарагъанга алай айта эселе, бек тап къарайса, ауузунгу да ачып.

– Мен сочинение жазама, ынна, элигизни, аны тегерегиндеги къудуретни суратлап, жазып келигиз дегенди устазыбыз.

– Хо, алай эсе, кёз жарыгъым, чърмамайым, думатынгы эт, чынениянгы жаз.

– Балтаны излегенни уа къой, ынна. Мен кесим жарырма, дерслерими бошагъанлай, – деди Жамма, ыннаны ызындан сёлеше.

– Охо, аурунг, охо...

Бираздан, ынна арбазда ким бла эсе да хапар айта тургъанын эшитип, Жамма, боюнун созуп, тышына къарады. Келген атасыны эгечи Маржан эди. «Ыннаны алып кетерге деп келген болур биягъы. «Амманы кёлу жетмесе, юйюм тозурагъан этеди», – деп, ариуну басып, алып кетиучюдю. Бизде уа алай туйюлмюдю, тозурагъанны айтсам? Маржан юйюнде олтурады, мени атам бла анам а – ишде, мен – окъууда. Дагъыда

ынна анга чигинжи болургъа керекди. Ыннадан болсам, къалай сюе эсегиз да, алай жашагъыз деп, узакъгъа кетип къаллыкъ эдим. Энди тапсагъыз кёрейим мени», – дегенни айтып», – деди Жамма, кеси кесине мурулдап.

Алай ыннаны кетер, бугъар акъылы жокъ эди. Аны къой, бирери бирер юйюр болуп жашагъан сабийлерини барын да, балалы тауукъча, къанат тюбюне жыйып тутаргъа кюреше эди, «Аллах, сен манга сабийлерими ачыуларын сыналма», – деп, тилек эте.

Маржан алып кетген кюнден арысында, ынна Жаммалагъа къайтмады. Окъуудан бош болуп, Жамма да ыннаны кёре бармады. Алай бла арада танг кесек заман озду. Окъуу бошалгъанлай а, сора-ора турмай, Жамма ыннасын кёрюрге ашыкъды.

Келсе уа – ынна жокъ. Юй да шош, арбаз да – шош. Жамманы ичине къоркъуу кирди. «Ынна, мындамыса?!» – деп сорду. Бир тюрюлю жауап эшитмеди. Ынна, аллына чыгъып, къор-садагъа бола, жылы кёкюрегине къысмады. Ишекли болуп, Жамма отоугъа ашыгъышлы кирди – ынна тешек болуп тура эди.

– Келдингим, кёз жарыкъчыгъым? Биле эдим сени келлигинги, – деди ынна, арыкъ къолларын туудугъуна узата.

– Нек жатаса, ыннака? – деп сорду Жамма, асыры абызырагъандан, не айтыргъа билмей.

– Къоркъма, жан къыйырчыгъым, эки-юч кюн тёнгересем, иги болама да къалама, – деди ынна, жашха кёл этдирирге кюреше. – Атанг а келликмиди?

– Билмейме, ынна. Айтмай кетгенме.

– Къалай тура болур деп, бир сагъатха къайтып кетсе уа, тюбюнде мешинасы бар ушайды да, – деди ынна, мудах бет алып.

– Заманы жокъду...

– Билеме, билеме, токълучугъум, анстан айтханлыгъымды ансы. Къырал иште айып алыргъа жарарыкъ туююлдо.

Артха къайтыргъа керек эди, алай Жамма ыннаны кесин къоюп кетлмады.

– Исси шай берчи, балам, кёкюрегим къысып турады нек эсе да, – деди ынна, ауур солуй.

Жамма чай берди. Бир-эки уртлагъанлай, ынна къыстау жетел этип тебиреди. Былай этсем, эс табар эсе уа деген акъылда ыннаны башын ёрге кётюрдо. Алай этгенде, ыннаны жетели бираз сел болду.

– Ма бу къурлукъ жетелди мени онгуму алгъан ансы, ауруп, бек къыйнагъан жерим жокъ эди, – деди ынна, бир кесек солуу алгъандан сора.

– Больницагъа элтейим, ынна, дохтурла бакъсынла.

– Угъай, жанымы къыйырчыгъы, мен тешегимде ёлюрге сюеме, – деди ынна. – Ала манга эрттеден бери къарайдыла, болушмайдыла ансы.

Ынна бек ауруп тургъанын эшитгенлей, жашы, къызы, туудугъу болуп, табылгъаны ыннаны юйюне жыйылдыла. Аланы барын да бирге жыйылып кёргенинде, ыннаны, жауу тауусула тургъан жау чыракъча,

шош ёчюле баргъан кёзлери жангыдан жилтиредиле, саз бетине кызыл ингилик урду.

– Амма, не зат сюесе, бусагъат тапдырайкъ, – деди тамата жашы, Жамманы атасы.

– Бир биригизге иги болугъуз, бир къарындан чыкъгъаныгъызны унутмагъыз. Мен суйген олду, – деди ынна, сёзюн кючден эшитдире. Сора кыбылагъа бурулду да, шош жан берди.

Юй толу юйюрю жияу-сыйыт этгенде, тийре, эл бушуугъа жыйылдыла. Жангыз Жамма эди жиямагъан, ийнанмай эди аны жюреги ыннасыны ёлгенине, къатындан кетмей, тёшекге аралып тургъаны да аны ючюн эди. Ол халда иги кесек сюелгенден сора, Жамма, артха айланып, жиягъанлагъа ачыу бет алып къарады. Сора, къулакъларын къол аязлары бла жабып: «Тохтагъыз!» – деп, къаты кычырды. Юйню ичи шош болду.

– Нек жияйсыз? Ынна жукълап тургъанын кёрмеймисиз? – деп сорду.

Ынна уа, менсиз былагъа не кюн келлик болур дегенча, ёчюлген кёзлерин аз ачаракъ этип, сазбет болуп жата эди, ауур ишден арыгъан адам терен жукъугъа батып тургъанча.

Андан бери жыл озду. Ыннасы уа жукълап тургъан халында къалгъанды Жамманы эсинде. Аны ючюн туююл эсе, ийнанмайды жашны жюреги ыннасыны ёлгенине, хар замандача, кър-садагъа бола, хычыуун тырманчыкъла эте, шош-шош атлай, кирип келлик сунганлай турады.

АЧЫКЪ ТИЗГИНЛЕ

Мёчюланы Алийни жашы Хадис 1945 жылда Къыргызстанда тууганды. Ата журтуна къайтып, Къабарты-Малкъарны Къырал университетинде бийик билим алганды. Андан артха жыллада республикалы газетледе ишлеп келеди. Жашауун, ишин басма бла байламлы этген Хадис, назму да жазады. Аны назмулары газетледе, журналлада, тюрлю-тюрлю жыйымдыклада чыкыгандыла. Бююнлюкде Хадис жети назму жыйымдыкны авторуду. Ол орус тилде, малкъар тилде да жазады.

Кёп болмай Мёчюланы Хадисни «Ачыкылыкъ» деген ат бла жангы назму китабы басмаланганды. Ол китандан бир къауум назмула бла сизни шагъырей этерге сюебиз.

МЁЧЮЛАНЫ Хадис

* * *

Къююп кетме мени, мудахлыкъ,
Сен да азса, ансыз къууанчлыкъ
Жилята, кюлдюре да келип,
Кёп затны сиз этгенсиз ачыкъ.

Назмула жаздыргъансыз манга,
Илхамны отуна кюч къоша.
Тийишли этдигиз заманга,
Сиз манга жашаргъа болуша.

Бир бирни алышхан эгизле,
Тынч туююлдю сизге да къуллукъ.
Жилята, кюлдюре да биле...
Кимди шо сизден къутуллукъ?

* * *

Малкъарым, сени бетинги
Кёреме тереземде.

Къошдунг кесинги дининге,
Кюч да бердинг сёзюме.

Анамы къолуча сылай,
Озады эрттен аязынг.
Эсимдеги – Малкъарым,
Жырымда сени ауазынг.

* * *

Туугъан жерим – мени бешигим,
Санга ачыкъды жүрек эшигим.
Сени бла биргеди къышым, жазым,
Узакъ жоллагъа чыгъа ауазым.
Барама жолда, сени алгъышлай,
Эски жырланы жангыдан башлай,
Чучхур сууланы, кёкде къушланы, –
Сюйюп ийнакълайма бюгюн барын,
Кёрюп турама: чагъаса, жашнайса,
Кесинг къыйналсанг да, мени ийнакълайса.

* * *

Малкъарымы чомарт къолунда
Ашауум, жашауум да иги.
Чайкъалады Черек сууунда,
Жулдузла жандыра, ингир.

Жашлыгъым узая барса да,
Мен узакъма, тенгим, жарсыудан.
Эрттенлик сууугъуракъ болса да,
Толуду жаным жылыудан.

АЧЫКЪЛЫКЪ

Ётюрюк элияча чакъгъан заманда,
Сен къайда тас болгъанса, къайда?
Изледим мен сени, сен а жокъ жанымда,
Амалсыз этдиле къайгъыла.

Бек къыйынды сенсиз жашагъан дуняда,
Бек сууукъдула бюгюн желле.
Замансыз ёлдюле сен кетип къалгъанлай
Жюрекни жырлатхан сезимле.

Ол къара ётюрюк алдады кёплени,
Ийнандыммы да мен а анга?
Ачыкълыкъ, сен къайда? Мен излейме сени.
Бек керексе сен бюгюн манга.

* * *

Тылы ийлеген кьоллагъа,
Сёзюне ие болганнга,
Керти, ачыкъ кьарамгъа,
Жангы туугъан тангнга
Мен бек ийнанам.

* * *

Андан уллу насып кьайда,
Ол дунияда бар эсе.
Керти сёзню суйген Малкьар:
«Ушайса кесиме», – десе.

АТАМЫ СЁЗЮ

Атам саулукъда айтычу эди:
– Эки ёмюр жашагъанны кёрмедим,
Ол бир ёмюрюнге ышанма.
Киши бол, башынга айып алма.

Кьутхаралмазса кесинги артда
Чогъежликден, кьайгъыдан,
Осал болган эсенг жашлыкъда,
Кюлген эселе ызынгдан.

Ол сёзлеге эс бура келеме,
Жашау жолда уялмай кьалырча,
Мен да кеси сёзюме иеме –
Жашайма, атам айтханыча.

СЮЙГЕН ЖЮРЕК

Насыбым шауданчады,
Жокъду чеги аны.
Кьадарым а жолчады,
Ёрлеп бара акъырын.

Итинеме мен санга,
Боран мени тыялмаз,
Сюймеклик – манга саугъа,
Кьууандырмайын кьоймаз.

Угъай десенг, салырма
Жюрегими кьолунга.
Ёртенча жандырырма,
Наным, сени аллынгда.

КЪАНАТЛЫ АЙРЫКАМЛА

Бюгюн болмаса, тамбла
Чагъар да жазым,
Бу кьыйын излеуде
Тутар насыбым.

Бюгюн болмаса, тамбла
Жанар жулдузум.
Кесиме атап жаз да
Согъар кьобузун.

Бюгюн болмаса, тамбла
Табарма сизни,
Къанатлы айрыкамла,
Сакълагъыз мени.

БОЙСУНМАГЪАН ЗАМАН

Тилеп да кьарар кёзюме,
Ышарып, тынгылар сёзюме.
Болсада салмаз бой манга...
Жукъламай чыгъама тангнга...

Ишлейме, ишлейме жалан,
Жокъду хапар солуудан.
Тынчылыкъ? Хоу бир да, кьайдан! –
Бой салмай, учады заман.

Жаш талчыкъ
Жар кыйырда, –
Хатаны кьатында
Сюеледи, кеси
Кесине кьууана.
Ауанасы сууда
Жуууна...
Суу а ашайды
Жагьаны,
Тал а кюледи,
Билмей аны.

Кече, орам,
Жауун таракъла.
Мутхуз жаналла
Чыракъла,
Бушуудан толгъан
Кёзлеча,
Ёксюз кьалгъан
Сабийлеча.

ЭКИ ТАУ

Эки тау, эки ёмюрлюкча...
Дуния алагъа такъырды,
Бири кюйдюреди мени кюнча,
Бири уа жолгъа чакъырады.

Бири айтды: – Кел, жаша кьатымда,
Бай, насыплы да болурса.
Мен сакъларма сени хатадан,
Къайгъы-сагъышдан кьутулурса.

Бири уа айтды: – Да бар анга,
Жокъду мени уа саугъаларым:
Жаланда кишилик берирме санга..
...Мен ол таугъа ёрлеп башладым.

ТАУЛУ ЖАШНЫ ТЕПСЕГЕНИ

Тепсегени учхандан
Тюйюлдю башха,
Арбаз да тар болду
Таулу жашха.

Шо отча жанады,
Жанады жюрек.
Уругъуз, уругъуз
Къарс игирек!

Огъурлу тойчугъа
Ачылгъанды жол,
Къушла бла бирча
Учады ол.

Чыпчыкъ да жырын
Къююп тынгылай.
Элде кьууанч болгъанын
Ангылай.

Кырдыклагъа ай
Жарыгъын кьуяды,
Узакъ агъачда
Уку кычырады.

Тау тапкалада
Булут жукълайды.
Арыгъан кече
Къучагъына тартады.

Даут ТЕБУ

ТЕРЕЗЕ

Тар ёзенни кенгинде,
Гум суууну бойнунда,
Сен дунягъа чыкъганса
Кавказ тауну къойнунда.

Сени ариу тюрюнге
Кюн ышарып къарайды.
Нюр таякъларын ийип,
Жюреклеге жарайды.

Сенден ёрге эл жокъду
Гум ёзенни ичинде
Андан ары таулалла,
Гокка хансла юсюнде.

Табийгъатны ариуу
Къалмай сени къатынгда.
Анга къарап турурча,
Терезеди атынг да.

Ненча кере чачылып,
Жыйылгъанса орнунга.
Мындан ары сени Аллах
Айландырсын онгуна.

ТАТАР ХАЛКЪЫНА

Къазан шахарны 1000-жыллыгъына

Татар халкъым, салам ийдим мен санга –
Минг жылланы башын кёрген Къазаннга.

Салам ийдим Шам Къарачай-Малкъардан –
Хар таулудан, хар ёзенден, хар тардан!

Сыфатынг да Минги таулай кёрюндю,
Татар халкъым – жюрегими тёрюнде.

Минги тауду – эм бийиги тауланы,
Минги тауду – къаны-жаны таулуну!

Салам ийдим Минги таудан, Кавказдан,
Къыйынлыкъла кетсинле деп къайтмаздан!

Татар халкъым, кёп сынадынг къыйынлыкъ,
Сабийлеринг къолгъа-жолгъа къуюлуп.

Айтылгъаны – «къазан, татар ёксюзю»,
Айтылмады бар эди деп ётсюзю!

Хантынг къатыш кёз жашынгы ашадынг,
Халкъынг къатыш кёп жашынгы ашырдынг.

Жау къолундан ненча жигит жоюлду!
Ненча ишинг, ненча къаланг оюлду!

Ол заманла кетсинле деп къайтмаздан,
Салам ийдим Минги таудан, Кавказдан!

Ким чыкъса да сени бла кюрешге –
Чыкъгъанчады жашау бла эришге.

Сен тирилдинг, ёсдюнг, чакъдынг жангыдан,
Сен дагъыда юлюш этдинг жанынгдан!

Тамырынгдан къаллай зыгыт ёсдюрдюнг –
Жюрегингде не болгъанын сездирдинг!

Менделеев – химияны ачхычы,
Циолковский – жети кёкню басхычы.

Кутузовду – жауну кёзюн жылатхан,
Тукай, Джалил – жюреклени жырлатхан.

Жаратылды бары сени къанынгдан,
Юйредиле бары сени къолунгдан!

Салам санга бийик Кавказ тауладан!
Аллах бла сакъланнгын сен жауладан!

ЗОРЛУКЪ

43 жыл ноябрь айда
Дуниябыз тубан-чарс болду.
Миллетибизни Къарачай аты
Жарым сагъатха тас болду.

Шам Къарачайны тау ёзенлерин
Совет аскерле алдыла.
Айтып эшитмеген, къарап кёрмеген
Къыйынлыкъланы салдыла.

Мал вагонлада кетип барабыз,
Бу къыйынлыкъгъа ёкюне.

Ой, хужу къалгъан бизни уа малла,
БІзыбыздан а ёкюре.

Онюч кюн, кече бардыкъ вагонда,
Къайры элтгенлерин билмейин.
Къара кюн келди дей, бара эдик,
Биз ышармайын, кюлмейин.

«Ара Кавказ» деп, алай айталла
Къарачай тургъан жерлеге.
Зорлукъ бла уа элтип къуйдула
Азияда узакъ элlege.

Азия тюзле не кенг тюзлелле,
Учу-къыйыры болмагъан!
Ненча миллетни бери къуйдула –
Бу тюпсюз кёлдю, толмагъан!

Эй, тюрлю-тюрлю сылтаула бла
Миллетни бери жайдыла,
Къыйналып тапхан ырысхыларын
Сюймегенлери жыйдыла.

Эй, Къарачайым бир жылы эди,
Азия къышы –къыяма.
Мында ашыбыз – билямукъ,
Борбайларыбыз къыйыла.

Кавказ таулада ариу хауада
Эркин солуучук, керилип.
Энди Азияда биз жан беребиз,
Аш, суу тапмайын, термилип.

Эй, башсыз, жашсыз къалгъан анала
Бир бек жылайла, таралып!
Сабийчиклени мугур кёзлери
Аналарына аралып.

Сабийле мында алай ёлелле –
Ачдан, сууукъдан къабышып.
Зорлукъда ёлген аналарыны
Эмчеклерине жабышып.

Къарачай къызла канал къазалла,
Жукъа билямукъ – ашлары.
Мугур кёзлерин ёрге ачалмай,
Сагъышдан толуп башлары.

Сталин бизни суюкнича атды
Берия деген парийге.
Жюреклерибиз эзиледи,
Ийилип кирсек жер юйге...

1943-1948

ИЙНАР

Айт дей эсегиз, мен да айтайым,
Бу сүймекликни хапарын.
Кече тышомде кёргеним ючюн
Сакълайма кюнню батарын.

Жууукъ да иги, ой, тенг да иги,
Жюрюте билсенг, кенг да иги.
Чынг ариу чырай сендеди дейле,
Чынг суйген жюрек мендеди.

Толгунчу къуйсанг, тёгюлюр дейле,
Дыккыны кийсенг, сёгюлюр.
Бу сүймекликни туз арбасына,
Эй, къарт да, жаш да жегилир.

Къыз кёргенликге, къарамам, дейме,
Туз кёргенликге, жаламам.
Дунияны юсюнде сенден башханы
Башыма тенгнге санамам.

Сен – тийген кюнню таягы дейме,
Мен – боюн созган чёплеу баш.
Эсимден эсе эсинг тамада,
Жылымдан эсе жылынг жаш.

Бу къарт санлада жаш жюрек, дейме, –
Къачхы чегетни нараты.
Саргълалмагъанлай турлукъ эди алай,
Сен хо деялсанг, жаратып.

Сабан къартайса, саргълалыр дейле,
Адам уллайса – агъарыр.
Бу сүймекликни хурма тереги
Къыш чилледе да чагълалыр.

Ол къатыбызда къара суу дейме,
Къошулалмайды Къобаннга.
Башха жарытын табыллыкъ тюлдю,
Тенгизге болур жол анга.

Сен – жана тургъан жарыкъ от дейме,
 Мен – учуп келген гебенек.
 Жанынг жаныма жан аурутмаса,
 Жанып къаллыкъма тюбелек.

Сенден тюз жауап тапмазмы эдим,
 Сюймеклик курсну бошасам?
 Ал тансыгъымы алалмаз эдим,
 Биргенге жюз жыл жашасам!

Ол къош къатында юзгеле дейле,
 Мен сен айтханны тюз кёре.
 Ол жангыз «хону» эшитир ючюн
 Аллынга келдим жюз кере.

Мен – чыкълы кюнде чыкъмагъан бирме,
 Чыкъсам а – къуру кирмеген.
 Сен – эшик ачып тургъан насыпха
 Ичкери кир дей билмеген.

Булбул булбулду, турна турнады,
 Кёп ары-бери бурсанг да.
 Мен сеннге айланып намаз къылырма,
 Къайсы жанымда турсанг да.

Таулары башы тубанды дейме,
 Тубанны башы булутду.
 Булутну башы чууакъды дейме,
 Сюйгенни сюйген сууапды.

Ол жаргамлада жумарукъ дейме,
 Бу житиледе – жугъутур.
 Сууукъ сёз бла этилген жауап
 Исси жүрекни сууутур.

КЪАЛГЪАН ИШГЕ КЪАР ЖАУАР

Кёлюмю санга ачар муратда,
 Сени алынга баргъанем.
 Уяла, жунчуй айтхан сёзюме
 Белгисиз жауап алгъанем.

Белгисиз жауап аллайды дейле, –
 Заманны артха создургъан.
 Онгуна айлана баргъан ишинги,
 Артына тыйып, тоздургъан.

Заманны кючюн ангыламадынг,
Кеси аллына ашырдынг.
Сюе тургъанлай, таукел этмейин,
Сюймеклигинги жашырдынг.

Заман дегенинг – ол кючлю затды,
Темирни, ташны ашагъан.
Эй, кезиуюнде баш бегитмеген –
Хаман кыйналып жашагъан!

Жашлыкъда келюнг уллу болады –
Сау дуния сени боллукъча.
Сыфат, саулукъ да, сени атмайын,
Жылтырап, жашнап турлукъча.

Темирни, ташны ашагъан заман
Дунияны тюпге салады.
Бюгюн жашнагъан гокка хансчыкъ да,
Тамбла кырууп кылады.

СЮЙМЕКЛИК ИЙНАР

Жууукъ-тенг бюгюн оноу этелле,
Бизни юйюбюзге жыйылып.
Манга бир жүрек ауруу тийгенди,
Битеу санларым кыйылып.

Келинле манга кийим тигелле,
Эрге баргъанда киер деп.
Сюймегениме мени берелле,
Баргъандан сора сюер деп.

Бюгюн хауа да мутхуз кёрюнед,
Бир мудахдыла булутла.
Къалай узакъда къалып кетдиле
Жашауда иги умутла.

«Ах!» деп, ахсынып, мен да жыласам,
Жазыкъсынырмы жамауат?
Манга болуру болгъанды, тенгле,
Сиз да Аллаха аманат.

Кел дегенде уа мени сюйгеним,
Эталмадым да таукеллик.
Сен муратынга жетип дунияда,
Баргъан жерингден сау келлик.

Тарала, жылай мен тургъанлыкъгъа,
 Кёлномю киши билмеди.
 Не алапатды деп махтасагъыз да,
 Жюрегим чыртда суймеди.

Жюрегим алай суймей тургъанлай,
 Кюч бла эрге бердиле.
 Бир-бир ишледе кюч жарагъанын
 Мени юсюмде кёрдюле.

Баргъандан сора суйюп кьойгъанма,
 Акъылы, хали тюз болуп.
 Жюрек жылыуун ол манга берип,
 Сабийчикледен юй толуп.

Сау эки кюнню чыдаялмайбыз,
 Бир бирибизни кёрмесек.
 Узакъ кюнлени къууанч этербиз,
 Ууахты жетип, ёлмесек.

* * *

Жаннетлени эшиклери ачылып,
 Жан-жаныуар къалмай ары къуюлса,
 Къууанч эте къалыр эдим дуняда,
 Уллу Аллах сени манга буюрса.

Жаннет таба бурулуп да къарамам,
 Сени тапсам бюгюн жашау нёгерге.
 Аны ючюн хар заманда хазырма
 Суймекликни азапларын чегерге.

* * *

Тенгиз тюбюне тюшюп чыгъарма
 Булутла башы хауагъа.
 Бу дуня башын санга берликме,
 Сен мени суйсенг саугъагъа.

Жаханым отну азабын кёрюп,
 Энтта сынайма, тёзмейин.
 Кёрюп болмазгъа керегем сени,
 Чыдаялмайма суймейин.

МУСУКЛАНЫ Мурадин

Мусукланы Мурадин 1961 жылда Огъары Малкъарда туугъанды. Орта школну бошагъандан сора ол аскерде къуллукъ этгенди. 1988 жыл а Москваны аш-азыкъ промышленностуну институтун (Новосибирскде бѐлюмюн) тауусханды.

Мурадин назмула жазып школда окъугъан заманында башлагъан эди. Бююнлюкде уа ол «Бийик даража» (1992), «Улан борчу» (2002) деген эки

назму китапны авторуду.

«Минги Тау» журнал бу китабында аны бир къауум назмусун басмалайды.

Къоншуларым – жулдузла, къушла

ЧОЛПАН ЖУЛДУЗУМ

Жулдузланы ариуу – жарыкъ жулдузум,
болма былай мудах, жанымы къыйыры.
Танг да атмайды, болгъанды кече узун,
турама жукъуму кесимден сыйырып.

Манга барды бу болумну бир игиси,
кюнден эсе жулдузну кѐрюп тургъаным.
Табийгъатны дарманды ариу ийиси,
жулдуз жарыкъны да бетиме ургъаны.

НИНО КОЛОДОШВИЛИ

1

Буйрукъ къадаргъа оноучу болгъанча,
ырахатса, болмагъанлайын къайгъынг.
Бар тенгизлени саугъагъа алгъанча,
къууанып жюзеди сени къайыгъынг.

Душманла ёшюн урдула жеринге,
жомакълы табийгъатынга сукъланып.
Къар жауду, элия урду элинге,
бир хата болмады, къалды сакъланып.

2

Кёгюнде булутла жюзген заманда,
жеринги бети кюмюш сыфат алады.
Къызыу кюнле тийип булутсуз кёкден,
бийик шахарынг ала кюйюз болады.

Къар жаууп, журтунга къыш келгенде да,
тюрленмейин, жашнагъанлай турады.
Алтын кюз келип, жазынг ётгенде да,
кёгюнг бютюнда жарыкъ ышарады.

Тау къыралынгы огъурлугъуна,
кёп жолоучу, ыспас этип, баш ургъанды.
Ол ёхтем Казбекни ариулугъуна
къарап, терк кеталмагъанлайын тургъанды.

3

Эсими бар кючюн бурама санга,
жюрегиме чырайлыгъынгы алып.
Дунья тынчлыкъ тилейме хар жаннга,
къол аязымы жюрегиме салып.

Мен ёлгюнчюннге эсимде турурса,
тургъанча жазыууму магъанасы.
Табийгъатны сыйларындан толурса,
толгъанча насыплыны ёз анасы.

4

Жашырыргъа не кереги барды,
болгъан иш хар сёзден да кертиди.
Сени къыйнагъанны кёзю зарды,
къабар, юрюр, – аны аузу итиди.

Санга да чурум табып кюлдюле,
кеслерин сенден да ариу сунуп.
Экибизге, итлеча, юрдюле,
ызыбыздан аямайын къуууп...

Бийик тауланы таза хауасы
болгъанды тюз ниетинге саугъа.
Ол намыслы халынгы багъасы
тенг этгенди жюрегими таугъа.

Жюрегими манга айтханын мен,
жашырмагъанлай, тюзюн жазама.
Билалмай, манга не болгъанын мен,
къышхыда черек суулай, азама.

Терсине – терс деп, тюзюне – тюз деп,
болгъанны болгъаныча жоралайма.
Жайына – жай деп, кюзюне – кюз деп
айтмагъаннга уа мудах къарайма.

Кюн, тийгенича, энтта тиеди,
тангым да атханыча атады.
Къышда суу да, тау да тон киеди,
ингир келгенлей, кюн да батады.

Заманым тансыкълыкъ сынатады,
жазыуум сейирлик оноу этип,
жюрегими къыйнап, сарнатады,
сенсиз жылларым хайырсыз кетип.

Сен чомарт эдинг, кечедеги айча,
битеу да жарыгъынгы манга ийип.
Нечик ариу эдинг, таулада жайча,
бар дуньяны инжилерин кийип.

Къалай жарыкъ эдинг, Малкъарда кюнча,
Сибирьни ара сахарында туруп.
Къалай сыйлы эдинг, къарампил гюлча,
мени бар эсими, кесинге буруп.

Сен хауа эдинг, мен суйюп солугъан,
тазалыгъынг жюрекке асыу болгъан,
сен жай жауун эдинг, иссиде жаугъан,
къургъакъ жерни алгъышындан толгъан.

Сен танг эдинг, мени кюннге чыгъаргъан,
сау-саламат, жангы оюмла берип,
сен къар эдинг, Коштан тауда агъаргъан,
мени суусабымы къандыргъан, эрип.

Насыпны сезгенме ариу атында,
къууанчладан толдум, жашап къатында.
Сен кёрюмей туруп, сени бар этген,
сунуп хар кюнюм – сени бла кетген.

Сууну да, къарны да сыйы – уллу
тенглешдиралмайма аланы санга.
Сенсиз кюнню, айны да жабар булут,
къуру кече болуп, чыкъмам мен тангнга.

Ёз тауларым, кёлгюзге тиймесин,
сиз ансыз тансыкълыкъ сынатырыкъсыз.
Тангларым, сёзюм ачы кёрюмесин,
сиз ансыз, манга мутхуз атарыкъсыз.

Гара сууу, сен да тюзюн ангыла,
ансыз ангыламам бал татыуунгу.
Къар журтум, сен да чамланмай тынгыла,
магъанасын ангылап айтыууму.

Кечгинлик бер, Кюн, къаты сёлешгенме,
аны ючюн мутхуз тийме сен манга.
Ай, сени бла да ёрелешгенме,
манга жарымасанг да, жары анга.

5

Сени къарамынг – жарыкъ кюн,
мени жүрегим жаратхан.
Сени сыфатынг – ариу гюл,
мени кёзюмю къаратхан.

Ай да къарап тау черекде
ойнай тургъан къундузгъа,
мен тюбедим чууакъ кёкде
жарыкъ жаннган жулдузгъа...

Жангызлыкъ сынап жүрегим,
бирде кесинлей къалады.
Тансыкъ къысхан кёкюрегим,
солууун кючден алады.

6

Болса эди мени фахмулу къолум,
ишлер эдим къаяда суратынгы.
Неда – сыйлы кёклеге элтсе жолум,
жулдузлагъа жазар эдим атынгы.

Сыйлы къаягъа къарар эдим кюндюзде,
эсими, бар акъылымы анга буруп.
Булутсуз кече, къышда, алтын кюзде –
жулдузланы окъур эдим, олтуруп.

Назмучу да болалмадым, не медет,
ансы, санга мен кёп жыр жазар эдим.
Жюрегинги насыплы этерге деп,
табийгъат тасхаланы ачар эдим.

Неда аллай назмула этер эдим, –
магъанасына табылмазча багъа.
Жюреклеге, насыпча жетер эдинг,
эшиклерин, байрам желича, къагъа.

Тар болмасын санга бу жашау деген,
саугъа этсин санга иги төресин.
Къыт болмасын, табылсын сен излеген,
насыплы этсин Дюгерни тийресин.

7

Сау къал, патчах Тамараны жери,
энди мен келалырмамы бери?
Мындан ары, бюгюнча, къууанып,
кемсиз суйгениме гюлле алып.

Сени бетингден кёрдюм халкъынгы,
тёшюнгю, тауунгу уппа этдим.
Кеч, бералмадым барын хакъынгы,
муратымдан айырылып кетдим.

Нечик толду борчдан, жазыкъ жаным,
жарыкълыгъынгы къайтаралмадым.
Тансыкълыкъ сынады мени ангым,
кенгде къалдым, санга баралмадым.

Сюерме ташынгы, агъачынгы,
Жашауну суйгенча, кёлюмден.
Кёк кёзлеринги, къара чачынгы,
Аллах сакъласа мени ёлюмден.

Жюрегим ишлеген къадар бирде,
билеме, жарсыудан къуру болмаз.
Башымы сагъыш басар ингирде,
бек суйген суйгенин хазна алмаз...

* * *

Бюгюн да эсгереме къайтарып,
Экибиз бирге болгъан кюнлени,
Кече бизге насыплы ай жарып,
Эрттеннге уянган гюллени.

Таула башында жулдуз жилтиреп,
Табийгъатха асыуун береди.
Сенсиз кечем жукъусуз тентиреп,
Жюрегими ачыуун кёреди.

* * *

Бир тохтамай сагъыш этип тургъан
Ауур башым ауаралы болур.
Заман чархын къыстаулукъда бургъан
Жашау бирде менден да солур.

Коштан тауну ол жарыкъ къары
 Эримез не, буз болуп, ууалмаз.
 Жашасам да бир кюн мындан ары,
 Арыр жүрегим, сенсиз къууанмаз.

* * *

Жети жерни жети кюню
 Жан-жанымдан тийсе да,
 Хар насыплы насып кюнюн
 Саугъа этип ийсе да,

Наным, сени унутурча,
 Мен азапдан къутулурча.
 Себеplik келирми манга,
 Сукъланырча атхан тангнга?

КЪЫЗЫМА

Накъут-налмас тюрсюнлю
 Саян таула агъарып,
 кюн булутдан чыкъгъанды,
 манга мудах ышарып.

Бир ариу ат атаргъа
 Аллах жазыу жазгъанды.
 Манга байрым ингири
 бек насыплы болгъанды.

Жыйырыла ауанам,
 бауур тѣбен къапланып.
 Жюрегими къыйнайды
 Заман, манга чамланып.

Енисейни бойнуна
 жел бузланы къалайды.
 Къызчыгъым, тансыкълыгъым
 жүрегими талайды.

Сау дуньямы жарыгъы
 Мени бла къалгъанды.
 Ышармайса алгъынча,
 мени сагъыш алгъанды.

Тамарам, ингир жетип,
 Сагъышымы бийлейди.
 Намаз эте жүрегим,
 санга насып тилейди.

* * *

О, азат таулу, жигит таулу,
 Къоншуларынг – бийик учхан къушла.
 Ишде, тойда, сермешде да махтаулу
 таулу,
 къуру болмадыла ныгъышла.

О, ёхтем таулу, ётгюр таулу,
 Къоншуларынг – жарыкъ жулдузла.
 Бизге туудуруп болмачы сылтаула,
 даула.
 къалдынгмы абызырап, бузлап.

* * *

Кѣп жашадыкъ, аз билдик,
 асы жумуш тындыра.
 Кѣкню, жерни да бѣлдюк,
 Аллахны чамландыра.

Къабарты-Малкъарда болгъан эсгертмелени юслери бла битеу адам улуну тарых жолуна къарап чыгъаргъа боллукъду. Нек дегенде, аланы араларында адам баласыны таиш ёмюрден баилап, орта ёмюрлени ахырына дери хапарын бераллыкъ эсгертмеле бардыла. Аланы кёбюсю бюгюнлеге дери да турадыла. Аны себепли кёп адам аланы билирге сюедиле. Аны эсге алып, республиканы тарых эсгертмелери болгъан жерлерине сизни жолоучулукъгъа чакъырабыз. Жол нёгерге уа, муну жазгъанла асламында адабият бла байламлы болгъанлары себепли, XVII–XIX ёмюрледе Кавказгъа жолоучулукъгъа келген жазыучулары бла алимлени алабыз.

ХОЛАМ-БЫЗЫНГЫ АУУЗ

Холам-Бызынги аууз Къара Суу элден башланады. Башлары кёкге жете кетген таула бир-бир жерледе бирге жете-жетмез жууукълаша келип, бир-бир жерледе уа, кеслерини кычакъларына булут сюрюулени келме кююп, бир бирден кенгнге кетедиле. Эки ортада сен а ёрге, тау сынжырагъа, агуман болуп къарайса, къайда эсе да бийикледе кёкде жашагъан сюрюучюню кёрюрге кюрешесе. Жол а, аналары тюз да олсагъатчыкъда сатып алып берген картузларын да терен кийип, кьюуанып айланган жашчыкъгъа ушап, бийикден-бийикге ёрлеп барады. Константин Чхеидзе айтханды бу жолну юсюнден 1916 жылда: «Жингирикли жол, тик энишге бара барып, ёзенлеге энип кетеди. ...Сол жанында тау къабыргъа сюеледи, онг жанында уа, адамны кёзю жетмеген терен чатда тау суу шууулдайды. Андан, ол теренликден, ёрге салкын аяз урады. Алайлада кёзлерими жумуп тынгыласам, мени манга толу ангылашынмагъан бир алапат табийгъат макъам жамлайды. Акъылымда бу къабыргъала бир сейирлик къалалагъа айланып къаладыла, ауазлары не аз да тохтамагъан суу шорхаланы тауушлары уа – ол къалаланы тегереклеринден алып тургъан адамланы дауурларыча эшитилип...»

1848 жылда бу жерлеге келип айланган Абрам Фиркович Холам-Бызынги тарны эсгертмелерини юслеринден жазгъанларын да эсге тюшюрейик: «Бу тарда, Домалай элден бир юч-тёрт кычырым ёргерекде, Бызынгыгъа баргъан такъыр жаяу жолчукъдан онг жанына таула таба бир-эки кычырым барып, Берди бий чалыучу тёшле-меде сын ташлары ташдан ишленген эрттегили мазаргъа тюбедим. Анда мен жыйырмадан артыкъ къабыр санадым, аланы сын ташларында оюула бла ишленген жорланы айтмасакъ, бир тюрлю жазыула жокъдула. Сын ташла да, алада болгъан жорла да мен андан алгъаракълада Чегемге жетмей Геверджин элде къабырлада кёргенлериме

айланмай ушайдыла. Төгерекге-тийреге бек сынчыкылап къарадым, алай къабырла тийрелеринде бир тюрлю эл ызы кёрмедим, эшта, заман оюлгъан элни жер бла тенг этип къойгъан болур.

Бызынгы элден узакъ бармай а биягъы эрттегили уллу мазаргъа тубейме. Аны ортасында юй маталлы ишленнген төртмюйюш эсгертме барды. Таурухлагъа кёре, бу мазар мажюсю заманладан къалгъанды.

Элде дагъыда эки къала барды. Бири – элни ичиндеди, бирси уа – элден бир кычырым энишгерекдеди, ол жонулгъан ташладан юч къатлы юйча ишленнгенди. Аланы, хапаргъа кёре, элни иелери ишленгендиле.

... Холамдан кыбыла жанына энишге энип, Кезлеу деген шауданны ары жанларында да эрттегили мазар барды, анда уа, атлары сын таш болуп, бир тюрлю жазуулары болмагъан юч сай таш сюеледи.

Мазарны ортарагъында уа юйге ушатылып ишленнген, энинезунлугъуна да 5 аршын (1 аршын 0,71 м), бийиклиги да бир 6 аршын болгъан, башы да таш гыйыла бла ючгюл жабылгъан эсгертме барды. Эсгертмени ичинде бир ненча жыл мандан алгъа къабартылы поручик Магомед Шарданов 9 тизгин жазуу болгъан таш гыйы кёргенди. Не кюрешдик эсе да, ол гыйы табылмады. Элдиле аны бир кереклерине жаратхан эдиле эсе, ол гыйы таш бла бирге аны юсюнден хапарны да тас этгендиле.

Анда дагъыда эки къала барды: бири, башына адам чыгъалгъан этсе да, кыйналып чыгъаллыкъ аллай къаяны башында ишленнгенди, кеси жарты оюлупду; экинчиси, артыкъ бек да оюлмагъан, элден шимал жанына бир-эки кычырым барып, алайдады, кеси да, эки жанында эки минарасы бла, төрт бёлюмлю къалача ишленнгенди. Ол къала битеу да кенгине 15, узунуна да 40 аршын болгъан жерде орналыпды. Айтыулагъа кёре, ол бек эртте ишленнген къалады».

Всеволод Миллер бла Максим Ковалевский а, 1883 жылда бу тийрелеге келип, мында кёргенлерини юсюнден былай жазгъандыла: «Бир ненча сагъатдан биз Холам деген таулу элге келдик. Мында биз

Жабо къала

кѣрген кьаланы, бу жерни кесини ташларындан жонулуп, тытыр бла тутдурулуп ишленген кьаланы, ким кьачан ишлегенини хапары окьуна унутулгъанды – алай эрттегилиди бу. Кьалай да болсун, бусагъатда мында жашагъан татарлыланы ата-бабаларындан да алгъа ишленгенди бу кьала.

...Биз алайдан тѣгерекге-башха кьарар муратда ол кьаланы хуруларына келебиз. Сууну ары жанында дагъыда бир кьаланы оюлгъанлары кѣрюнедиле. Бу биз хурусунда сюелген кьала да, туурада, сууну ары жанында оюлгъанлары кѣрюннген кьала да, бу ауузгъа душманла чапсала, юслерине эки жанындан да бирча садакъ окьла кьуярча, тап ишленгендиле. Бир бирге туурада. Бу кьалала, ташланы сырылгъанларына эмда, адетдеча, тѣртмюйюш болгъанларына кѣре, биз тау Дюгерде кѣрген кьалалагъа ушайдыла...

... Элни тѣбен жанында тау тѣшлемедѣ быллайлада муслийман дин орналгъынчы кьуралгъан эрттегили мазар барды деп, бизни жол усталарыбыз алай айтдыла да, ушхууургъа дери кьалгъан заманчыкьгъа алайгъа барып, бир кесекле кьозгъап кѣрюрге келишдик. Ары барлыгъыбызны билгенде, бизни жол усталарыбызны биргелерине келген сабийчикле болмагъанча кьууандыла. Ала олсагъат окьуна, бир бирлерине ал бермей чабышып, биз биргебизге келтирген, элде кьоюп кетген темир ылытхынланы бла керкилени келтирирге кетдиле.

Кьаза башлайбыз да, бир аршын да болмаз дерча теренликде бир баш сюек, бир да бичакъ аууз бла алты доммакъ тьойме табабыз. Кече кьарангы терк жете келгени себепли, юсюнде бир дерге бир монгол илишаны болмагъан баш сюекни да, алайда табылгъан башха затланы да биргебизге алып, кьаллыкъ жерибизге кьайтабыз».

Холам-Бызынгы ауузну эсгертмелери – минарала, кьалала – бюгюн да, адам улу алам кемеле ишлеген кюнледе, бек сейир этдиредиле – кьаячылагъа окьуна ѳрлерге кьыйын болгъан тик кьаялада, мында жашагъан адамла, жонулгъан ташланы, жалгъатма хударну, агъач хырыкланы бийиклеге чыгъарып, анда, душманла ѳрлеялмазча бийикледе, кьаты бегинме кьалай ишлеген болура?..

Холам-Бызынгы черекни онг жанында кьаяны юсюнде орналгъан Усхур кьаланы юсюнден Мызыланы Исмайыл былай жазгъанды: «Уста эм чемер ишленген бу бегинме, кьаяны бир кьыйыры чардакъ болуп тургъан тагыда ишленген кьарылгъач уягъа ушайды. Бу бегинмеге кьалай кирирге боллугъун бюгюн да киши билмейди. Бери узунлугъу 15 – 16 метр болгъан агъач басхыч бла, неда кьысыр кьаяда кертилип ишленген тапкала бла кирирге боллукъду. Бусагъатда тапкаланы ызлары да жокъдула. Ол тийреде жашагъан кьартланы айтыуларына кѣре, бери басхычла бла, узун кьурукъланы салып да кирирге кѣпле кьорешгендиле, алай ала умутларына жеталмагъандыла. Ол бегинме орналгъан кьаяны тьобюнден ѳнчелесенг, ол 200 метр бийикликде ишленипди. Не башындан, не жан-жанларындан ол бегинмени ичине кирирге амал жокъду. Муну биринчи кере кѣргенле да бегинмени бу кьыйын жерде кьалай ишленгенине бек сейир этедиле. Анга,

былайдан кирирге боллукъду деп, адам бир жол тапмайды. Не амалсызлыкъ ишлетген болур эди быллай бегинмени мында жашагъанлагъа? Бу соруугъа бир тюрлю жауап табылмайды. Былай къарагъанда, хар къая да кесича бир къалады. Да сора кимни акъылына келген болур эди бу кыйын жерде быллай къаты бегинмени ишлерге? Таш уяны де да кьой?»

Чеченланы Исмайлы Усхур бегинмеге «Тотур къала» дейди. Ол быллай жазады аны юсюнден: «Бу къаланы тёрт мекаямы барды. Ала бары да бир кьорууланыу бегинмени кьурайдыла. Ол мекаямладан бири 80 – 100 метр бийикликде къая ыранда ишленгенди. Ары бусагъатлада оюлургъа жетген жаяу жолчукъ бла кирирге боллукъду. Ол жаяу жолчукъ башланган жерде уа экинчи мекаямны оюлгъанлары къалгъандыла. Бирси эки мекаямны хурулары уа «Усхур башы» деген къая бетдедиле, алайы бла ары, ёрге чыгъаргъа да тынчды. Мекаямла барысы да жонулгъан ташладан, тытыр худар бла жалгъашдырылып къалангандыла. Бусагъатха дери да оюлмай тургъан къабыргъаларыны бийикликтери 4 метр, къалынлыкълары 130 сантиметр боладыла».

Ол къаланы юсюнден Шаханланы Тимур а былай жазады: «Ол къала, душманланы чабыууларындан кьорууланыргъа ишленген юйледен кьуралгъан бегинмеди. Аны душманланы келгенлерин бла къалгъанларын узакъладан кёрюр ючюн бир ненча минарасы барды. Юсюнде Тотур къала ишленген тау Усхур элни башындан энишге къарап сюеледи, бирси жаны уа – тик къаяды. Ол тикни бийиклиги 200 метрди. Ма ол бегинмени тюз ортасында, къаяны къол аяз тенгли бир тагысында, бир жанындан да адам киралмазча, аллай эки къатлы минара ишленипди. Аны ичине жаланда тауну тёртпесинден къаяны тиклигинде кесилип ишленген тапкала бла кирирге боллукъду. Ол минараны къабыргъалары аны юч да жаны бла ёрге кетген къаяладыла. Сейирлик ол минара чынгыл башындан энишге къарап, тагылып тургъанча, алай сюеледи. Тюбюнден, десем да – жолдан къарап, ол минараны кёрюрге бир да аяма. Ол къаяны кесине битип къалгъанча, алайды.

Мекаям кеси энине – 5, узунуна да – 6 метр болгъан къая тагыда ишленгенди. Бусагъатлагъа дери да сюелип тургъан къабыргъасыны бийиклиги 7 метр, къалынлыгы 67 сантиметр болады. Кюнбатхан жанында къабыргъасында ёресине бир бирини юсюнде орналгъан эки тешик барды. Ол бегинмеден энишге тюшюп келе, тёртпесинде дагыда бир минара барды. Ол башында орналгъан минараны сакълар ючюн этилгенди. Андан сора да, ол тёртпесини минарадан душман келирге боллукъ жанына къараргъа сынчыкълаучулагъа бек тап тюше эди. Огъарыдагы минара орналгъан тагыдан къараб' а суу ызны узунуна дери кёрюрге боллукъду. Тёртпесини минара да, болушлукъчу магъананы тутханына да къарамай, уллуду эм бёкемди. Аны шёртпелеге дери да оюлмай тургъан бир къабыргъасыны бийиклиги 13,5 метр болады. Ол да, башындагы минарача, тытыр худар бла тутдурулуп ишленгенди. Бегинмени кюнчыкъгъан-шымал жанындан

сакълагъан дагъыда эки минара барды. Аладан бирини баш тапкасында энлери – 4-шер, узунлукълары – 6-шар, бийикликлери да 3-шер метр болгъан къабыргъала бюгюн да турадыла.

Ол минараланы орналгъанлары алай тапды – аладан къарап, Холам-Бызынгы тийрени битеу кърюп турургъа болады. «Тотур къала» деген атны орусча «Фёдорну къаласы» деп ангъларгъа керекди. Ол къала Кавказда христиан дин жайыла башлагъан заманлада ишленнген болур, баям. Аны да Фёдор Тирский Файгъамбарны намысына атагъандыла».

Бу къала IX – XI ёмюрледе ишленнгенди деп, Шаханланы Тимур алай тохташдырады.

Алай, археологла Атабийланы Борис бла Батчаланы Владимир Тотур къалада тапхан затла уа XVI – XV ёмюрлеге келишедиле. Усхур тауну башына чыгып, бирси жанына бир кесек энишге тюшесе да, кенглиги метр, узунлугъу да он метрден артыгъыракъ болгъан, къая кертилип ишленнген жолчукъ бла Усхур бегинмеге бараса. Бек жигит болургъа керекди ол жолчукъну къоркъмай барыр ючюн. Андан арысында уа, энчи керекле болмай, къалагъа кирир амал жокъду. Былайдан къарасанг, тарны ариулугъу сейир этдиреди, оюлуп кетген Усхур элни хурулары, андан арлакъгъа къарасанг а, Жаболаны къала кърюнедиле. Аны ишленнгени да, кесича, бир тынгылыды, бёкемди. Ол «Къабарты-Малкъарны юй, эл ишлеу усталыгъыны орта ёмюрледе жюрюген шартларын белгилеген къалады», – деп жазгъанды Мызыланы Исмайыл. Шаханланы Тимур да, Исмайылны айтханына къошула: «Ол Шимал Кавказда бек ариу эсгертмеледен бириди», – деп жазады.

Жаболаны къала да юч жанындан къатына келирге онг болмагъан, аллай бийик къаяда ишленнгенди. Ол бек уллу къалады. Аныча уллу къала Къабарты-Малкъарда андан сора жокъду. Аны жарты оюлуп тургъан къабыргъалары узакъладан кърюнедиле. Усхур бегинме кирик, Жаболаны къала да тыш душманладан къорууланыргъа бек тап жерде ишленнгенди. Бу къаладан къарап, тарны аслам кесегин шарт кърюрге болады, кеси да, душман адамы баралмазча, алай тап ишленнгенди. Ол къалагъа жалада бир жолчукъ барды – ол да кюнчыкъгъан жанындан баргъан жаяу жолчукъду. Аны узунлугъу 27 метрди, кенглиги уа – 7 метр. Минараларындан бек бийиги кюнчыкъгъан жанында ишленниди. Алай, тёппеси оюлупду да, ишленнген заманда аны бийиклиги къаллай бир болгъанын тохташдырыргъа къыйынды. Бусагъатда уа аны бийиклиги 8,3 метрди.

Бир сейири – къала кеси сюелген къаядан жарылып алыннган ташладан ишленнгениди. Алай тап эди, хайырлы эди: биринчиден – къабыргъалагъа керекли ташланы узакъдан келтирирге тюшмей эди, экинчиден а – къабыргъагъа салынырыкъ ташланы сындырып ала туруп, къаланы бегимлиги да кючлене барырча, алай ала эдиле. Кертиси да алайды – тегерегине айланып къарасанг, къала тик къаяда орналыпды, адам аягъы илинирча бир жери жокъду.

Кюнчыкъгъан жанында жерге къазылып салынган эки орун барды, ала экиси да бир бирлери бла байланып болурча, тешикле этилгендиле. Ичлери таш бла сырылып, ариу сюртюлюпдюле. Баям, къаланы къоруулагъанла алада сууларын сакълагъан болурла.

Айтыргъа, къаланы суу бла жалчытыуну амалларына кѣп эс бурулгъанды. Хапаргъа кѣре, ол орунлагъа алайлада болгъан шауданладан жашыртын тартылгъан суу ызла бардыла.

Къала бир ызгъа угъай, кезиу-кезиу ишленгенди. Алгъа, къалада жашау этерча, биринчи эки къаты ишленгенди, отоулача этилип. Шимал Кавказны архитектурасында анга «жашау отоула» деп атагъандыла. Ала узунлугъу 11, кенглиги да 7 метр болгъан тѣртмюйюш отоула болгъандыла. Алада къаланы къоруулаучула къарарча тешикле да болгъандыла. Алай, къала иги да оюлгъаны себепли, алада нечашар тешик болгъаны белгисизди. Къаланы кюнчыкъгъан жанында ишленген ол эки къатлы отоулагъа къошулуп, кюнбатхан жанында да аллай отоула ишленгендиле.

Ахырында биз айтырыкъ: бу айтхылыкъ тау архитектура эсгертмелени жангыртыргъа керекди. Аны юсюнден айтылгъан кѣп да этгенди, алай иш, жеринден тепмей, башланмай турады ансы.

Мария КОТЛЯРОВА бла
Виктор КОТЛЯРОВ.

Нарт сёзле – халкъны акъыл хазнасы

Ол керти да алайды – нарт сёзле бизни халкъны акъыл хазнасыдыла. Да не – нарт сёздеде халкъны кёп ёмюрлени ичинде жашау жолунда сынай келген, биле келген затланы юсюнден этген оюму, акъылы сакълана келеди да! Бу нарт сёзню уа халкъ къачан къурагъан болур деген соруугъа жууап этген тынч туююлдо. Биз нарт таурухланы, алай тенгleshдирирге бола эсе, халкъыбызны жашау жолуну юсюнден сериаллагъа ушатсакъ, нарт сёзлени уа ол неда бу ишни, болумну юсюнден бир уллу билими, сынауу да болгъан академикни акъыл сёзюне ушатыргъа боллукъбуз. Нарт таурухлада халкъны озгъан жашаууну юсюнден тынгылы, сейирлик хапарла айтыла эселе, нарт сёздеде уа бир акъыллы адамны ма быллай халгъа тюшюп къалсагъыз, ма былай эте туругъуз (неда ма былай эте турмагъыз) деген насийхат сёзю шарт айтылады.

Жашау дегенинг кёп тюрлю болады, анга кёре уа нарт сёзле да кёп тюрлюдоле. Бизни алимлирибизни нарт сёзлени жыйыугъа, сакълаугъа, аланы, басмалап, халкъгъа баям этиуге тийишлисича эс бурмагъанлары жарсыулу ишди дерге боллукъду. Биз кеси жерибизге къайтханлы бери нарт сёзле, китап болуп, мен жангылмай эсем, жаланда эки кере чыкъгъандыла. Биринчи китапчыкъ 1965 жылда, экинчи китаб' а 20 жылдан сора, кеси да биринчиден эсе къайда гитче. Андан бери уа – зат да жокъ.

Не биринчи, не экинчи китап да, тейри, мында уа халкъыбызны нарт сёзлери толусунлай жыйылгъан болурла дерча туююлдоле, нек дегенде, алада халкъда жюрюген иги да кесек нарт сёзле жокъдула. Алай болгъанлыкъгъа, ол китапчыкълада басмаланган нарт сёзле окъуна халкъыбызны жашау сынаууну, ниет байлыгъыны юсюнден толу хапар айтадыла дерге боллукъду – ма аллай бир сейирликдиле ала, бизни халкъны нарт сёзлери, халкъны алада кёрюннген акъыл байлыгъы жаны бла да, кеси кесини кемчиликлерин масхара этип, кюле билгени бла да. Кеси кесини кемчиликлерин масхара этип, кюле биле эсе халкъ, сора ол халкъ акъыллы да акъыллы, эсли да эсли халкъды деп сёз жюрююдо. Ол сёз керти эсе, бизни халкъ, керти окъуна да, бек акъыллы да, эсли да халкъды. Нарт сёзлеге бу хыйсапдан къарагъан заманда къуруда «Таулуну ал акъылы кимни да болсун, арт акъылы мени болсун ансы» деген сёзню окъуна не багъасы барды! Бу нарт сёзге кёре, таулу алай акъыллы да туююлдо, халкъ аны акъылы бла хайырланыргъа алай бек да ашыкъмай эсе – ол алгъа этген акъылына кёре ары-бери да сугъулсун, ачыгъан-сынсыгъан да этсин, артда уа, бир кесек акъыл тапхандан сора, ол айтханнга да эс буурргъа боллукъду деп. Не ары-бери бурсанг да, бу нарт сёзню магъанасы алайды: биз, таулула, бир кесек диммо магаллы халкъ эсек да, огъесе бир кесек женгил акъыллы халкъ эсек да билмейме, алай, иги кесек да жашап, игини, аманны да кёрюп, къыйналгъан-жарсыгъан да этгинчи, башыбызгъа акъыл кирмейди деп.

Ма ол халда кесибизни кемчиликерибизни масхара этген нарт сёзледен бириди бу да: «Чегем саламлашыу». Ол сейирлик таулу адетдеча, жолукъ-гъан адамла, саламлашыргъа унутуп, бир бирлеринден хапар сора кетип, жаланда айырыла туруп тюшеди эслерине саламлашмагъанлары да, ол заманда саламлашадыла. Халкъ адетни билмеген, сакъламагъан адамланы да, масхара эте, кюледи: «Саутучуну тойгъаны – тышына» – деп. Таулу адетге кёре, сен къонакъда эсенг, сыйланнганлай окъуна кетип тебиреген ушагъысызды да, ма аны себепли уа, баям, саутучула, жумушларына ашыгъа, сыйланнгандан сора, хазна олтура турмай, туруп башлай болур эдиле, дагъыда, ушакъ эте, бир аз олтурур орунуна. Ма ол насыпсыз Саутуну, партизанла бла совет аскерчиле 1942 жылда халкъын кырып, кюйдюрюп кетген Саутуну адамлары, баям, башха элледен тенглеринде, жууукъларында бола тургъан заманларында, юлерине ашыгъа, тау адетлени, төрелени жик-жиги бла сакъляяла болмаз эдиле. Шо алай бла окъуна болсун, саутучула фольклоргъа киргендиле. Саутучулары кёллерине тиймейки дегендиле, огъесе эшитмейми къалгъандыла алимлерибиз, алай бу нарт сёзю ол алгъаракъда сагъынылгъан эки да китапдан биринде да мен табалмагъанма. Быллай магъаналы ишни эте туруп, алимле кишини да аямазгъа керекдиле, нек дегенде, ол заманда таулу халкъны ниет хазнасы жарлыракъ кёрюнюрюкдю. Андан сора саутучулары аяй эсенг, сора ол саламлаша билмеген, «юйонгю талап кетген» чегемлилени уа нек аямайса? «Малкъарлы келсе – юйонгю къалар, чегемли келсе – юйонгю талар» - деген нарт сёзю нек къошаса китапха? Алайды да, кишини да аяргъа керек туююлдю, былхымсызланы, билимсизлени, эринчеклени аясакъ, кёллерине тиерге суюмесек – сора кимни масхара этип кюлюкдю халкъ? Кюле-ойнай билмеген, адам болсун, халкъ болсун – ол жарлыды. Ма-а, сёз ючюн, дёрденин керексиз кётюрген адамгъа кюлюмсюреп къарай, халкъ былай айтханды: «Кёлю – кёкде, кётю – кюлде» – деп. Къайсы халкъ да, алгъа жарлылыкъ сынай келип, арта уа, уллу да къыйналмай, бай болуп кетип, эсирик болгъанланы суюмейди. Оруслула аллайлагъа «из грязя – в князи» дейдиле. Таулула уа аллай адамланы юслеринден, иги да масхара этип, быллай нарт сёзле къурагъандыла: «Кюн кёрмеген кюн кёрсе – кюндюз чыракъ жандырыр», «Тапхан табанын кётюрюр», «Таба баргъан – чаба барыр». Бу юч да нарт сёз, бир-бирле бай бола барсала, малкёзлюк эте, адам сыфатлары тас эте баргъанлары алапат ачыкълыйдыла. Шёндю, алай бек да къыйналмай, къыралны байлыгъын унгкучлагъан олигархланы алтын суу ичирилген накъышла бла жасалгъан төрт-беш сейирлик кемеле, дуняны бек сейирлик жерлеринде бирер-экишер, жомакълада айтылгъан шеша къалалача, юйле, тыш къыраллы футбол командала сатып алгъанлары – ол а «кюндюз чыракъ жандыргъан» туююлюмдю да? «Тапхан табанын кётюрюр» деген нарт сёз а нечик алапатды. Жаланда юч сёз – магъанасы уа, тенгиз кибик, терен, кенг. Бу нарт сёз Березовскийни, анга ушаш, халкъны ырысхысын тонаган бла тынчаймай, хан-бий болургъа да кюрешгенлени юслеринден туююлюмдю?

Бизни халкъыбыз, кеси къыйыны бла жашай келген халкъ, эринчеклени, хаулесине айланнганланы артыкъда бек жаратмайды, аллайланы

юслеринден бютюнда сейирлик нарт сёзле жарашдыргъанды. Аладан бек аламаты «Иши болмагъан итлени суугъа сюрюю» деген нарт сёздю. Иги эс бурмай, бош алай къарагъан заманда бу нарт сёз алай аламат да кёрюнмейди. Алай, итлени суугъа сюрюрге кюреше тургъан адамны кёз аллынга келтире башласанг, ангылай тебирейсе бу нарт сёзде нечик уллу масхара кюч болгъанын. Ма-а, ол адам итлени, бирге жыйышдырып, суугъа сюрюрге умут этеди, алай болалмайды: итле, кьойлача, бирге жыйышыргъа унамайдыла, ары-бери къачып кетедиле. Не да болсун, итлени суугъа сюрюрге кюрешген – ол арталлыда болмачы, керексиз ишди. Бу нарт сёз тынгылы, керекли ишни къолгъа алыргъа базынмай, магъанасыз иш бла жубана турургъа суйгенлени да, бир тюрюю файдасы болмазлыкъ ишге тирелип, анга кыйынларын къоратханланы да масхара этеди. Биз барыбыз да билебиз – «Горзеленхоз» деген организация, сау болсунла анда ишлегенле, шахарыбызны тазалыкъда тутады, бек уллу иш этеди. Алай кюз арты табалада ол организацияда ишлеген тиширювланы шахарны ара орамларында терекден тюшген хар чапыракъны да олсагъат окъуна сыйпап кетерирге, неда жаз башында жабалакъ къарчыкъны кырып кюрешгенлерин кёрсенг, сейир этесе. Терекле тюплеринде сары чапыракъла, бютюнда ала къалын тюшюп эселе, – ол кёзге нечик ариу кёрюнеди. Не боллукъду кюз артыны «мудах» ариулугъун шарт кёргюзтген терекледен акъгъан чапыракъла, адамланы кьууандыра, бир кесек тургъанлыкъгъа? Адамла, машинала жюрюген жерлени тазала, сыйпа, терекле тюплерин а турма кьой бир ауукъ заманны, кыш суугъу келе башлагъынчы. Неда ол жаз башында къарчыкъ. Ол тюшге дери кеси аллына окъуна эрип кетерикди, несин кюрөп кюрешесе аны? Андан сора болмаймы къалды иш? Болмай къалды эсе да, неге керекди «итлени суугъа сюрюю» кюреширге?

Ойнагъан-кюлген да, масхара этген да игиди, жокъду ол затланы хаталары, алай жашауну тутуругъу уа тюз акъылды, ишни мажара билиудю, адамлыкъды, жигерлик-жигитликди. Ма ол затлагъа – жашауну тутуругъу болгъан затлагъа, илму тил бла айтхан заманда уа – философия-жашау болумлагъа аталгъан нарт сёзле, айхай да, асламдыла. Ол ишлеге аталгъан нарт сёзлерибизни уа хар бири да терен оюмлу, терен акъылны юлгюсюдю. Къуруда юч-тёрт сёз – кёз аллынга уа дуняда бюгюн окъуна бола тургъан кёп да ишле кёрюнюп башлайдыла, шёндюгю жашауну юсюнден кёп сериялы кинофильм кибики. Къарачыгъыз да бир: «Сюрюю артха бурулса, акъсакъ кьой алгъа тюшер». Бу нарт сёз дайым да жашауда бола келиучю бир жарсыулу ишни нечик шарт ачыкълап, баям этеди! Адам улуну жашауунда десенг да, бизни кыралны жашауунда десенг да башха туююлду, хал бир кибики: халкъ, жамауат, келе келген жашау жолун кьоюп, къаугъа-халабот болуп, ары-бери суху бурулса, хар заманда да «сюрюю аллында» – халкъ аллына, оноугъа «акъсакъ кьойла» – аман адамла тюшюп къаладыла. Аллын «сюрюю» артында сюркеле келген «кьойла» – мурдарла, абирекле, «алайыракъла». XX ёмюрню аллы, Россия: уруш, болгъан къаугъа-къайгъы, хар не да тууарылып – «сюрюю» аллына, кырал оноугъа Ленинни бла Сталинни башчылыкъларында «акъсакъ

кьойланы» сау жыйыны тышоно кьалады. Алай бла Россия да, аны тийресинде кьыралла да сау ёмюрню ичинде башларын палахдан кьутулталмай кьаладыла. Германияда да Биринчи битеудуния урушдан сора, жыгьылгьанны бедешлигинден сора халекликде алгъа биягъы «акъсакъ кьойла» – Гитлерни башкеслери – фашистле тышоно кьаладыла. Ол хар кьайда да төреди – халкъ, кьырал, бир кьаугъа болуп, бир жары суху бурула эсе, алгъа, оноугъа «акъсакъ кьойла» – аман адамла, хаталы адамла, зулмучула тышмей кьалмайдыла. Иракда да алай болгъанды (оноугъа зулмучу Садам Хусейн келген эди), Конгода да алай (оноугъа зулмучу Мабуту келген эди), Югославия да алай (оноугъа кыылыкъсыз миллетчи Слободан Милошевич келген эди), Ливияда, Афганистанда, Иранда да тыз ол халды. СССР оюлгъандан сора да, жарсыугъа, Россияда оноугъа алай бек сау «кьойла» келмеген эдиле, аланы хаталарындан биягъы граждандан уруш ачылыргъа аздан кьалгъан эди, алай Кавказ жанында уа ала кьыралгъа от салып кетген эдиле да, бюгон-бюгече да Чечен кьыралны ачыкъ жарасы болгъанлай кьалады.

«Аман адамгъа ахшылыкъ этген – итге чарыкъла тикген кибикди», – деген нарт сёзю да жашау-философия магъанасы бек теренди. Айхай да, бизни ата-бабаларыбыз биле да болмаз эдиле узакъда, шимал жанында Буз тенгизни тийрелеринде адамла чаналагъа итлени жекгенлерин, ол итле уа бузлагъан кьарда какаларын ачитмасынла деп, алагъа чарыкъла тигиучюлерин. Билмей эдиле да, не аз да ишекли туююл эдиле – итлеге чарыкъла керек туююлдюле, сен алагъа чарыкъла тигип берсенг да, ала сени ол ахшылыгъынгы ангыларыкъ туююлдюле. Итге ушаш, аман адам да сени ахшылыгъынгы ангыларыкъ туююлдю, сени ол огьурлулугъунга тийишли багъа бичаллыкъ туююлдю.

Не айтыр кереклиси барды – жарсыугъа, бу нарт сёз кёп да кезиуледе тыз болуп кьалады. Бир кесек жашагъан адам бу нарт сёзю кертилигине кеси сынаундан окъуна юлгюле келтирирге боллукъду. Биз а ол аламан нарт сёзю кертилигине историядан бир шарт келтирейик. Историяны сюйгенле иги биледиле – Алтын Орданы (Кьыпчакъ ханлыкъны) ханы Тохтамишни хан тахтагъа кючю-кьарыуу дунияны кьалтыратхан эмир Темирлан олтуртханын. Темирлан кеси эрттеден бери да Индия жанына сукъланып кьарай эди да, ары жортууулгъа кетсем, артымда ышанган адамым кьалсын деп. Юч кере кьыстагъандыла душманлары Тохтамишни хан тахтадан, юч кере да, дуния бла бир аскер жиберип, аны душманларын хорлап, Темирлан Тохтамишни элте да хан тахтагъа олтурта болгъанды. Тохтамиш ёлюп кетгинчи дери да Темирланны ол ахшылыгъын унутмазгъа керек эди, ол угъай эсенг, кьарындашындан да бек ышаннгылы адамы болуп, ол айтхандан чыкъмай турургъа керек эди. Алай халкъ бу нарт сёзю бошундан айтхан болмаз – аман адамгъа ахшылыкъ этгенни магъанасы болмаз. Тохтамиш а, баям, аман адам болур эди. Нек дегенде, хан тахтагъа олтуруп, бир кесек кюч-кьарыу тапханлай окъуна Темирланнга кьажау сюелип, уруш этип башлайды. Темирлан Тохтамишни хорлайды. Алай Тохтамиш, бир кесекден биягъы эс жыйып, кючюн бегейтип, биягъы Темирланнга уруш ачады. Не этерик эди Темирлан – биягъы киришеди да

урушха, хорлайды дагыда Тохтамишни. Айхай, Тохтамишни «тюйген» бла тохтаса уа, ачыуу бла келе келип, Темирлан ол начас Тохтамишге жардамгъа жигит жашларын ийип тургъан алан халкъны да аяусуздан, «ырахын» этгинчи туююп кетгенди ансы. Аланла уа, биле болурсуз, таулуланы ата-бабаларыдыла. Алайды да, бир «итни» – бир аман адамны хатасы ма бюгюн да бизни онгубузну алып турады, нек дегенде, аны хатасындан халкъыбыз кырылып, жокъ болургъа аздан къалгъанды, бюгюн а таулада тарлыкъгъа кысылып турабыз.

«Аман токълуну айнытсанг – эрининги-бурунунгу май этер, аман адамны айнытсанг – эрининги-бурунунгу къан этер» – деген нарт сёз да ол затны юсюнденди – аман адам сени этген ахшылыкъынгы ангыларыкъ туююлду. XX ёмюрню ахырында эмда XX1 ёмюрню аллында бизни кыралда низамсызлыкъ, кылыкъсызлыкъ, жарлыкъ халкъны ырбынга кысхан заманлада ол затны юсюнден орус тилде жангы сёз айтылгъанды, – «Ни одно добро не остается безнаказанным» – деп. Ол да, жарсыугъа, кёп да кезиуде керти сёз болуп чыгъады.

Айхайда, ахшылыкъны ангыламагъан аман адамланы юслеринден жюрюген нарт сёзле халкъны жашау жолунда сынаи келген тапсыз ишлени кёргюзтедиле. Алай болгъанлыкъгъа, адамла бары да амандыла дерге кишини да тили бурулдукъ туююлду. Нек дегенде, хар ким да биледи – адамланы осламы иги, огъурлу адамладыла, ахшылыкъны да ангылайдыла, керекли адамлагъа болушургъа да хазырдыла. Алайды да, не ары-бери десек да, адамланы асламы адамдыла. Огъурсуз, кишиге да бет этмеген, игиликни къуру кесине излеген – аллай жан ол, адам сыфатлы эсе да, жаныуарды да. Адам а, ол адам эсе, – ахшылыкъ этмей жашаялыкъ туююлду. Алайды да, не къоркъа, не уяла турмагъыз – эте туругъуз ахшылыкъ, къолугъуздан келе эсе!

Адамлыкъ шартлагъа – акылгъа, билимге, усталыкъгъа, огъурлу-лукъгъа, жигерликге, жигитликге аталгъан нарт сёзлерибиз артыкъда бек аламатдыла. «Къарыулу минг кере урур, акыллы уа – бир кере», «Къуру челек бек дауур этер», «Окъуу – билимни азыгъы, билим а байлыкъны кызыгъы», «Окъумасанг – билим жокъ, билимсиз а – кюнюнг жокъ». «Эришмеген – эр болмаз, ахшылагъа тенг болмаз», «Иги адам – халкъ байлыгъы, иги жер – жашау байлыгъы», «Башы барны – ашы да бар». Нечик теренди бу нарт сёзлени барыны да магъаналары!

«Юй ишлеген балта тышында къальр» деген нарт сёзде уа къаллай бир магъана, жашау кертилик, ахшылыкъгъа тийишли багъа берилмеген – ол нечик уллу жарсыулу иш болгъанын ачыкълагъан жюрек жарсыу барды! Бу нарт сёзде айтылгъанча, «юй ишлеген балтагъа» – бир уллу ишни тынгылы этген адамгъа халкъ, неда жамауат, неда аны жууукълары, тенглери тийишли багъа бермей, ол угъай эсенг, аны аманлагъан, унутуп къойгъан кезиуде окъуна жашауда аз болмайдыла. XX ёмюрню экинчи жарымында таулу халкъны жашауунда, бу нарт сёзде айтылгъанча, быллай ишле кёп болгъандыла: урушдан сорасында кюйсюз жыллада, юйюрлени аталары не урушдан, не тутмакъдан къайтмай къалгъанда, сабийлени таматалары, юйюрге аталыкъ эте, бек алгъа кеслерини къадарларыны юслеринден

угъай, аругъан аналары, гитче къарындашчыклары, эгешчиклери ачдан ёлмез ючюн не мадар да эте, ишлеп айлангандыла ансы, окъургъа керекди деген аланы эслеринде да болмагъанды. Юйюрню къалгъан сабийлери уа, насыплары тутуп, сау къалсала, ёсюп, къалгъанлача, школгъа жорюгендиле. Артда, бир да болмаса да, аладан бири окъуулу болуп, не бригадир, не агроном, не да колхозну таматасы, андан да уллу къуллукъчу окъуна болады. Халкъ саулай да – жууукъла-тенгле да, эл-тийреде, къырал да юйюрню ол къуллукъчу адамын махтап, намысын кёк бла тенг этедиле: сен, иги жаш, акъылынг, ишинг бла да тукъумунгу-халкъынгы, элинги-журтунгу да сыйларын сакъладынг, сау бол дейдиле. Ол иги да, билимли да жашны ёлюмден да сакълап, анга окъургъа да онг берген, уллу окъууу жокъ эсе да, эслик бла, хар не ишге хунерлиги бла да окъуулу къарындашдан артха къалмагъан жашны – аны тамата къарындашыны юсюнден, нек эсе да, киши хазна зат айтмайды. Ол «юй ишлеген балта» эсе да – юйюрню битеу жетишимлери аны къыйыны бла, аны жигерлиги бла болдурулгъан эселе да.

Къырал жашауда, уллу политикада да боладыла аллай ишле. Уллу жигитлик, жигерлик этип, къырал «юйню» ишлерге не да аны сакълаугъа уллу къыйын салгъан адамлагъа халкъ да, къырал да хар заманда да тийишли хурмет этмейдиле. Сёз ючюн, ГКЧП-ны кезиюнде бир къауумла, къыралда оноуну тюрлендирип, аны артха бурур умут этгенлеринде, РСФСР-ни Баш Советини президиумуну председатели Руслан Имранович Хасбулатов, къыралда уллу къуллукъчуладан биринчи болуп, ГКЧП-истле Конституциягъа къажар суюлгендиле, ала къыралда оноуну законсуз халда тюрлендирирге кюрешедиле деп, ачыкъ айтхан эди. Аны бла да къалмай, ол, эрттенликде эртте радио бла сёлешип, дунияны жамауатын да, къыралны тюз ниетли бар адамларын да Россейде демократияны, эркинликни къорууларгъа чакъырады. Хасбулатовну радио бла сёлешгени зат ангыламай, абызырап, не этерге билмей, арсарлы болуп тургъан халкъгъа хар нени да баям этип, начаслагъа къажар суюлирге кереклисин шарт кёргюзтген эди. Радиостанциядан Акъ юйге къайтып, Руслан Имранович ГКЧП-гъа къажар битеухалкъ кюрешни башлагъандан сора къайда эсе да бир ырбында Ельцинни табадыла, аны халкъ аллына чыгъарадыла. Алай бла танк юсюнде суюлген Ельцин жангы Россейни байрагъы болады.

Алайды да, келигиз, энди сорайыкъ: не хурмет этдиле халкъынг, къыралынг, Ельцининг да Хасбулатовха ол демократия жолуна энди тюше келген жангы Россейни бир къауумла, Ленинни-Сталинни заманларын-дача, генсек жыйынны зулмулугъуна къайтарыргъа кюрешгенлеринде, аланы жолларын кесе, умутларын оя, болдургъан эслилиги, жигерлиги, жигитлиги ючюн да?

Ельцин, ГКЧП-ны юсюнден хапар эшитгенлей окъуна, ахы кетип, къайда эсе да бир ырбын отоудан чыгъалмай, бугъуп тургъан, жаланда не аз да абызырамай, арсар болмай, кюрешге таукел суюлген Хасбулатов келгенден сора халкъгъа кёрюннген Ельцин, артда, халкъ демократияны, эркинликни душманларын хорлагъандан сора кюч-къарыу алгъан Ельцин, Хасбулатовну аны Коржаков таматарлары болгъан ичгичи къауумдан

айырырга кюрешгенде, сыймей, Хасбулатовха да, аны президент этген парламентге да уруш ачханды, парламентни юйюн, танк топладан атып, кюйдюргенди, ОМОН-чула жиберип, кьан тѣкгенди, Хасбулатовну тутханды. Артда уа, Ельцин кьыралда хан-бий болуп тохтагъандан сора, Хасбулатов терс туююл эди, аны кѣлуне бош тийгенбиз дерге бир киши да базынмагъанды. Халкьынг да, кьыралынг да кьыйын сагъатда ала ючюн жанын да аямай сюелген жигит жашларын олсагъат окъуна унутуп кьойгъандыла. Да не этериксе, алайды, кюйсюздю бир-бирде жашау дегенинг да – юй ишлеген балта тышында жауун тюбюнде атылып да кьалады...

Алгъаракъда айтып кетгенимча, жашауда адам тюбей келген хар не ишни, болумну юсюнден да нарт сѣз барды дерге окъуна боллукъду. «Къайда да жарлыгъа кюн жокъду» – деген затны юсюнден да кѣпдюле жарсыулу нарт сѣзле: «Жарлыгъа жар оюлур», «Жаугъан да кѣлге жауар», «Жарлыны ийнеги жардан кетер», «Кѣчюп тебиресе, жарлы да бай кѣрюнюр».

Биреуленлеге, ала сыймей тургъанлай окъуна, шуѣх-тенг болургъа кюрешгенлени масхара этген бу нарт сѣзле уа нечик аламатдыла: «Чыгхан кирирге тешик тапмай эди, ктуйругъуна уа дингил тагъа эди», «Жилиян дугъуманы сыймей эди, ол а, бара эди да, тешигинде бите эди!»

Анса уа «Тиге билмедим да, бѣркюмю ѳре этдим, тели халкь а, аны кѣрюп, тѳре этди» деген нарт сѣз нечик аламатды! Керти окъуна да, бу нарт сѣзде айтылгъанча кюлкюлю ишле кѣп боладыла – «тели» халкь ол неда бу кьуллукъчуну аты айтылгъан адамны айтханына ушай сѣлеширге, алача кийинирге, кесин ол «культурна» кьыралланы адамларыча жюрютюрге ѳчдю. Озгъан ѳмюрню орта табаларында, Западны бла СССР-ни арасында «сууукъ урушну» кьызгъан кезиуюнде, белгилисича, СССР-ни тыш кьыралла бла ишлерини министри А.А. Громько эди. Ол, уллу кьуллукълада жюрюген башха чынтты да большевиклеча, кеси айтхан болмаса, башхаланы сѣзлерине хазна эс бурмай эди. Дунияны дипломатларыны арасында аны чам аты «мистер Нет» эди, нек дегенде, ол кеси да, аны таматарлары – генсекле да Западны кьыралларыны: «Бир бирге быллай бир жау бетден къарап турмайыкъ, бир бирге ышана да башлайыкъ, уруш кьаугъасыз жашаргъа тюзеле башлайыкъ» – деп, не зат айтсала да, «Угъайны!» басып тура эдиле да, андан. Бир жол, къайда эсе да, биягъы «угъайлагъан» сѣзюн айта туруп, ол халкь айта юйренгенча «ФЭЭРГЭ» демей, орус алфавит излегенча тюз айтама деп, «ЭФЭРГЭ» деген эди. Ол алай айтхандан сора СССР-ни телевидениясы, радиосу да олсагъат окъуна «тюзелип», «ѳѳѳергелеп» тебиремеймидиле дейсе! Ол хыликкялыкь иш жалаанда шѳндю тюзеле барады – журналистле, политикле да, алгъынча, «ФЭЭРГЭ» деп башлагъандыла (айтып кьояйыкъ – ол хыликкя тѳрени бек алгъа унамай тохтагъан тил жаны бла алимле угъай, Владимир Жириновский эди!) Кѣп болмай история илмуда тохташхан «ѳре бѳрк а» – «татаро-монголы» дерни орнуна «монголо-татары» деу, баям, «ѳрелей» кѳнге дери барлыкь болур, нек дегенде, илму дегенинг терк-терк тюрлене туурургъа алай бек сыймеучюдо. Ол зат кьуруда история илмуда угъай да, хар илмуда да эсленеди. Физикада «Уллу атылыуно» бла «Къачып баргъан

галактикаланы» юслеринден оюм а «ёре бёрк» туююлмюдю? Эсли адам кыалай ийнансын анга – бир ненча миллиард жыл мындан алгъа битеу да дуня (къуру бизни галактика угъай - битеу да дуня, алам дегенинг саулай да!) кысылып, бир къоз къабына жыйылып эди деп!?! Сора ол къоз кибик, чертлеуюк кибик затчыкъ атылады да, галактикала къура-ладыла эмда ол атылгъан жерден жан-жанына «къачып» барадыла. Бир ауукъ замандан ала тохтарыкъдыла, сора, артха жыйыла кетип, биягъы чертлеуюк, къоз чаклы бирге кысыллыкдыла. Сора ол «къоз» биягъы атыллыкды да, хар не да жангыдан башланырыкъды!

Тузсуз-мыстысыз жомакъгъа ушаш бу хапар кесин алим суннган бир «алайыракъ» адамны доп-добу угъай, дуня кыалай къуралгъаныны юсюнден физика илмуну ахыр жетишимиди деб' а адам кыалай ийнансын?

Дуня кыалай къуралгъан болур деп соргъан заманда, мен акъыл этгенден, физика бла эрттеден бери да тынгылы кюрешип келген таулу жаш Базиев Джабраил тюзюрек жууап этеди. Уллу атылыу да болмагъанды, галактикала да бир жары да «къачып» бармайдыла дейди ол. Аны айтханы буду: «Дуня ол заманда, бу заманда жаратылгъанды деп айтыргъа жарамайды, ол хар заманда да болгъанды, болгъан да этерикди. Ол не жыйылып кысылмайды, не кенгермейди. Тюрлениуле жаланда бир-бир жерлеринде боладыла, сёз ючюн, бизни Кюн тийредеча. Кюнча, аллай бир-бир жулдузла жаратылыргъа, жарый-жарый кетип, мутхуз болуп, ёчюлюрге (ёлюрге) да боллукъдула, алай саулай дуня уа тюрленмей, бир кибиклей турады дерге боллукъду».

Ма ол оюм бир затха да ушайды ансы, ол бири уа адам ийнанырча зат туююлдю дерикди ким да.

Адам улу алай терк тюшюнмегенди Кюн Жерни тегерегине угъай, Жер Кюнню тегерегине айланнганына. Аллайын, адам улу да тюшюнюр, ангылар бир заманда саулай дуня, кысыла кетип, къоз къабына жыйылып кыалалмазын, ол биз галактика деген жулдуз жыйынла да не Фридмандан, не Хабблдан къоркъуп, ахлары кетип, будуман болуп, жан-жанына къачып бармагъанларын, жулдузла да кеслери алларына жылтырай-жашай бергенлерин, заман жетсе уа, ёчюлюп-ёлюп кыалгъанларын да. Тюздю. Дуняда алайды да тере хар неге да. Къалсын хар не да болгъаныча. Алайды да, керек туююлдюле бизге «ёре бёркле» не жашауда, не илмуда.

ХУЧИНАЛАНЫ Мухаммед

ГАРАЛАРЫБЫЗНЫ ДАРМАНЛЫКЪЛАРЫН ТИНТГЕН

Биз эрттеледен бери да кесибизни табиьгъат байлыкъларыбызгъа махтанып, ала ючюн ёхтемленип келебиз. Агъач кёгетледен, кийик жаныуарладан бла хайыуанладан сора да табиьгъат байлыкъларыбыздан бек магъаналысы гара сууларыбыздыла. Алгъыннгы тёлюлерибиз аланы адамны саулуьгуна жарагъанларын уста билгендиле. Кесин болса да, айраннга къошуп болса да – ичип, таулула не заманладан бери аланы магъаналарын чыгъарып тургъандыла. Алай, гараны дарманлыгъын, адамны санына къайсы тюрлюсю къалай жарагъанын илму кёзден къарап бизникиледен киши тохташдырмагъанды. Заманларымы болмагъанды, билимлерими жетмегенди – былайда аланы сюзюп турургъа кереклиси жокъду. Аны ишин этгенлени юслеринден а айтыргъа тийишлиди. Ала болгъандыла бизни жерлерибизге дунияны кёзюн ачханла. Жерибизни тыш ариулуьгундан сора да аны табиьгъат байлыкъларыны, артыкъда гара сууларыны дарманлыкъларыны юслеринден айтханла керти да эсде къаллыкъ адамладыла. Аллай адамладан бирини – шотландиячы Александр Николаевич Огильвини – юсюнден хапар айтыргъады бу ызламада муратыбыз. Бир сёз бла айтханда, бюгюнлюкде Кавказ дарман суула (Кавказские минеральные воды – КВМ деп, орус тилде алай жюрюйдю) битеудуния магъанасы болгъан къурортха санала эсе, ол иште Огильвини къыйыны айтып болмазча уллуду. Ол Бештау шахарда бюгюн да ишлеп тургъан Курортология илму-излем къырал институтуну (Огильвини заманында Бальнеология институт) биринчи директору эди. Аны илму ишлеринде, жерни тешип, сууларыны табып, тинтиулеринде сёз битеу Кавказны юсюнден баргъанды, айхай да. Къабарты-Малкъарны гара сууларыны дарманлыкълары, тюрлюлюкклери да андан келедиле. Алгъын заманлада, артыкъда бег' а XVIII – XX ёмюрледе, къыраллыкъны къолларында жюрютгенле да, ишчиле, колхозчула да, солургъа барлыкъ болсала, «На Воды» деп, бу тийрелени айтып болгъандыла.

Сууларыбызны дарманлыкъларын тинтиу а кеч – XVIII ёмюрню экинчи жарымында – башланганды. Айтханымча, аллай адамлары араларында биринчиледен бири Огильви эди. Жарсыугъа, уллу къыйыны кесине жаулукъ этгенледен эди. Охо да, хапарын окъурсуз, билирге сюе эсегиз.

Былай болады. Пётр патчахны заманларында орус къуллукъгъа тыш къыраллылары да алып болгъандыла. Бу биз айтхан Огильвини къарт атасы барон Георг Бенедикт Огильви Пётр патчахны къолунда къуллукъ этгенди. Генерал-фельдмаршал-лейтенант чыны болгъанды. Россейни урушлада хорламларында, артыкъда тенгиз аскерлерини хорламларында аны уллу къыйыны болгъанды. Алай бла тюшгендиле Россейге Огильвиле. Тенгиз аскерледе къуллукъ эте келип, жашладан бирлери – Николай (биз хапарын айтырыкъ Александрны атасы), тукъум тёрелеге сыйынмай, Тау (Горный) ишле бла байламлы мехкемеге ишге киреди. Алай бла бу тукъумда геология (жерни тинтиу) усталыкъ да орналады. Николай, Иркутскеде гимназияны айырма

белгилеге бошагъандан сора Петербургда Тау институтха окъургъа киреди. Россейде ол заманлада, XIX ёмюрню эм ахырында, аллай жангыз да бир институт болгъанды. Ол да Петербургда.

Институтну жетишимли бошагъандан сора Кавказ дарман суулары баш управлениясына адъюнт-геолог болуп ишге киреди. Ол заманлада, XX ёмюрню ал жылларында, ол Управленияны баш борчларындан бири Нарсанада чыкъгъан, атына да «Нарзан» деп аталгъан сууну тинтип кёрюу эди. Аны не тюрлю суу болгъанын, дарманлыгъы неде болгъанын да терен тинтип тохташдырыгъа керек эди. Аны битеу Кавказ регионда чыкъгъан гара суулагъа тиежеги бар эди.

Нек керек болуп къалгъан эди ол гараны терен тинтирге? Ол а аны ючюн – гара суу бирде аз бола, бирде кёбее, бирде – чокъуракъ, бирде – кирлене, булгъана тургъаны некден болгъанын билирге керек эди. Алай бла ол адамлагъа къоркъуулу болмазча этерге тийишли эди. Аны бла бирге, аны кёплогъон-азлыгъын, бир сёз бла айтханда – къаллай бир заманнга жетерча ёлчеми болгъанын тохташдырыгъа тийишли эди. Нарсанада бла Эсентюкде тинтиулени бардырып ючюн келтирген эди бери Управленияны таматасы Дмитрий Львович Иванов (Огильвинени ююрлерин эрттеден таныгъан адам) Александр Николаевич Огильвини.

Алай бу тинтиуле башланганлай окъуна ачыкъ болады: Кавказны гаралары кёп болгъаны себепли, аллай уллу къазыу-тинтиу иш бир адамны неда бир Управленияны окъуна къолларындан келмезлик иш болгъаны Иванов Тау институтну алимлеринден болушлукъ тилейди. Алай бла Шимал Кавказгъа белгили геолог алимле келедиле. Гарала болгъан жерлени юлешип, тинтиу ишлени башлайдыла. А.Н. Огильвиге Нарсанада табылгъан «Нарзан» неден къуралгъанын, къайдан келгенин, нелляй бир болгъанын тохташдырыу, аны дарманлыгъын тинтиу буюрулады. Аны бла байламлы ол «Нарзан» тюрлю гараланы юслеринден кесини оюмун айтыргъа керек эди.

Къыйын иш эди ол бек. Кеси да 1905 – 1909 жыллада бардырылгъанды. Огильвини тинтиулери кёргюзтгеннге кёре, «Нарзан» гара эки тюрлю суудан къуралады. Бери – жерни жарылгъанлары бла жерни теренлеринден келген, кесини да химия затлары болгъан суу, экинчиси – бир тюрлю химия къатышлары болмагъанлай, жерни баш къатыларындан чыкъгъан суу. Ол суу чыкъгъан жерни башларында мекамла ишленипдиле. Ол эки тюрлю сууну да жоллары башха-башха туйюл эдиле, ол себепден жерни жарылгъанларында ала бир бирге къошулуп, химия затлары болгъан суугъа ол ичги, тузсуз къошулуп, теренледен келген гараны химия кючюн къарыусузландыра эди, жауунла жаугъан заманлада уа, гараны кирлендирген окъуна эте эди.

Гараны ма алай кирлениуюню хатасындан кюйген эди артда Огильви. Алай аны юсюнден артдаракъда айтырбыз.

Ол заманлада Нарсанада жаланда ол гара эди, хар жаны бла да тинтилип дарманнга ичерге жараулу. Ол дарман сууну, гуллалагъа къуюп, кеслерине бакъдырыгъа келгенлени жууундургъан да эте эдиле.

Аны юсюне уа, ол жыллада «Нарзан» гара сатылган да эте эди. Россейге дарман суулары сатыудан тюшген хайырны 100 юлюшден 80-ни «Нарзан» гараны сатыудан тюшюп болганды. Аны себепли, бир тюрсю келип турмаганлай, аз бола да, кьайтыша, кёбее тургьаны да кьайгы этдирип болганды ол заманда таматаланы. «Нарзан» гараны шешалагьа кьуюп сатыу тохтатылып кьалса, уллу экономика заран тюшеригин эсге алып, не амал бла да гара тохтаусуз эм бир тюрсю чыгып турурча этиу бек маганалы ишге саналганды.

Гара шауданны таркьяа баргьаныны сылтаун тохташдырыр ючюн Кронштадтан суу тюбюне кириучюле чакьырылып, шауданны тюбю алай тинтилгенди. Огильви кеси да, суу тюбюне кириучюлени кийимлерин кийип, шаудан тюбюн кеси да кьармаганды. Борч а неде эди? Бек алгьа жерни баш кьатларындан чыкьган суу жерни теренлеринден чыкьган гара суулагьа кьатышмазча этерге керекди. Ма ол амалны (жер тюбюнде плотина ишлеу) А.Н. Огильви тапханды. Жер тюбюнден келген сууну ызын кьуршаларча, аллай гюрен адыр ишлеп салыргьа тюшгенди. Ол 1908 жылда салыннганды. Аны орнатхан УКМВ-ны (Кавминвод Управленияны) баш инженери И.М. Пугиновха бойсунган ишчиле этгенликге, ол ишлеге башындан аягына дери башчылыкьны уа А.Н. Огильви кесини илмучу нёгери Н.Н. Славянов бла бирге этгенди. Бир тюрлю ётюрюксюз-омакьсыз айтыргьа боллукьду ол амал бюгюн-бюгече да адамлары саулукьларына жарап турган айтхылы «Мысты шауданны» сакьларгьа болушханьн.

Ал кезиуледе суу бир тюрсю келип турган эсе да, артдан-артха таркьяа-кьайтыша кетип, суу биягыча кемирек бола башлады. Ол а, жангы суула излеп, шауданны тёгерегин кереклисинден кёп тешгенлерини хатасындан эди. Жаз башында шаудан суу иги да биле-биле кёбейген эте эди, кеси да кирленип, дарман кючю да кьарьусузыланып. Ол а жерни теренинден келген суу бла жерни баш кьатыларында болган суулары кьатышханларыны хатасындан болгьаныны юсюнден алгьындан да айтылып турган оюмну кертилигине шагьатлыкь эте эди.

Озгьан ёмюрню 20-чы жылларындан башлап, Кавказ дарман суулада санаторий-курорт мекамла кёпден-кёп бола барадыла. Алада кеслерине бакьдырыргьа, саулукьларына кьаратыргьа суйгенлени саны асламдан-аслам бола барады. Ол себепден а дарман суулары излеу, ачыкьлау, тинтиу борчла да салынадыла, суула бла багыюну амалларын да кенгертирге керек болады. Ол борчлары тамамлау а Бештау шахарда кьуралган Бальнеология институтну боюнуна салынады. Ол институтну тинтиулери битеу Кавказ тарафларына жарарча болургьа керек эдиле. Ол уллу эм сыйлы борчну тамамлар ючюн а 1925 – 1927 жыллада Нарсана тийрелеринде излеу-геология ишле кенг халда бардырыладыла. Аны бла бирге, жерни баш кьатыларында болган суула кьатышмазча, гара суулары жерни эндиге дериден эсе теренирекледен излерге, табаргьа, тинтирге эм адамлары саулукьларына жарарча этиуню борчу да салына эди. 1927 жылда 7-чи тешикден

жангы дарман суу уруп чыгъады. Ол кезиуледе уа Курорт ишле жаны бла V Битеусоюз конференция бола тура эди да, ол жангы суугъа «Доломит гара суу» деп, конференциягъа къатышханла жангы шауданны кесине да Огильвини атын атаргъа деген оюмну къабыл этедиле. Бу сууну химия затлары да кёбюрек эдиле.

Алай бла, Огильвини арымай-талмай ишлегенини хайырындан доломит эм сульфат къатышлары болгъан жангы дарман суула табыладыла эм хайырланыргъа бериледиле.

Ол кезиулеге дери Огильвини юйюрю Петербургда жашап болады. Ишле кенгере, адамлагъа санатор-курорт багъуу да уллудан-уллу бола баргъаны къадар, эки ортада айланып турургъа заман болмагъанлай, Александр Николаевич Огильви юйюрюн Бештау шахаргъа кёчюредди. Ишни юсюнде болургъа керегин ол адам уста ангылагъан эди. Алайсыз а анга буюрулгъан уллу жумушланы тынгылы этерге амал жокъ эди. Борч дегенликге уа, Бештау курортну даражалы курортха айландырыр ючюн жангы суула излерге керекди, аллай излеу ишлени къуарар ючюн а иги кесек скважина (жер тешген быргъыла) салыргъа тюшерикди. Аны бла бирге Бештау тийрелени геология картасы да этилмей тура эди. Аланы барын да Огильви кеси тамамлайды, бар ишлени заманында эм тынгылы барыуларын жалчытады да, бир ненча жылны ичинде Бештау курорт Кавказ курортланы барындан да къолайлы курорт болургъа жетишеди.

Огильви Николай Александрович, башда айтханымча, алапат илмулу адам болгъаны бла бирге, ол ишни уста къурай билген да адам эди. Ол Россейни бальнеология обществосун къурауда да баш магъаналы жумушланы тамамлагъан адамды, Бальнеология институтну къурауда да Огильвини къыйыны болмагъанча уллуду.

Къабарты-Малкъар республикабыз да Битеусоюз магъаналы курорт болуп тургъан эсе бир заманлада, анга да Бештау шахарда орналгъан Бальнеология институтну уллу хайыры тийгенди, аны къурагъан да, биринчи директору да Огильви эди. Аны къурагъан а алай тынч тыйюл эди. 1920 жылда урушда жаралы болгъанлагъа, башха сау-сузлагъа багъар ючюн къысха заманны ичинде Россей федерацияны багъуучу-курорт жерлерини юсюнден РФ-ны Халкъ Комиссариатыны Советини оноуу чыгъады. Анда айтылгъанына тийишлиликде, Къызыл Аскерни эм Шимал Кавказны Ревкомуну болушлукълары бла, башха-башха жерледе болгъан курорт мюклени бирге тийишдирип, санаторийле къуаргъа керек эди. 1921 жылда Бештауда онюч минг бла жарым адамгъа багъарча къурорт санаторийле ачыладыла. Бальнеология институт ма аллай къыйын болумлада къуралгъанды.

Ол заманладан башлап, Огильви 17 жылны ичинде институтха башчылыкъ этгенди. Ол институтну биринчи бек магъаналы ишлеринден бири «Кавказ Дарман Сууланы сакълауну юсюнден Болумну» къабыл этилгенди. Москваны, Петроградны бла Бештауну араларында, кечеси болмай, кюню болмай, эринмей жюрюгенини хайырындан Александр Николаевич Огильви ол Болумну РФ-ны Саулукъ сакълау наркоматына къабыл этдиреди. Ма ол Болумну къабыл этилгенинден башланады Шимал Кавказда санаторий-курорт коллективлени къурау

да. Ал жыллада Огильвини аслам кючю ма ол кюрау ишлеге кете эди. Алай бла, кысха заманны ичинде институтну таза да билимли коллективи кюралып, анда физика лаборатория, сынау физиология лаборатория, радиология лаборатория, метеорология, санаторий-курорт тазалык бёлюмле ачыладыла. Ала, бирден болуп, Шимал Кавказны курорт ишин кюлгъа аладыла.

Биз кесибизни Шимал Кавказыбызны юсюнден айтып тургъанлыкыгъа, ол институтну лабораторияларыны, бёлюмлерини ишлери Азербайджанда, Эрменистанда, Абхазияда эм кыралны башха жерлеринде да дарман сууланы излеуге, тинтиуге эм кысха заманны ичинде аланы курорт-багыу иште хайырланып башлаугъа себеплик этгендиле.

Алагъа дагыда Гюржюде, Уралда, Орта Азияда бардырылгъан тинтиу ишлени кюшаргъа боллукъду. Кысхасы уа, бу институт, аны башчысы Огильви этген ишлени хайырларын, кюруда Шимал Кавказда угъай, битеу уллу кыралда да кёргендиле.

Илмуда болдургъан жетишимлерине уллу багъа бере, дарман сууланы табыуда, аланы тинтиуде, адамланы саулукъларына хайырланыуда этген ишлерин эсге алып, 1928 жылда А. Н. Огильвиге РФ-ны Совнаркомуну оноуу бла Илмуну сыйлы кюллукъчусу деген ат аталады, 1929 жылда уа ол Лондонда кюралгъан Халкъла аралы Медицина Гидрогеология Обществуно членине айырылады. 1929 жыл Огильвини жашауунда да, битеу Кавказ курортланы айныуларында да дагыда бир белгили иш болады: ол жыл Александр Николаевич Огильвини илму-жамауат ишини 25-жыллыгы белгиленгенди. РФ-ны Саулукъ сакълау наркоматы ол кюуанч бла байламлы ийген алгышшлау кыгъытда былай айтылады: «Сиз илму-тинтиу эм жамауат ишлеригизни аслам бёлюмлерин Кавказ курортланы айнытугъа жоралагъансыз. Дарман сууланы магъаналарын ачыкылауда Сизни билимизни чеги жокъду. Сизни хайырыгъыздан бизни кыралда медицина гидрогеология кюралгъанды. Кырал Бальнеология институтну да Сиз кюрагъансыз, ол Сизни башчылыгыгъыз бла бюгон да уллу тинтиу ишлени бардырады. Сиз битеу Кавказ тарафланы адамны саулугъу ючюн кыйгырыуну жумушун этген бир уллу лабораториягъа айландырып кыйгъансыз. Кавказны хауасы, суулары, балчыклары урунганланы саулукъларына къалай кыйматлы, хайырлы болгъанларын тохташдыргъансыз. Бир сёз бла айтханда, кыралыбызны баш магъаналы курортларыны айныуларында бла аланы дуняда жорюген курорт-багыу ишледе тынгылы жерин табып тохтагъанларында Сизни уллу кыйыныгыгъыз барды...»

Бу затланы энчи нек чертип кюрешгеними артда ангыларыкысыз – башында да бир сагынганымча, болмачы ишеклик бла кырал башчыларыбыз айтхылыкъ адамларыбызны аслам санда ачитхан заманлада, ол огурсуз таякны бир кыйыры Огильвича, Кавказ дарман сууланы адамгъа жарагъанларын илмуну кючю бла ачхан, аллай акылылы, илмулу адамгъа да жетгенди.

Огильви дагыда курортланы айнытугъа кюратылгъан ырысхыны, битеу болмаса да, бир кесегин курорт кеси да кыйтараллыгъын тохташдыргъанды. Сёз ючюн, Кавказ курортланы айнытугъа кюратылгъан кырал ырысхыны тёртден бирин дарман ичер суула сатыудан, курорт кеси да ишлей эди. Аны айтханым, курорт кеси кесин

айнытыр даражагъа жете тура эди ол заманлада окъуна. 1928 жылда, Бальнеология институт РФ-ны Саулукъ сакълау наркоматыны оноуна берилгенден сора, жер-суу байлыкъланы тинтиу бютюнда кенгереди. Институтну гидрогеология бёлюмюне келген тилек кьагъытлагъа къарагъанда, Дагъыстан, Къарачай-Черкес, Къабарты-Малкъар, Осетин, Апшерон жарым айырыкам, Эрменистан, Гюржю – была барысы да институтну тинтиулери хайырланып, курортланы биле-биле айнытып башлайдыла.

1935 жылда Огильвини «Кавказны дарман суулары» деген уллу китабы чыгъады. Ол китап кёп заманлагъа бизни курорт ишибизде башчылыкъгъа алып тургъан дерс китабыбыз болуп кьалгъанды...

Алай бола тургъанлай, кишини эсинде болмагъан ишле башландыла. Башында эсгертиу халда сагъыннганыбыз да ол эди: 1936 жылда, солуу заманны ахшы кьызгъан кезиуюнде, «Нарзан» шауданны суу азайып да, кирленип да къалады. Бакъдырыргъа келгенлеге жетмей башлайды. Олсагъатдан, къазауат этип, излеу ишлени да тохтатып, сууну нек таркъайгъанын билиу эм аны тазалау-сюзюу ишлени кьолгъа аладыла. Ол иш Арада да белгили болады. Газетле керексиз материалла басмалайдыла. Арадан СССР-ни Саулукъ сакълау наркоматы, И.М.Губкинни башчылыгында уллу комиссия къурап, тинтиу ишле бардырыргъа деп, бери жибередди. Сууну ким эсе да, кыралны душманы, хата этеме деп, азайтхан да, кирлендирген да этгенди деп, аллай ишеклик оюм да орналды арада. Огильвиге кьоркьуу тюшдю. Ол суу нек таркъайгъанын, нек кирленнгенин тохташдырып, аны къалай кетерирге-тюзетирге боллугъун да тынгылы жазып да берди. Алай, ийнаныу жокъ эди. Арсарлыкъ, ишеклик баш болду. Алгъа, 1937 жылда, Ара курортология институтну директору Григорий Михайлович Данишевский тутулады. Ызындан Огильвини юсюнден да кьагъытла жыйыу башланады. Кавказ курортланы айныгыуда анча кыйыны болгъан адамны – Александр Николаевич Огильвини – 1938 жылда Кавказ курортлада Совет властьга къажакъ жыйын къурагъанды, ол душман жыйыннга докторла Левицкаяны, инженерле Карстенни, Лангвагени да юйюрсюндюргенди, ол жыйын ингилизли сынчыла бла байламлыкъ жюрютгенди деп, терслейдиле. Не алапат, не сейир – аны алайлыгына «шагъатха» ол кеси юйретген адамла да сюелгендиле.

Анга тутмакъда 25 жыл олтурургъа деп сюд этедиле. Ол иги адамны кьадары ма алай – ётюрюк, болмачы терслеуле бла аман бетли болду. Аны оюмлары, илму ишлери уа Кавказ курортлада бюгюн-бюгече да хайырланыладыла.

«Акъылы, билими, игилиги кесини башына жау болгъан», – деп аллай бир ючюн айтылгъан болур халкъда. Да терсми айтылгъанды да: аз иги адам жоюлмагъанды жалгъан дау бла промышленностьда, эл мюлкде, культурада ишлегенледен...

Аллай сейирлик кьадарлары, аны бла бирча, кыйынлы да кьадарлары болгъанла бизни сакъ этерге керекдиле бир бирибизге. Аллаи адамланы жашау жолларыны уллу дерслери ма андады.

А.Н. Глухов,
Нарсанада эсюрек ауруулагъа
бакъгъан клиниканы баш врачы.

ТАУ – ТАУЛУНУ ТЫПЫРЫ

1. Таула патчахы

Ёмюрледен бери да этеклеринде къарачай-малкъар халкъы жашап келген Минги тау (Элбрус) Европада бек бийик тауду. Аны эки тёп-песи барды. Кюнбатыш жанындагысыны бийиклиги 5633 метрди, кюнчыгышдагысыны уа – 5695 метр. Аланы орталары ёзенди. Ол тёппеледен алашаракъды. Тенгизден аны бийиклиги 5322 метр болады.

Аллай бийиклиги болгъан тау, айхай да, бек узакъдан кёрюнеди. Бютюнда ачыкъ кюн. Жюзле бла километрле андан кенге жашагъан миллетле аны къатына келалмагъан эселе да, бийиклигине, ариулугъуна, деменгилигине сейир этип, кеслери тиллеринде атла къурагъандыла. Бу хапарыбыз аны юсюнденди.

Башлагъан а кеси халкъыбызда, Къарачай бла Малкъарны бирден айырмай бир санда айтханлыгъымды, аны тарыхында бюгюнлюкге дери айтыла келген атларындан этейик. Ала уа къыркъгъа жууукъ боладыла!

Андан сора да бар эсе да ким биледи, алай кёп жылладан бери Минги таугъа жол усталгаъа, бир бирлерини тудукъларына тобеп, хапар соруп жыйышдыргъаныбыз ол болгъанды. Алай ол да бек кёпдю. Бир таугъа аллай бир агны къайсы миллет атагъанды? Неда къайсы тауну барды аллай бир аты?

Жууап бирди – бир тауну да угъай! Ол а нени кёргозтеди? Къарачай-малкъар халкъ бу тауну къатында ёмюрледен бери жашап келгенин. Жашауларында тюрлениуле болгъанына кёре, тауну атлары да тюрлене баргъандыла.

Хапарны андан ары бардырырдан алгъа ол атланы санайыкъ. Ала быладыла: Тейри тау, От тау, Жаннган тау, Къусхан тау, Кюл тау, Тейриле тауу, Уллу тау, Эм бийик, Мингли тау, Мёнгю тау, Шат тау, Жин Патчах, Къарт тау, Элбуз тау, Желбуруш тау, Жел Ёгюз тау, Эки Баш тау, Эгиз тау, Чат тау, Миннген тау, Иер тау, Багъана тау, Эмчек тау, Айры тау, Эки Сын, Дукъуш тау, Алтын тау, Нюр тау, Насып тау, Мингжашар тау, Элбурун, Ёмюрлюк тау, Монг тау, Кукуртлу тау, Тутурукълу тау, Къушлу тау, Элбрус, Минги тау, Жаччи чыкъгъан тау.

Энди уа быланы магъаналарын айттайыкъ. Бир заманда адамла кёкню Аллахы жангыз Тейриге табыннгандыла. Ол а, кимни не этгенин къарап, кёрюрге керек эди. Аны ючюн а бек бийик тауда жашагъанды. Аллай жер Элбрус эди. Тейри тау деп андан аталгъанды. Мажюсюлюкню заманында уа агъачны, сууну, малчылыкъны, кийик жаныуарланы эм дагыда кёп башха затланы кеслерини тейрилери болгъандыла. Айхай да, ала да анда жашагъандыла. – Тейриле тауунда.

Алтын тау да бек эрттегили атларындан бириди. Биз билебиз алтын бек багъалы темир болгъанын. Анга бюгюнлюкде къайсы кыралда да,

не затны да сатып алыргъа боллукъду. Ол къаялада да табылады. Алай таулула анда алтын табып, аны ючюн айтмагъандыла, анга бийик багъа бергенликлери ючюн эди алай айтханлары.

Жанган тау деб' а мында вулкан атылгъан заманладан бери айтылып келеди. Андан сора да аз-аздан аны оту чыгъа тургъанды, От тау деп да андан айтылгъанды.

Элбурун тау деген атыны юсюнден айтханда, малкъарлыла тауну бийиклерине чыгып, эл къурап жашагъандыла, бюгюнлюкде да жашайдыла. Сёз ючюн, Терскъолну, Бызынгыны, Огъары Малкъарны, Булунгуну айтайыкъ. Онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында алыннган суратлада бу тийреледе ташдан, агъачдан ишленнген жашау журтла бусагъатда да турадыла. Элбурун тау деген а эрттегили журтну тауу деп кёчюрюледди да, башында айтылгъаннга ол да шагъатды.

Къар юзюлюп, ташла оюлуп, ырхы келиб' а ненча юй бузулгъан болур адамла мында жашагъан къадар?! Элбуз деген аты да аллай табийгъат къыйынлыкълардан сора айтылып къалгъан болур. Бек алгъа уа вулкан атылып, тауну оту тегерекни кюйдюргенде ненча эл тюп болгъанды!

Узакъдан къарагъан заманда таула бир бийикликдеча кёрюнедиле. Минги тау а аладан иги да бийикди. Ол аты аны ючюн аталгъанды.

Мингжашар тау деп да эрттеден бери айтылып келеди. Энди ол да таулу халкъ бу тийреледе мингле бла жылла жашап келгенин, кесини ёмюрюн тау бла тенгешдирип айтады. Мингжыллыкъ, ёмюрлюк, бурунгулу тау деп магъанасы алайды.

Мингли тау деген кёп таулары ичинде аны деменгилелигин, айырмалылыгын кёргозтеди. Андан айтылгъанды ол ат да.

Минги тау дегенни юсюнден сёз баргъанда уа, къарачай-малкъар халкъда битеу дуня билген Элбрусдан да ол кёбюрек айтылады.

Мёнгю тау деб' а ёмюрлюк буз басып тургъаны ючюн айтылгъанды. Аны алайлыгын билмеген абаданланы араларында хазна адам болмаз.

Анга Эгиз тау деп айтыла келгенди. Ол ат аны тёппелери бла байламлыды. Кенгирекден къарасанг, кертиси бла да ала бир бирлерине эгизлеча ушайдыла.

Эки Баш, Эки Сын деген атла да аны тёппелери бла байламлыдыла. Ала да бюгюн-бюгече угъай, эрттеден бери айтылып келедиле. Сышла кибик тёппелери кёпден бери да бир да тюрленмей турадыла.

Элбрус. Бу къош сёздю. Юч кесекден къуралыпды. Биринчи кесеги эл деген малкъар тилде къырал, жамауат, халкъ дегени магъананы жүрютеди. Бур деген – бурулгъанын, чачханын, тепгенин. Ус деген а – аны халын, къылыгын... Элни, жамауатны чача туруучу къылыкълы тау деп ангыларгъа боллукъду.

Шат тау. Бу да Минги тауну терк-терк айтыла тургъан атларындан бириди. Къарачай-Малкъар тилде шат деген сёз жарыкъ, кёлю ачыкъ, къууанчлы деген магъананы жүрютеди. Булутсуз кюн тау бек узакъдан кёрюнеди. Аны ачыкълыгын адамны кесине тартхан этеди. Эрттегили тюрк тилде уа патчах деген магъананы тутады. Башхача айтханда – таулары патчахыды.

Чат тау. Чат деп таулула эки бут арасына, таула ичинде алаша жерге да айтадыла. Эки төппени арасында кези ючюн аталгъан атды.

Насып тау. Юлюшлюдо да, андан аталгъанды быллай ат. Неден? Бек алгъа аны уллудугъу, мазаллылыгы, бийиклиги. Аладан сора уа – къары, бузу, гара суулары, нарат агъачы. Кийик жаныуарладан а ненча тюрлюсю жашайдыла! Бек байлыгы уа – аны этеклеринде жашагъан къарачай-малкъар халкъы.

Монг тау. Элбрусну базыкълыгы, деменгилиги тоюп, токъ болуп тургъаннга ушайды. Бу ат да аны ючюн аталгъанды.

Миннген тау. Энди бу сёзню ангылатыр кереклиси да болмаз. Аны магъанасын барыбыз да билебиз. Эртте заманлада да бери адамла мине тургъандыла. Аны ючюн айтылгъан болур алай.

Иер тау. Бираз кенгирекден къарасанг, кертиси бла да иерге ушайды. Биринчи башы – иер къашы, ортасында кези – кёпчеги, экинчи төппеси уа – къанжыгъасы.

Багъана тау. Багъана – базыкъ чигинжиди. Юйню ортасында орналгъан чигинжи аны битеу ауурлугъун кётюреди. Элбрус да, къатындагы таула бла тенгледиргенде – алайды. – Башха таула – хырыкла. Ол а – базыкъ чигинжи.

Эмчек тау. Табийгъатда адамны сыфатына ушагъан кёп тюрлю затла кёре турабыз. Аны бла байламлы кёп юлгюле келтирирге боллукъду. Ол санда Элбрус да барды. Аны чиммакъ эки төппеси нечик ушайдыла тиширыуну ёшюнлерине?

Жел Ёгюз тау. Таулада жюрюген хайыуанлада бек къарыулусу ёгюздю. Эртегили хуналада, юй мурдорлада 9-10 киши да кётюралмазча ташланы кёребиз. Адамла аланы ёгюзле бла тартдырып, орнатып болгъандыла. Анга кёре къыйын ишледе аланы хайырлангандыла. Арбалагъа, чаналагъа жегилгенле да аладыла. Бёрю окъуна чапмайды анга. Гитче таула уа бек къарыулуларына – Жел Ёгюз таугъа таяныпдыла.

Тутурукълу тау. Ол таянчакъ деген магъананы тутады. Кертиси бла да ол алайды. Элбрус тауланы ортасындады. Ала барысы да бир бири бла, аны бла да байланыпдыла, къыйын кюнубюзде таянчагъыбызды дегенча.

Кукуртлу тау. Кукурт – ол терк къабынган химия элементди. Эртте заманлада таулула андан ушкоч от этип болгъандыла. Минги тауда ол барды да, бу ат андан аталгъанды.

Къусхан тау. Кукуртну хауасы уулуду. Алгъын заманда адам аны хауасы бла артыгъыракъ солуса, кёлю аман этип, къусуп болгъанды. Бу ат да андан, неда вулкан атылгъандан сора, терк-терк отун төге, «къуса» тургъаны ючюн аталып къалгъанды.

Айры тау. Узакъдан къарасанг, бютюнда ариу кёрюнеди аны айры болгъаны. Эки жанында башлары, ортасында – кези.

Ёмюрлюк тау. Кертиси бла да, Элбрус ёмюрлюкдю. Ненча ёмюрден бери келеди ол алайда сюелип, тарны сакъларгъа салынган къалауурча. Неда аны эриген бузларындан къуралгъан Бахсан череги не заманладан бери ташыйды сууну тенгизге.

Къушлу тау. Бурун заманлада бу тийреледе, таулары бек бийик жерлеринде, жайылган заманда кьанатлары юч метрге жетген уллу къушла жашагъандыла. Алагъа жылкычы, тайчы къушла дегендиле. Атла кюте тургъан жерге жетип, кьанатлары бла кьагъып, жел этдирип, тайланы жылкыдан ажащдырып, алып кетип болгъандыла. Ала ушкочла чыкьгъандан сора кьырылгъандыла.

Онтогузунчу ёмюрню экинчи жарымында Ачабайланы Жумарукъ алай къушлары кьанат тюклерин жыйып, ат иегилеге байлап, къушну макетин ишлеп, таудан учханды.

Алай къушла болгъаны ючюн аталгъанды – Къушлу тау деп.

Уллу тау. Бу ат бек эрттеден жюрюйдю. Ол бу тийреледе андан уллу тау болмагъанын кёргозтеди. Мындан башлап Атлантический океаннга дери Элбрусха жетген тау тёппе жокьду. Эм бийик деп да ол магъанада айтылгъанды.

Жин-Патчах. Тюзюнлей жинлени патчахы деп кёчюрюледи. Бу да бек эрттеден бери айтыла келген атыды. Ким, кьачан кьурагъан болур эди бу сейир аты да, не магъанадан? Баям, таулу халкь муслийман диннге кёчгенден сора аталган болур.

Къарт тау. Бек уллу, бийик, чалбаш да болса, айхай да, ол къарт да болур. Кёп ёмюрле мындан алда агъаргъанды аны башы. Не жай чилледе да кьарлары, бузлары эрип, бийик чукуйла кьаралсала да, ол а, тюрленмей, чыммакь акълай турады.

Нюр тау. Аны жарыкьлыгы, ариулугъу, узакъдан кьарасанг окьуна, тёгюле турады. Аныча тау бармыды бу тийреледе? Жууап бирди – жокьду. Андан аталгъанды Нюр тау деп анга.

Жаччи чыкьган тау. Бу аты да онтогузунчу ёмюрню ал жылларында аталгъанды. Нек? Кимди ол кеси да? Деменгили таугъа аны аты нек аталыргъа кьалган эди?

Къагъытха тюшюп, биринчи Элбрусха чыкьганнга генерал Эмануэльни экспедициясыны жол башчысы кьарачайлы жаш Хачирланы Хыйса саналады. Алай ары дери да аны башына чыкьган таулу жаш, Жыпыр Таладан Жаппулары Тутарны жашы Жаччи болгъанды. Аны хапарын малкьар халкьы иги биледи. Туудукълары Нальчикде, аны тийресинде жашайдыла. Къарт аппаларын эслеринде сакьлагъандыла.

Генералны экспедициясыны юсюнден айтханда уа, ол 1829 жылда болган ишди. Аны санында Санкт-Петербургну академиясыны академиклери А.Я.Купфер, Э.Х.Лень, Э.Менетрие, К.А.Мейер, архитектор эм суратчы Иосиф Бернадаци, венгерли алим Янош Карой Беш (Жан Шарль Бессе), Хоперский полкнуну кьазакълары, генерал Эмануэльни жашы Георгий, жол устала Хачирланы Хыйса, Жаппулары Жаччи, Сотталаны Ахия болгъандыла. Таугъа ёрлеген кезиуде, алимле кьарыусуз болуп, жол усталагъа аланы артха кьайтарыргъа тюшгенди. Башына уа ол жол Хачир улу чыкьган эди.

Минги тауну битеу дуния Элбрусча биледи. Атына да алай айтады. Къатында жашамай, узакъдан кёрюп, Европаны бек бийик тауу уа иги

да узакъдан кёрюнеди, анга атла атагъан миллетле бардыла. Сёз ючюн, араплыла анга Эбул Жебал дейдиле. Бизнича айтханда, таулану Атасы деп кёчюрюледу.

Эбизеле мынга Ялбузи дейдиле. Элбуз деген малкъар сёзден тюрлендирилип къалгъан болур. Сёзле бир тилден башхасына кёчюрюлселе, алай да болуучуду. Элбузну уа магъанасын башында ангылатдыкъ.

Чеченлиле бла ингушлула уа Минги таугъа Башлам дейдиле. Бу сёз да эки кесекден къуралады. Баш деген бизнича – биринчи деген магъанадады. Лам деб’ а была таугъа айтадыла.

Ногъайдыланы бла къумукълуланы эрттегили жырларында уа анга Асхартау дейдиле. Ол а ас миллетни къарлы тауу деп алайды. Ас миллет а къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабаларыдыла.

Къабартылыла да атагъандыла Ошхомахо деп. Бу да къош сёздю. Биринчи кесеги Ошха деген – дуппур, тёбе деген магъананы тутады. Махо дегени уа намыслылыкъ, насып деп кёчюрюледу.

Алайды да, таулану патчахы Элбрусну къарачай-малкъар халкъда эм башха миллетледе бизге белгили болуп жюрюген атлары биз башда санагъанладыла.

2. Элбрус – туугъан тауубуз

Таулуну жашауу, ол дунягъа жаратылгъанлы бери, айхай да, таула бла байламлыды. Алайсыз анга таулу деп да аталмаз эди. Халкъыбыз таула арасында жашагъанды, жайлыкъларында малла кютгенди, ёзенлеринде мирзеу ёсдюргенди, гара сууларын ичгенди, ариу хауасы бла да солугъанды.

Не заманда да таулары бла ёхтемлене келгенле, ушатып, къылыкъларына кёре, махтап, къубултуп, алагъа ариу атла атагъандыла, ёмюрледе унутулмазлыкъ таурухла да къурагъандыла. Алай болмай да къалай жарар эди? Битеу Европада бек бийик, ариу таула алада болсала.

Минг-минг жыл башы къыш болгъанлыкъгъа, этеклеринде малла, жашил кырдыкдан тоя, къалын сют бередице. Бююнлюкде да малла ыстауатха тоюп къайтадыла. Таула жау аскерледен бизни кёп кере сакълагъандыла. Ала таулуланы ёмюрлюк къалаларыдыла. Андан сора да мында жашап келгенибизни шагъатлары, тарых белгилеридиле. Аны ючюн биз алагъа бек ыразыбыз.

Таулану сыйлы патчахы Элбрусну юсюнден терк-терк айтыла, жазыла да турады. Алай Малкъарда бийик тёппеле андан сора да бардыла. Ёсюмлери беш минг метрден атлагъан Элбрус бла Къазман (Казбек) тауну араларында тёрт чукуй барды. Аладан сора да мында юч минг беш жюз метрден атлагъан эки жыйырмадан артыкъ тау тёппеле да ёмюрлюк сынлачадыла.

Бир бёлек жыл мындан алда «Мосполиграф» басма чыгъаргъан картада Кавказ таулану тёппелерини бийикликлери орус, ингилиз ёлчемле бла кёргюзтюлгендиле. Ала бла окъуучуланы шагъырей этерге суюбиз:

	(метрле бла)	(футла бла)
Эльбрус западная вершина	5642	18477
Восточная вершина	5621	18347
Седловина	5322	17451
Донгуз Орун-баши (Донгуз-Орун-Башы)	3768	12355
Донгуз Орун Юсентги-Башы	4470	14659
Шехильды-тау (Ишхилди-тау)	4323	14177
Чатынтау (Местия)	4356	14315
Ужба северная вершина (Ушба) (Юч баш)	4725	15487
южная вершина	4702	15421
Улду-тау-чана	4205	13790
Сариколь-баши (Сарыкьол-Башы)	4259	13967
Адыр-су-баши	4373	14338
Джайлик (Чегем)-баши (Жайлыкь)	4513	14767
Тютю-баши (Тютюн-Башы)	4416	14479
Тихтенген-тау	4617	15138
Гистола	4962	15942
Тетнульд-тау (Тёркюл тау)	4854	15918
Катын тау (Адиш) (Къатын-тау)	4970	16296
Джанга-тау (Жанган-тау)	5053	16569
Шхара-тау	5186	17006
Дых-тау	5201	17054
Коштантау (Къоштан-тау)	5158	16880
Нуамизан	4283	14045
Айлама-тау	4228	14347
Гюльчи-тау	4464	14672
Суган-тау (Сукан-тау)	4482	14698
Нахабишты-хох	4454	14606
Фицнаргин-тау	4188	13727
Пасимта (Лапура)	3789	12423
Шаривцек-тау (Сары-Ыфчык-тау)	3699	12131
Едок-тау	3862	12664
Гезе-тау	3890	12755
Лабода-тау	4323	14174
Тана (Цители)-тау	4280	14034
Цихварга	4137	13567
Бурджула (Карагом)-хох	4359	14294
Скатином-хох	4516	14807
Адай-хох	4648	15244
Мамисон-хох	4051	13282
Кальтбер	4410	14462
Кион-хох	3425	11230
Цмиаком-хох	4128	13570
Тепли-тау (Таплы-тау)	4425	14510
Архон-тау	4257	13960
Сырху-барзон	4159	13637
Севераут-хох	3787	12418
Джмарай-хох	4781	15676
Казбек	5046	16546

Таулары атлары картада жазылганча бериледи. Быланы хар бири бла байламлы халкьыбызда кеп тюрлю таурухла жюрюйдюле. Аланы юслеринден журналыбызда айта турлукьбуз. Окьуучуларыбыздан да бу темагьа материалла сакьлайбыз.

ТАУ ХЫЧИН

Къарачай-малкъар халкъда хант къанга хычинсиз болмагъанды. Бурунгу мажюсю заманлада хар төреге неда байрамгъа энчи хычин этгендиле. Къарачайлыла бла малкъарлыла ашхы къонакъбай болгъандыла. Орам бла ётюп баргъан адам хычин ийис чыкъгъан юйге къайтмай къалмагъанды. Сёз ючюн, юй бийче къонакъгъа чакъырса: «Кел, хычинле бла сыйлайым», – деучю эди. Ол төре бюгюн да къалмагъанды. Къонакъ суйген тиширыуну холодильникинде хазыр тылы бла хычин ич турадыла. Таулу адамны юйюне билмей тургъанлай къонакъ келип къалса, къой союп, этни отха салып болгъандыла. Жолоучу ачдан къыйналмаз ючюн, терк окъуна эт хычинле этип ашатхандыла. Алай къонакъны келлигин билген тиширыу этни биширип, хазыр этип сакълагъанды. Биринчи хант къангагъа эт салгъандыла, артда уа хычинле бла да сыйлагъандыла.

Бишген хычинни төрт кесек этгенлерини уллу магъанасы болгъанды. Хычинни төгереклиги уа кюнню белгиси эди. Хычин деген сёзню этимологиясын тинте ол, *ха, хы, хич, хан, хун кюн, жсан* – кюнню жаны деген сёзден чыкъгъанды дейди Башийланы Мурадин. *Хы, хыч, хач, къач* деген сёзден да къуралгъанды деп къошабыз биз. Айтханыбызча, хычинни төрт туурагъандыла, кесилген ызлыкълары жор болурча. Ол белги насыпны, къууанчны белгиси эди. Анга «къынгыр къач» дегендиле. Къач бла хычинни уа не байламлыгъы барды деген соруу тууады. Эрттегили жигитле жерде гюрен тартып, аны ичинде уа къынгыр къач ызлагъандыла, сора гюренни ортасында бир аякъларына тобукъланып, онг къолларын кёкюреклерине салып, ант алай этгендиле. Дагъында ант этгенле онг жауурунларында (жан орунларында) жор тамгъа кюйдюргендиле.

Барама да – кесим тас,

Бармайда да – бетим тас.

Алай онг жауурунумда къачым бар,

Къоркъуп, артха турмазгъа да антым бар, –

деп бурунгулу жигитле антларына кертичи болгъандыла, бетлерин тас этмей, намысларын сакълагъандыла.

Аны бла байламлы былайда Журтубайланы Махти келтирген бир шартны айтыргъа суюме. Бурунгу таурухха кёре, Меронгвинглени тукъумларына (биринчи француз патчахны тукъуму) туугъан сабийледен патчахха жауурунларында неда жүрек тюбюнде къачы болгъан саналгъанды. Махтини оюмуна кёре, ол гуннла бла аланла Европаны уруш этип алгъан заманладан бери келгенге ушайды. Тарыхха кёре уа, гуннла бла аланла да болгъандыла бизни халкъны къуралыууну тамырында.

Хычинни эм сыйлысына эт хычин саналгъанды. Этни юлюш-юлюш этип, къанганы юсюнде балта бла ууакъ-ууакъ туурагъандыла, анга ич жау неда къой къуйрукъну жауун, кереклисича бир чибижи, сохан къошуп къатышдыргъандыла.

Белгилисича, бизни халкъда кийик эт ёзге этледен сыйлыгъа саналгъан-

ды. Аны ючюн кийик этден этилген хычинле да бек сыйлы кьонакъланы алларына салыннгандыла.

Къарачайны Хурзук элинде уа бир жол жангы келинни жумарукъ этден этилген хычинле бла окъуна сыйлап, аны намысын алай кетюргендиле. Анга биринчи сабий – кызычыкъ туугъанда, атына Жумарукъ атагъандыла.

Къарачайда хычинлени жаланда жауда биширгендиле, уллу къазаннга жау къуюп, бир ненча хычинни биргелей. Эт хычинле кеслери да жаулу болгъанлыкъгъа, сары жау салмай ашамагъандыла.

Алай, хычинлени арасында да болгъанды «патчах». Анга кырым хычин саналгъанды. Кырым хычинни кырым тауукъну – гураны этинден этедиле. Кырым тауукъгъа – гурагъа гогуш да дейбиз. Гогуш деген сёз а «кёк кыуш» деген сёзден къуралгъанды. Муну айтханым – гогуш деген сёз да кесибизни сёзюбюздю. Кырым хычинни кёбюсюнде Къарачайда, Басхан ауузда хазырлагъандыла. Кырым хычинни тойлада киеу жаны келинни жууукъларына сыйгъа кьошханды. Бу хычинни ичине салынган зат он тюрлюге жете эди, къат-къат салынып. Сёз ючюн, алгъа эт салыннганды, аны юсюне бал жагъылгъанды (кийик бал болса бек иги), чий сют баш кьошулуп этилген бишлакъ, бал ичинде бир ауукъ тургъан бишген къатханла, бишген пиринч эм башха затла. Тылыны ачыгъы эм жумуртхала бла басхандыла. Бир къаты жайып, аны юсюне хычин ични салып, экинчи къатысы бла жапхандыла да, тегерегин чимдигендиле. Аны мыдыхны юсюнде уллу чоюннга къуйрукъ жау салып, эки жанын да акъырын биширгендиле. Аллай хычинни мажаргъан кыйын болгъаны себепли, аны хар тиширыу да, фахмусу жетип, этип баралмагъанды. Аллай хычин эте билгенни сыйы уллу болгъанды.

Малкъарда уа эт хычинден сора да бишлакъ, картоф, кьозукъулакъ (щавель), дугъума, мурса хычинле этгендиле. Башха хансладан, кегетледен да этгендиле хычинле.

Башха халкълада мынга ушагъан ашарыкъ болса да, аны биздеча сыйлы кёрмегендиле.

XIII ёмюрде французлу жолкъыдыр де Ла Мотре былай жазгъанды: «Ала (таулула) мени бек татыулу алма хычинле бла сыйлагъандыла». Бу аламат алма хычинни къалай этилгенини юсюнден манга Акъ-Сууда жашагъан Таумырзаланы Налжан айтханды.

Эки кыло уннга эки жумуртха, бир стакан бал туз, жарым литр чий сют баш, жарым литр сют, эки жүз грамм сары жау, туз эм ачыгъы салып, жумушакъ тылы басадыла. Ачыгъандан сора, тылыны жайып, ичине алмала туурап, башына эки-юч къашыкъ бал саладыла. Сора аны экинчи къаты бла жабып, тегерегин чимдирге керекди. Хычинни ортасын азчыкъ кесип, къайырадыла. Сора табагъа жау сюртюп, хычинни анда кёпмеге кьоядыла. Кёпгенден сора, башына жумуртханы сарысын бал туз бла чайкъап, аны хычинни башына сюртедиле да, духовкада биширедиле.

Хычин ичге алмала орунуна къатханла да жарайдыла. Аллай хычин да бек татыулу болады.

***Аш татлы болсун!
Дуниябыз мамыр болсун,
Ырысхыбыз къалын болсун!
Аллах берсин ахшылыкъ,
Кёрмейик барыбыз ачылыкъ!***

АБДУЛЛАНЫ Марина

АДАБИЯТ ДЕРСЛЕ

(7-чи класс)

Устаз:

Джангуразланы Лиза

Дерсни темасы: Толгъурланы Зейтунну «Акъ гыранча» деген повестинде тиширыу намысха сакълыкъ эм аны магъанасын кѣргюзтюу.

Дерсни мураты: чыгъармада тиширыу намысын къалай сакъларгъа керегин, намыс болмагъан жерде насып болмазын кѣргюзтюу.

Дерсге керекли затла: авторну сураты, китап кѣрмюч.

Намыс болмагъан жерде насып болмаз.

Нарт сѣз.

Намыс кетген жерни насып жокъламаз.

Нарт сѣз.

Дерсни барыуу

1. Ал сѣз.

Бююннгю дерсибиз Толгъурланы Зейтунну “Акъ Гыранча” деген чыгъармасына кѣре, тиширыу намысына нек сакъ болургъа кереклисини юсюнден боллукъду.

2. Чыгъарманы сюжетин ачыкълау.

Повестни баш жигити – врач тиширыу Фатиматды. Ол ёксюз, жангыз анасы бла ёсген къызды. Алма - Ата шахарны бийик окъуу юйлерини биринде окъугъанды. Ариу къылыкълы, ишин уста билген, туугъан жерин, журтун да бек суйген къызды ол. Туугъан элинде больница ачар муратда, Фатимат ата журтуна къайтады. Алай элде суйген ишин табалмайды, анга болушлукъ этип, больница ачаргъа адам табылмайды, киши болушалмайды. Ишсиз а къалай турсун? Къыз, анасы Ожийни да алып, шахаргъа кѣчеди.

Ожий а чынтты, миллетибизни бетин сакълагъан тиширыуду, намыслылыкъны бийик юлгюсю. Шахарда элине-жерине тансыкъ болуп жашайды. Сыртлада ёлмю, къууанч болса, эллилерин жокълайды. Элни табийгъатын, ити Бойнакъны, юй эшиклерин унуталмайды.

«Эл жашау адамланы бирикдирген этеди, къоншулукъгъа сакъ этеди, сахар а аланы бир бирге сууутады», – деп оюмлайды Ожий. Фатиматны шахарда жашауун тинте, жазыучу ол аз-аздан экиликге хорлата баргъанын, ызы бла уа тау адетлеге, намысына да сакълыгъын тас этгенин кѣргюзтеди.

Къызы ишден кечигип келе башлагъанда, Ожийни тынчлыгъы къуруйду, кёзюне жукъу кирмейди, жарсыйды, инжиледи. Алай Фатиматха асырагъан гыранчасы керек болмагъанын ангылагъанда, аны да сумкагъа салып, элине тебирейди.

Фатиматны эрге барады деген хапары Мажитге да жетеди. Къыз аны бла ахыр тюбешиулеринде биргесине барлыкъ жаш нёгерледен бири болурун тилейди.

Заманга къабыргъасын жарашдырмай, тау адетлеге кёре жашагъанны Фатимат къарангълыкъгъа санайды. Мажит а миллет тёрелени, заманны иги илишанларын да бирикдирирге итинеди. Къыз бла жаш аны юсюнде келишимлик тапмайдыла, айырылып къаладыла. Фатимат «акъ гыранчасын» саргълтып, башхагъа эрге барады.

3.

Устазны соруулары	Окъуучу
1. Тиширыуну жаулугъу миллетибизде нени белгисиди?	1. Жаулукъ тишириуну кесин, аны жамауат бла байламлыгъын, халын кёргозтеди.
2. Акъ тюрсюн нени белгисиди?	2. Акъ тюрсюн – тазалыкъны, ариулукъну белгисиди, акъ гыранча уа – къыз намысны белгисиди, таза адетлени бла къылыкъны даражасы.
3. Повестьни тилине сиз къаллай багъа бичесиз?	3. Чыгъарманы тили шатыкды, байды. Сёз ючюн, автор быллай сураглау амалланы хайырланады: «Мюлк кете-келе турады, бир кетсе къайтмагъан – адамлыкъды, намысды!», «Намысны эскиси, жангысы болмайды»... (сабийле автор уста хайырланган нарт сёзлени, метафораланы, эпитетлени, тенгleshдирулени да юлгюлерин айтадыла).
4. Чыгъарманы къаллай юйретиу магъанасы барды?	4. Чыгъарманы юйретиу магъанасы уллуду. Баш жигитлери Ожийча, Мажитча адамларыбыз кёп болсала, жашауубуз толду, айбат болур, миллет чырагъыбыз жарыкъ жаннганлай турур, адетни-намысны къаты сакълап, келир ёмюрлеге да ёчюлтмей барырбыз.
5. Повестьни окъугъан заманда эсигизни неге бек бурдугъуз?	5. Ол юзюклени окъуучула кёлден айтыргъа керекдиле.

4. Саулай повестьге соруула бла сапарышле:

1. Чыгъарманы баш жигитлерине кимни санайсыз?
2. Повестьни аллында Фатиматны тыш сыфаты къалай бериледи?
3. Мажитни уа?
4. Фатиматны анасы Ожий, базаргъа барып, аны тапкаларында мыгаланы кѳргенде, жюреги нек къыйналды?
5. Туугъан элинден айырылгъан таулу ана кесин жарлы болуп къалгъан нек сунады?
6. Чыгъармада быллай тизгинле бардыла: «Элден шахаргъа къайтсам, шорха суугъа кѳмюлгенлей болуп къалама. Тынчлыкъ излеп олтурсам – тынчлыкъ табалмайма. Мен кѳралмагъан, биялмагъан жашырын кюч мени къыстау бурады, суу тирмен ташны бургъанлай. Кече-кюн бурулама – файдам а чыртда жокъ». Не тынчлыкъ излей эди Ожий?
7. Туугъан жерини ариулугъуна юйренген Ожий, акъ таулары орунуна, танымагъан жеринде къуру кѳкге къарай, кюнлерин алай оздурады. Кийизле ийлеген, жамычыла ургъан, жугар, чага тутхан къоллары тобукъларына салып олтурады. Ала ишге тансыкъдыла. Кѳкню бийигинден айырылгъан къуш къанатла – жерден айырылгъан мудах къолла. Шахаргъа кѳчгенли эли, жери да жарлы болгъан нек сунады Ожий?
8. «Ата журт – чыпчыкъ уямыды, ичинде жылынып ѳсген балаланы къанатлары къатханлай, учуп кетерге?» – деп ким жарсыйды? Сиз а ол жарсынуу къалай ангылайсыз?
9. Ожий къызы окъудан къайтханына бек къууанады. Алай ананы жюрегин жарсыу да къыйнайды. Не жарсыу эди ол?
10. Къоншусу, тийреси да Фатиматны, врач болуп, элине къайтханына эс бурмай, багъаламай нек къойгъан эдиле?
11. Элни жашауу, къолайы нек тюрленмей эди, жолу, мекамлары да нек айнымай эдиле? Ким эди терс? Тюзетир амал бармы эди?
12. Суймекликни нюрю айны жарыгъындан да къууатлыды, шаудан суудан да тазады. Фатимат да Мажитни жанган жулдузуду, жарыкъ кюнню. Да алай эсе, араларында даулаш нек къурумайды?
13. «Суймеклик ѳлмез ючюн, адамла кѳп зат этерге борчлудула», – деп Фатимат Мажит бла ушагъында нек айтады? Не борчладыла ала?
14. Фатимат кесини жюрек сезимине Мажитден къаллай жууап излей эди?
15. Мажитге адепли, намыслы, элин-жамауатын, миллет тѳрелени тийишли сакълагъан жашды дерге боллукъмуду?
16. Мажитни эсинде болмай тургъанлай: «Сен суйген къыз алгъын эр киши бла байламлы болгъанын билсенг, аны кесинге жашау нѳгерге алырмы эдинг?» – деп нек сорады Фатимат?
17. Мажитни эсине уа ол кезиуде не келеди?
18. Ожий нек береди акъ гыранчасын эгечден туугъанлагъа?
19. Фатимат кеси суймеген жашха барады, ол насыплы боллукъ болурму?
20. Повестьни ахыры къалай бошалса сюе эдигиз?

5. Бегитиу.

Бюгюннго ушакъ дерсибизде, чыгъарманы юсю бла, жашауда бек керекли затланы – БАШ НАМЫСНЫ , СЮЙМЕКЛИКНИ эм ТУУГЪАН ЖЕРНИ сакълаугъа адам улуну борчу уллу болгъанына ишексиз болдукъ. Жарсыугъа, тау элдеде бюгюн да жаш тёлгоге мекам-журт къуарар онг хазна жокъду, аны себепли шахар жашау тартады кесине. Алай, къайда жашасагъыз да, намысыгъыз - сыйыгъыз тѣппегизде болсун. Намыс болмагъан жерде насып болмайды! Жашау жолугъызда ажашмай барыу – ол да уллу насыпды.

Дерсе хайырланырыкъ нарт сѣзле:

*Мюлкюнз, тас болса да, табылыр,
Намысынз тас болса – къабылыр.*

*Намыс элге да керек,
Эрге да керек.*

*Ат къамичиден къоркъады,
Эр намысдан къоркъады.*

*Элде намыс къалмаса,
Къайгысы гуду болур.*

Хурметли окъуучула, багъалы шуёхларыбыз!

Келе тургъан 2008 жылда «Минги тау» журналгъа жазылыргъа унутуп къоймагъыз! Жылгъа аны алты китабы чыгъады. Алада сиз литературабызны айырма чыгъармаларын, ашхы адамларыбызны юслеринден очерклени, миллетибизни ёмюрлени теренинден келген таурухларын, аны тарыхы бла байламлы жазмаланы, къонишуда къарындаш халкъланы культурада жетишимлери бла байламлы статьяланы, дагъыда, алагъа кёре, сейир материалланы окъургъа боллукъсуз.

Жыллыкъ подписканы багъасы 100 сомду.

Огъурлу кюнде, къууанч бла атласын «Минги тау» хар тауду юйню да босагъасындан!

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (135)

*Литературно-художественный
общественно-политический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 01.08.07. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 12,5 Уч.-изд. л. 12,00 Тираж 1400 экз. Заказ № 188. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт жюрютомейди. Къол жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмалагъанда: «Была “Минги Таудан” алынгандыла», – деп жазаргъа борчду.